
TANULMÁNYOK

BIHARI MIHÁLY

A képviselők összeférhetetlensége és a hatalommegosztás*

A képviselők összeférhetetlenségi szabályai a hatalommegosztás perszonális garanciáját jelentik. A képviselői pozíció és az össze nem férhetőnek minősített egyéb pozíció egyidejű betöltésének tilalma a személyeken keresztül megvalósuló hatalomkoncentráció és a nem kívánatos érdekbefolyásolás lehetőségét kívánja kizárni. Bibó István „Az államhatalmi ágak elválasztása egykor és most” című 1947-ben elhangzott akadémiai székfoglaló előadásában a demokrácia egyik legfőbb veszélyének a hatalomkoncentrációt nevezi meg. A hatalomkoncentráció megjelenhet szervezetekben, intézményekben és személyi pozíciókban egyaránt. Attól függően, hogy az állam valamelyik szervében (bürokrácia, militarizmus stb.), vagy az államhatalmon kívüli szervezetekben, például pártokban (pártokrácia), vagy a gazdasági életben kerül erre sor, beszélhetünk különböző fajta eltorzult koncentrált hatalmokról.

A fékek és ellensúlyok, továbbá az inkompatibilitás (össze nem férhetőség) tehát a hatalomkoncentrációt hivatottak megakadályozni. Az elválasztott hatalmak és az összeférhetetlennek minősített pozíciók kölcsönös fékeket és ellensúlyokat jelentenek egymás számára.

* Elhangzott 1996. december 17-én a Politikatudományi Társaság közgyűlésén, a Bibó István Emlékdíj átadása alkalmából.

BEVEZETÉS

Az országgyűlési képviselőkre vonatkozó összeférhetlenségi szabályok megalkotása minden parlament legbonyolultabb s leginkább körültekintő szabályozást igénylő törvényalkotási feladatai közé tartozik. Magyarországon 1946 óta nem volt komplex összeférhetlenségi törvény. Azt megelőzően viszont nagyon részletes, önálló összeférhetlenségi törvényeket fogadtak el a magyar parlamentben. A magyar parlamentarizmus történetében az első átfogó összeférhetlenségi törvényt 1875-ben fogadta el a parlament az 1875. évi I. tc. formájában. Ezt követően 1901-ben szabályozta ismét átfogó jelleggel a képviselők összeférhetlenségét a XXIV. számú tc., majd 1925-ben a XXVI. törvénycikk. Lényeges módosításra az 1938. évi XIX. számú törvénycikkben került sor, majd az utolsó átfogó összeférhetlenségi törvényt 1946-ban fogadta el a magyar parlament a XXVI. számú törvénycikk formájában.

A korábbi, átfogó összeférhetlenségi törvények elfogadását a magyar parlamentben hosszú heteken, sőt hónapokon át tartó vita előzte meg, ezzel szemben az 1946. szeptember 26-án benyújtott összeférhetlenségi törvény tervezetét sürgősséggel tárgyalta meg a magyar nemzetgyűlés. Az alkotmányügyi és közjogi bizottság tervezetét Dr. Zsedényi Béla országgyűlési képviselő terjesztette a nemzetgyűlés elé, és a parlament az általános és a részletes vitát mintegy 6 óra 20 perc alatt folytatta le. Ez a törvény 1946. november 15-én lépett hatályba. Az utolsó átfogó összeférhetlenségi törvény néhány évig volt hatályban, majd az 1949. évi XX. törvény és a hozzá kapcsolódó törvénykezések kapcsán hatályát veszítette. A diktatórikus szocializmus éveiben a gazdasági összeférhetlenség szabályai szinte értelmetlenné váltak a tulajdoni viszonyok radikális átalakulása révén, továbbá annak révén, hogy a hatalom megosztásával szemben a hatalom egységének elvéből kiindulva, erőteljes hatalomkoncentráció valósult meg, amelynek során nemhogy elkerülendő, hanem kifejezetten kívánatos volt az, hogy a magas állami, párttiszségeket, egyéb politikai és közhatalmi pozíciókat, valamint a gazdasági élet vezető tisztségeit betöltő személyek kerüljenek a parlamentbe. Néhány jelentéktelen, ún. hivatali-politikai összeférhetlenségi szabályt leszámítva, amelyeket az Alkotmány tartalmazott, összeférhetlenségi szabályok megalkotására és részletes kimunkálására nem került sor.

Az összeférhetlenségi szabályok tipikus demokratikus és konszolidációs törvények. Nagy, radikális, forradalmi jelentőségű és forradalmi jellegű átalakulásuk időszakában a parlamentek nem alkotnak összeférhetlenségi szabályokat. A forradalmi jelentőségű átmenetek időszakában új parlamenti és politikai elit kerül a parlament padsoraiba, amikor is a szigorú összeférhetlenségi szabályokkal szemben a parlamenti elit radikális cseréje az elsődleges feladat. A részletes összeférhetlenségi szabályok kialakítása és elfogadása, az már a parlamenti demokrácia konszolidációjának a jele. Ezt hangsúlyoznunk kell azért, mert jó néhányan úgy vélik, hogy az összefér-

hetetlenségi szabályok a parlamenti demokrácia válságtermékei, akkor kerül sor kidolgozásukra és elfogadásukra, amikor a parlament tisztasága, a képviselők függetlensége, a hatalmi ágak elválasztásának elve vagy a képviselők vagyoni és jövedelmi viszonyainak az átláthatósága kerül veszélybe. Határozottan le kell szögezni és hangsúlyozni kell azt, hogy az összeférhetlenségi szabályok nem büntető szabályok, az összeférhetlenség nem büntetőjogi, hanem közjogi intézmény.

Az összeférhetlenség erkölcsi alapokon nyugvó közjogi intézmény, ennek megfelelő szabályozási elvekkel, szabályozási célokkal, eljárási szabályokkal és szankciókkal.

Az 1946 óta első átfogó jellegű és komplexitásra törekvő összeférhetlenségi törvény elfogadása rendkívül nagyfokú szakmai-jogászi és politikai felelősségtudatot feltételez. Az összeférhetlenségi törvény megalkotása tehát nem lehet törvényalkotási versenyfeladat és rutinmunka terméke. Fölképezőbb kívánatos lenne, hogy e bonyolult és rendkívül magas szakmai-jogászi és politikai felelősségtudatot igénylő törvénynek az előkészítése és elfogadása során a parlamenti pártok és a parlament térjen vissza ahhoz a normális törvényalkotási menetrendhez, amelynek során először magát a megalkotásra kerülő jogintézményt, szabályozási körét, tárgyát, szabályozási elveit határozzák meg és vitatják meg a képviselők, majd a szabályozás főbb elveinek elfogadása után készül el a törvényjavaslat szövege, amely még további vitára és tárgyalásokra bocsátható. Hatályos házszabályunk 100. §-a kifejezetten lehetőséget ad arra, hogy nagy jelentőségű törvények esetében az Országgyűlés először a törvénytervezet elveit, majd a törvényjavaslat kidolgozott szövegét tárgyalja meg.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy az összeférhetlenségi szabályok hosszú távon meghatározzák a parlament összetételét, a parlamenti képviselet tartalmát és jellegét. Az összeférhetlenségi szabályok végső soron összefüggenek azzal is, hogy a parlament egykamarás vagy – esetleg az Alkotmány módosítása nyomán – kétkamarás formában működik-e. A második kamarában részt vehetnek jó néhány szervezet és szakmai terület képviselői, akik esetében egyébként összeférhetetlen a szervezeti tagság és pozíció a képviselőtestületi tagsággal.

Tisztában kell lennünk azzal is, hogy minél szigorúbbak és minél szélesebb körre terjednek ki az összeférhetlenségi szabályok, annál inkább fennáll a veszélye annak, hogy a parlament a társadalomtól elszakított, izolált politikai képviseleti testület lesz, amelynek társadalmi gyökerei elsorvadnak, érdekartikulációs funkciói megszakadnak, illetve veszélybe kerülnek.

Ugyancsak tisztában kell lennünk azzal, hogy az összeférhetlenségi szabályoknak nem lehet céljuk az, hogy a korábbi választások eredményeként a parlamenten belül kialakult arányokat utólagosan korrigálják és a parlament összetételét lényegesen megváltoztassák.

A SZABÁLYOZÁS INDOKAI

Magyarországon a rendszerváltás következtében konszolidált és működőképes demokrácia van. A képviselői összeférhetetlenség a parlamenti jognak – a házszabály mellett – a második legjelentősebb területe, amelynek teljes körű jogi rendezése és szabályozása ma még hiányzik. A politikai-hivatali összeférhetetlenséget az országgyűlési képviselők tekintetében az Alkotmány 20. §-a és a képviselők jogállásáról szóló 1990. évi LV. törvény 6–7–8. §-ai és néhány egyéb törvény (pl. a tb önkormányzati képviselők választásáról szóló törvény) szabályozák.

Az összeférhetetlenségi eljárás szabályait az Alkotmány és az 1990. évi LV. törvény tartalmazza. Az összeférhetetlenség szankcióját az Alkotmány 20/A §-ának c) pontja szabályozza.

Összeférhetlenségi eljárást az országgyűlési képviselővel szemben a parlament bármely tagja kezdeményezhet. Az összeférhetetlenség kimondására az Országgyűlésnek van hatásköre. Az összeférhetetlenség kimondása előtt a képviselő az Országgyűléshez intézett nyilatkozatával lemondhat megbízatásáról, amelyhez az Országgyűlés elfogadó nyilatkozatára nincs szükség. Ha a képviselő nem mond le összeférhetetlen megbízatásáról vagy képviselői mandátumáról, akkor az Országgyűlés kimondja az összeférhetlenséget, és az Alkotmány 20/A §-ának (1) bekezdés c) pontja szerint az országgyűlési képviselő megbízatása megszűnik.

Mindezek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy az Alkotmány és az 1990. év LV. törvény az országgyűlési képviselők politikai-hivatali összeférhetlenségét és eseteit, valamint az ezzel kapcsolatos eljárást és szankciót rendezi csupán.

Az összeférhetlenségi szabályok hivatottak biztosítani a törvényhozói testület és az egyéni képviselő függetlenségét, a nem kívánatos befolyásolásoktól való mentességét, a lelkiismeretes képviselői munka feltételeinek megteremtését.

A parlament mint testület és a képviselő közjogi autonómiájának és függetlenségének a feltételeit lényegileg három jogintézmény biztosítja:

a) a szabad mandátum elve, az erre vonatkozó szabályokat a választójogi törvény, az Alkotmány és a házszabály tartalmazza (politikai függetlenség),

b) a mentelmi jog, amely a képviselő jogi függetlenségét biztosítja,

c) az összeférhetlenség közjogi intézménye, amely a képviselő anyagi, hivatali, erkölcsi és lelkiismereti függetlenségét biztosítja.

AZ ÖSSZEFÉRHETETLENSÉG FOGALMA ÉS JELENTŐSÉGE

Az összeférhetetlenség fogalma: a törvényben meghatározott pozíciók, tisztségek és tagságok, foglalkozások, valamint a képviselői megbízatás egyidejű betöltésének tilalma, illetve meghatározott tevékenységek végzésének tilalma a képviselői mandátum ideje alatt.

Az összeférhetetlenségi intézmény és szabályozás nagy jelentőségű, mivel az összeférhetetlenség lényegileg a társadalom jelentős rétegeit megfosztja a parlamenti képviselői feladatok ellátásának lehetőségétől, illetve az összeférhetetlenségi szabályok választási kényszer elé állítják az összeférhetetlen helyzetbe került képviselőt, akinek választania kell parlamenten kívüli megbízatása, tisztsége, tevékenysége és parlamenti képviselői mandátuma között. Más esetekben (az abszolút összeférhetetlenség esetén) a képviselőnek nincs választási lehetősége, hanem az összeférhetetlenség megállapítása jogszabály alapján a képviselői mandátum elvesztését vonja maga után (lásd méltatlansági összeférhetetlenségek).

Az összeférhetetlenségi szabályok jelentőségét jogi, normatív és a képviselő függetlenségét garantáló funkciójuk adja, továbbá az, hogy végső soron egy ország parlamentjének összetétele nagymértékben függ az összeférhetetlenségi szabályoktól, azok szigorúságától vagy enyhébb jellegétől. Természetesen nem lehetnek illúzióink abban a vonatkozásban, hogy minél szigorúbb és minél szélesebb körre kiterjedő összeférhetetlenségi szabályokat alkot meg a parlament, annál ritkábban fordul elő a képviselők nem kívánatos befolyásolásának esete. A szigorú, normatív és érvényesíthető, kimerítő taxációval szabályozott összeférhetetlenség mellett is a nem-formális befolyásolás lehetősége minden parlamenttel és parlamenti képviselővel kapcsolatban megmarad.

A SZABÁLYOZÁS CÉLJAI

Az összeférhetetlenségi szabályok legfontosabb célja, hogy biztosítsák a törvényhozói munka függetlenségét, a nem kívánatos befolyásolásoktól való mentességet, a lelkiismeretes képviselői munka végzését.

Ennek érdekében az összeférhetetlenség szabályozásának *konkrét céljai:*

a) a képviselők anyagi, szervezeti, hatalmi függetlenségének biztosítása,

b) a hatáskörök és a hatalmi pozíciók koncentrálásának megakadályozása, a hatalmi ágak elválasztásának garantálása,

c) a gazdasági és a politikai pozíciók összefonódásának megakadályozása,

d) a nem kívánatos érdekérvényesítés és befolyásolás megakadályozása,

e) a képviselőhöz méltatlan magatartást tanúsító képviselők megfosztása mandátumuktól, illetve annak megakadályozása, hogy a képviselői mandátumra méltatlan személyek képviselők lehessenek,

f) a képviselők vagyoni és jövedelmi viszonyainak átláthatósága és ellenőrizhetősége.

A SZABÁLYOZÁS FELTÉTELEI

A magyar parlamenti demokrácia eljutott abba a stádiumba, amikor reális célként lehet kitűzni azt, hogy a parlament lehetőleg főállású, hivatásos képviselőkből álljon. Biztosítani kell ugyanakkor azt is, hogy a parlamentben képviselői feladatot vállaló személyek, mandátumuk lejárta után, megrázkódtatás nélkül vissza tudjanak térni eredeti szakmájukhoz, korábbi tevékenységükhöz. A főállású, hivatásos képviselői státus megteremtésének és a szigorú összeférhetlenségi szabályok elfogadásának elengedhetetlen feltétele a képviselők anyagi függetlenségének biztosítása, vagyis megfelelő javadalmazásuk.

Az alacsonyan fizetett és főállású képviselőségre kötelezett törvényhozó a korrupció és a tisztességtelen befolyásolás potenciális címzettje és áldozata.

AZ ÖSSZEFÉRHETETLENSÉG FAJTÁI ÉS TERÜLETEI

Az összeférhetlenségnek többféle fajtája van, és többféle szempont szerint csoportosíthatjuk őket. Egyes fajtáinak előtérbe kerülése (pl. a politikai összeférhetlenség 1946-ban, vagy a magántulajdonban lévő vállalatok gazdasági vezető pozícióit betöltő személyek távol tartása vagy beengedése a parlamentbe) rendszerfüggő, és a konkrét történelmi szituációtól függően kerülnek előtérbe vagy szorulnak háttérbe. A magyar jogtörténetben és a nemzetközi gyakorlatban az összeférhetlenségeknek – területük és tartalmuk alapján – viszonylag jól körülhatárolható fajtái alakultak ki.

a) A *hivatali összeférhetlenség* a képviselőnek a kormánytól és a kormányzati szervektől való függetlenségét hivatott biztosítani, valamint a nagy, erősen hierarchikus, szigorú alá-fölérendeltségi elv alapján működő szervezetek tagjait kívánja távol tartani a parlamenttől. Ide tartozik többek között a köztisztviselők összeférhetlensége is.

b) A *politikai összeférhetlenség* eseteinek egy része a hatalmi ágak szigorú elválasztásával függ össze, a hatalmi ágak elválasztásának perszonális garanciáit jelenti. A politikai összeférhetlenség másik esete az, amikor a képviselői mandátumból korábbi vagy meglévő politikai szervezeti tagság miatt zárnak ki egyes személyeket.

c) Az *érdekeltségi összeférhetlenség* a parlamenten kívül meglévő erős érdekbefolyásolást kívánja megakadályozni, tipikus esetei:

- a gazdasági összeférhetlenség körei (állami tulajdonban lévő gazdasági társaságok, magántulajdonban lévő gazdasági társaságok vezető pozíciói),

- az állam engedélyesei, az állammal koncessziós vagy közbeszerzői szerződéses viszonyban lévők köre,

- a köztisztviselők, közalapítványok, önkormányzati alapítványok és gazdasági társaságok tisztségviselői és tagjai,

- a tömegkommunikáció vezető pozícióit betöltő személyek.

d) *Közbenjárói*, nem kívánatos *érdekkijárói összeférhetlenség*, amit hihetetlenül nehéz megkülönböztetni az érdekképviseleti funkciótól.

e) Méltatlansági összeférhetlenség:

- büntetőjogi összeférhetlenség

- erkölcsi összeférhetlenség.

A feloldhatóság szempontjából beszélhetünk abszolút összeférhetlenségről, ilyenek például a méltatlansági összeférhetlenségek, amelyeknek a megállapítása esetén a képviselő a jogszabály erejénél fogva feltétlenül elveszíti képviselői mandátumát. A relatív összeférhetlenség esetében a képviselő választási kényszer elé kerül, hogy vagy a képviselői mandátumáról, vagy az azzal összeférhetlen pozíciójáról, megbízatásáról, tisztségéről mond le.

Az összeférhetlenség időbeli érvényesülése és hatálya szempontjából beszélhetünk egyrészt a jelöltségből kizáró összeférhetlenségről, másrészt a képviselői mandátum idején érvényesülő összeférhetlenségről, harmadrészt utólagos összeférhetlenségről, amely esetben a képviselő mandátumának lejártja után sem vállalhat meghatározott ideig meghatározott pozíciókat, például magas rangú köztisztviselői állást, illetve nem lehet koncessziós vagy közbeszerzői szerződés kedvezményezettje.

Végül az összeférhetlenség terjedelme alapján beszélhetünk teljes körű és részleges összeférhetlenségről, ez utóbbiak közé tartozik például az az eset, amikor is az ügyvédek és jogtanácsosok tevékenysége egészében nem összeférhetlen képviselői mandátumukkal, de meghatározott körben ügyvédi és jogi képviseletet nem láthatnak el.

A SZABÁLYOZÁS FŐ ELVEI, MÓDJAI ÉS MÓDSZEREI

Az összeférhetlenség rendkívül bonyolult intézményére és kapcsolataira tekintettel feltétlenül indokolt előzetesen az összeférhetlenségre vonatkozó főbb szabályozási elveket tisztázni és azokban megállapodni.

Az összeférhetlenség szabályozásának fő és kívánatos elvei:

1. A szabályozás teljes körű legyen, terjedjen ki az összeférhetlenség minden területére és körére.

2. A magyar társadalom és parlamenti demokrácia viszonyaira tekintettel mérsékelt szigorúságú és körű összeférhetlenség indokolt,

amely mellett a parlamenti rotáció és reprezentativitás kívánatos elvei érvényesülhetnek.

3. Eltérő szabályokat indokolt megállapítani az állami és a magántulajdonban lévő gazdasági társaságok vezetői pozíciót betöltő személyeire.

4. A képviselők vagyoni és jövedelmi viszonyaira vonatkozó szabályozás során a teljes körű átláthatóságra kell törekedni.

5. A komplex összeférhetlenségi szabályokat azonnal hatályba kell léptetni, de fokozatosan kell kiterjeszteni alkalmazásukat az 1994-ben megválasztott parlamenti tagokra, végső soron az 1998-tól megválasztásra kerülő parlament képviselőire kell teljes körűen és egyértelműen érvényesíteni az összeférhetlenségi szabályokat.

6. Részletes és garanciális eljárási szabályokat kell kidolgozni, és az összeférhetlenség ügyében a végső döntést a parlament hatáskörébe kell utalni.

Az összeférhetlenség intézményének szabályozása során háromféle szabályozási módszert és technikát kell alkalmazni:

- kimerítő és teljes körű taxatív szabályozásra van szükség a politikai, a hivatali, a gazdasági érdekeltségi, a tömegtájékoztatási, a köztestületi összeférhetlenség során;

- a fogalmi szabályozásra és az összeférhetlenség fogalmának interpretatív meghatározására kell törekedni az ún. érdekkijárási összeférhetlenség esetében. A fogalmi szabályozás mellett az érdekkijárási összeférhetlenség szabályozása során kötelező szabályozási elemként kell elfogadni, hogy csak anyagi ellenszolgáltatás fejében történő nem kívánatos érdekkijárást tekinthető összeférhetlenségnek, és el kell kerülni a *lex imperfecta* szabályozás veszélyeit ezen a területen;

- a vegyes szabályozást, tehát a taxatív és a fogalmi szabályozást együtt kell alkalmazni bizonyos területeken, például az erkölcsi és a közbenjárói összeférhetlenség esetén.

A TÖRVÉNY HATÁLYBALÉPÉSÉRE VONATKOZÓ ELVEK

Mindenképpen tekintettel kell lenni arra, hogy a megalkotásra kerülő, komplex összeférhetlenségi szabályokat újonnan megválasztott parlament fogadja el, amelynek tagjai nem számolhattak azokkal a szigorú összeférhetlenségi szabályokkal, amelyeket a parlament elfogad, akkor amikor a képviselőjelöltséget és a képviselőséget elváltatták.

Az összeférhetlenségi szabályokat együtt kell kidolgozni és egyidejűleg kell hatályba léptetni, viszont az összeférhetlenségi helyzet megszüntetésére vonatkozó szabályokat differenciáltan kell megalkotni.

a) Azonnal alkalmazható összeférhetlenségi szabályok: a hivatali-politikai, a méltatlansági, a tömegtájékoztatási, a köztestületi, az állami koncessziós és közbeszerzői törvény hatálya alá tartozó össze-

férhetetlenségek, valamint az összeférhetetlen jövedelmekre vonatkozó tilalmi szabályok.

b) Azonnal alkalmazhatók az összeférhetlenségi szabályok azokban az esetekben, amikor a képviselőnek nincsenek összeférhetetlen pozíciói, ebben az esetben a képviselő nem vállalhat összeférhetetlen minősített pozíciót.

c) A gazdasági-érdekeltségi összeférhetetlen helyzetben lévő képviselők megtarthatnák pozíciójukat mindaddig, amíg eredeti megbízatásuk tart, de annak lejárta után nem választhatnák újra az adott pozícióba a képviselőt, csak ha a képviselői megbízatásáról lemond.

d) Az ügyvédek és jogtanácsosok esetében nem indokolt tevékenységük eleve és általánosságban összeférhetetlennek minősítése, csak abban az esetben, ha az államot, állami közhatalmi szervet képviselnek, vagy az állammal szemben járnak el jogi képviselőként.

e) A jövedelmi és a vagyoni bejelentési átláthatósági szabályok azonnal hatályba lépnének.

A KÉPVISELŐK VAGYONI ÉS JÖVEDELMI VISZONYAINAK ÁTLÁTHATÓSÁGÁT CÉLZÓ BEJELENTÉSI KÖTELEZETTSÉG

A képviselők vagyoni és jövedelmi viszonyainak átláthatósága alapvető követelmény közjogi méltóságuk és pozíciójuk következtében. A vagyoni és jövedelmi átláthatóság tartalma: információadási kötelezettség a képviselő vagyoni helyzetéről és jövedelméről, továbbá ezeknek az adatoknak a nyilvánossága.

Az információadási kötelezettség tárgya:

a) a vezető *pozíciók, tagságok*, amelyek egy része jövedelemmel jár, egy része nem jár jövedelemmel,

b) bizonyos *tevékenységek*, amelyek egy része jövedelemmel jár, más részük jövedelem nélkül is bevallási kötelezettség alá esik,

c) az induló vagyoni helyzet, időközbeni vagyongyarapodás és a képviselői mandátum megszűnésekor meglévő vagyoni helyzet,

d) juttatások és ajándékok meghatározott értékhatár felett (kéthavi képviselői tiszteletdíj esetén).

Az információadási kötelezettség személyi köre:

a) a képviselő,

b) az ún. közeli hozzátartozó (egyenes ági rokon, házastárs és élettárs, testvér, a testvér házastársa, a házastárs testvére). Kívánatos tehát, hogy az információadási kötelezettség ne csak a képviselőre, hanem az ún. közeli hozzátartozóra is kiterjedjen.

Mindkét esetben jogi garanciákat kell adni arra vonatkozóan, hogy az információadási kötelezettség harmadik személyt ne hozzon hátrányos helyzetbe (például nem hozzátartozó tulajdonostársat).

Az információadási kötelezettség időtartama:

- a) az induló állapot a képviselői megbízólevél átadásának időpontjában meglévő vagyoni helyzetről,
- b) a mandátum ideje alatt bekövetkezett vagyonnövekedés vagy vagyonsökkenés, vagy bármilyen változás a vagyoni helyzetben,
- c) a mandátum megszűnésekor meglévő vagyoni helyzet,
- d) elképzelhető, hogy a mandátum megszűnése után meghatározott ideig még fennáll a vagyongyarapodással kapcsolatos információadási kötelezettség, továbbá bizonyos pozíciók és vezető státus vagy tagság vállalásának tilalma. (Ez különösen a koncessziós vagy a közbeszerzői törvény hatálya alá eső gazdasági társaságok és azok vezető pozíciói esetében indokolt.)

A vagyoni és jövedelmi viszonyok átláthatóságára vonatkozó szabályok alapján – amelyek tulajdonképpen csak a modern korban kapcsolódtak a szigorúan vett összeférhetlenségi szabályokhoz – nem indokolt azonnal az összeférhetlenséggel kapcsolatos, lényegileg egyetlen és rendkívül szigorú szankció, nevezetesen a képviselői mandátumtól való megfosztás, illetve az összeférhetetlen pozícióról vagy jövedelemről való lemondás előírása. Ezért az eljárási szabályok során a vagyoni és jövedelmi viszonyok átláthatóságára vonatkozó szabályok megsértése esetén enyhébb szankciók alkalmazása indokolt (például képviselői munkától és jogok gyakorlásától átmeneti időre való eltiltás stb.).

AZ ÖSSZEFÉRHETETLENSÉGI ELJÁRÁS FŐ ELVEI ÉS GARANCIÁI

a) Az összeférhetlenségi eljárás kezdeményezésére az országgyűlési képviselőket kell feljogosítani. Beleértve azt az esetet is, amikor – önmaga helyzetének tisztázása érdekében – maga a képviselő kezdeményezi az összeférhetlenségi eljárást önmagával szemben. Bár a társadalom részéről elég komoly vita várható ennek a szűk kezdeményezői körnek a meghatározása tekintetében, azonban garanciális okok indokolják, hogy összeférhetlenségi eljárást más képviselővel vagy önmagával szemben csak parlamenti képviselő kezdeményezhessen.

b) Az eljárás megindításának formai feltételeinek elbírálását az Országgyűlés elnökére kellene bízni. Az összeférhetlenségi eljárási szabályok keretében elő kell írni azokat a kötelező minimális feltételeket, amelyek megléte esetén az Országgyűlés elnöke az összeférhetlenséggel foglalkozó bizottsághoz az ügyet továbbítja. Alapvető formai kellékek hiánya esetén a parlament elnöke az összeférhetlenségi eljárást nem kezdeményezi az összeférhetlenségi bizottságnál.

Alapvető formai kellékek: az összeférhetetlen képviselő személyének egyértelmű megnevezése, az összeférhetetlen helyzetre vonatkozó tények egyértelmű feltárása, az összeférhetetlen helyzetet bizonyító eszközök (írásbeli bizonyítékok, tanúk) egyértelmű megnevezése. Egy összeférhetlenségi eljárásban csak egy képviselővel szem-

ben folyhat vizsgálat, összeférhetlenségi eljárásokat összekapcsolni nem lehet. A bejelentő képviselő nevét és adatait fel kell tüntetni.

Ezeknek a formai kellékeknek a hiánya esetén az összeférhetlenségi eljárás el sem indulna.

c) A képviselői összeférhetlenség kivizsgálását a parlament illetékes, összeférhetlenségi bizottságára kell bízni.

A szóba jöhető más megoldások (Alkotmánybíróság, a Legfelsőbb Bíróság valamely tanácsának, a Közigazgatási Bíróság valamely tanácsának vagy más bírói fórumnak a kijelölése) sértenék a parlament szuverenitását és a képviselő autonómiáját. Nem látszik indokoltnak a parlamenten belüli zsűri-rendszer, parlamentí bíróság stb. felállítása sem.

Az összeférhetlenségi bizottságon belül háromtagú előkészítő albizottságot, referáló albizottságot kellene kijelölni, amely az ügyet az összeférhetlenségi bizottság plénuma elé tárja.

d) Az összeférhetlenségi bizottság, amennyiben abszolút összeférhetlenséget állapít meg, javaslatot tesz a parlamentnek az összeférhetlenség kimondására és ezzel a képviselő mandátumának megszüntetésére.

e) Relatív összeférhetlenség esetén az összeférhetlenségi bizottság rövid határidőt szab a képviselő számára az összeférhetlenségi helyzet megszüntetésére vagy a képviselői mandátumáról való lemondásra. Ha a képviselő sem az összeférhetlenségi helyzetet nem szünteti meg, sem képviselői mandátumáról nem mond le, akkor az összeférhetlenség fennállása miatt az összeférhetlenségi bizottság javaslatot tesz a parlamentnek az összeférhetlenség kimondására, ezzel a parlamenti képviselői mandátumának megszüntetésére.

Az összeférhetlenségi bizottság tehát csak javaslattevő, előterjesztő szervezet, a végső döntést, amely végső soron a képviselői mandátum megszűnésével jár, csak a parlament mondhatná ki.

A parlament döntése ellen természetesen nincs helye fellebbezésnek. Az összeférhetlenség kimondása ügyében a parlament a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmados többségével hozná meg döntését.

Ennél részletesebb eljárási szabályokat az összeférhetlenségi törvénytervezetében nem indokolt megállapítani, mivel az összeférhetlenségi szabályok végső soron attól függenek, hogy miféle összeférhetlenségi törvényt fogad el a parlament. Az összeférhetlenségi eljárásra vonatkozó alapvető elveken és garanciákon túl a részletes eljárási szabályokat a parlament összeférhetlenségi bizottsága hozná meg az összeférhetlenségre vonatkozó törvény kihirdetésétől számított 30 napon belül. Ezeken a részletes eljárási szabályokon belül indokolt rendezni a vagyoni és jövedelmi helyzet átláthatóságáról szóló szabályok megsértésére vonatkozó szankciókat is.

BEFEJEZÉS

Az összeférhetlenségi szabályok megléte és kiforrottsága a demokrácia egyik fokmérője. A magyar demokrácia súlyos mulasztása, hogy az átmenet után az első szabadon megválasztott parlament működése alatt és a második szabadon megválasztott parlament eddigi működéséig nem sikerült az Alkotmányban és a képviselők jogállásáról szóló 1990. évi LV. törvényben foglalt összeférhetlenségi szabályokon túl átfogó törvénytervezetet készíteni. A társadalmi közvélemény igénye határozott és egyértelmű az összeférhetlenség szabályozására vonatkozóan, de a politikai pártok mindegyike is megígérte, hogy viszonylag rövid időn belül elfogadják nemcsak az országgyűlési képviselőkre, hanem az önkormányzati képviselőkre, a köztisztviselőkre, a miniszterekre és a kormány tagjaira és a közalkalmazottakra vonatkozó speciális összeférhetlenségi szabályokat is. Úgy tűnik, hogy még hosszú időt vesz igénybe a demokrácia garanciái közé tartozó speciális összeférhetlenségi törvények és szabályok meghozatala. Legyünk bizakodóak abban, hogy az összeférhetlenségi csomagból 1997-ben a képviselőkre vonatkozó összeférhetlenségi szabályokat a parlament végül is elfogadja.

TANÁCSKOZÁS

A BLEDI KONFERENCIA ANYAGAI

Konfliktus, konszenzus, pluralizmus

A 3. Közép-Európai Politikatudományi Konferencia

1994-ben Bécsben, 1995-ben Budapesten került megrendezésre a szlovén, az osztrák és a magyar politológusok kezdeményezésére született regionális politológus kooperációs konferencia. A Közép-Európai Politikatudományi Társaságok 3. Regionális Kooperációs Konferenciája a „Konfliktus, konszenzus: pluralizmus és neokorporatizmus a régi és az új demokráciákban” témában a Szlovén Politikatudományi Társaság szervezésében került megrendezésre a szlovéniai Bledben, 1996. november 20–22. között. A konferenciát előkészítő Adolf Bibič (1933–1996), a Szlovén Politikatudományi Társaság elnöke, a Ljubljana Egyetem politológia-professzora egy héttel a konferencia előtt váratlanul elhunyt. A résztvevők a konferencia elején megemlékeztek az elhunyt tudósról, s a konferenciát az ő emlékének szentelték. A Nemzetközi Politikatudományi Társaság negyedévi folyóiratának a posztkommunista parlamentekkel és választásokkal foglalkozó tematikus számát ajánlja a professzor emlékének. Adolf Bibič 1993-ban a Magyar Politikatudományi Társaság vendégeként előadást tartott a Társaság éves közgyűlésén a szlovén politológia helyzetéről, amelyet tanulmányként kidolgozva angolul, németül és szlovénül publikált, és a *Politikatudományi Szemle* 1994/2. száma magyarul közölte.

Az alábbiakban közreadjuk Adolf Bibicnek a bledi konferenciára szánt, de befejezetlenül maradt bevezető előadását – a néhány oldal angol nyelvű szöveg fordítását –, ezt követően a konferencia magyar résztvevőinek tanulmányként kidolgozott előadásait. A kötet anyaga angolul a Szlovén Politikatudományi Társaság kiadásában jelenik meg.

ADOLF BIBIČ

Konfliktus és konszenzus, pluralizmus és korporatizmus az új demokráciákban

Bevezető előadás

Konfliktus és konszenzus központi, ha nem „a” központi problémái a modern politikának. A modern politika összes problémái kapcsolódnak az érdekek sokféleségéhez és pluralizmusához. A pluralitás elismerése és következményeképpen a konfliktusok létének felismerése a modern politológia kiinduló hipotézise. A politológia egyik alapvető kiindulópontja ugyanakkor, hogy a konszenzus minimuma nélkül a politikai döntések nem hozhatók meg és nem hajthatók végre, enélkül a Hobbes leírta „mindenki háborúja mindenki ellen” állapota következne be. Konfliktus és konszenzus tehát szükségképpen összekapcsolódnak a demokráciában, amely „konszenzusos kormányzás”.

Igy van ez a „rég” stabil demokráciákban, de még inkább a Közép- és Kelet-Európában a kommunizmus után kialakult „új” demokráciákban. Ezek az országok, amelyek többé-kevésbé sikeresen tértek át az autoriter rendszerről a politikai demokráciára, egyfelől az érdekek diverzifikációjával és pluralizmusával, a másik oldalon pedig az ezen a pluralitáson belül kialakuló, intézményesedő konfliktusvonalakkal és hatalmi szerkezettel jellemezhetőek. A pluralitás és az azt integráló konfliktusok kezelésének mikéntje még nagyobb probléma az új demokráciákban, mint a régiekben, hiszen az átmenet és a konszolidáció más problémáival együtt kell megoldaniuk. Amikor az új demokráciák felnyitották a konfliktusok Pandora-szelencéjét, rögtön azzal a kihívással szembesültek, hogy miként intézményesíthető a sokarcú politikai és szociális konfliktusok, hogyan mérsékelhetőek és oldhatóak fel bizonyos ellentétek, hogyan alakulhat ki olyan politi-

kai és szociális konszenzus, amely képes megfelelni a nemzeti és a nemzetközi környezet váltakozó kihívásainak.

A politológusoknak ma az az egyik fő feladata az új demokráciákban, hogy azonosítsák azokat a konfliktusokat, amelyek új konfliktusvonalakat hoznak létre, illetve régieket elevenítenek föl, és hogy megkíséreljék kidolgozni a konfliktusok megoldásának alapelveit. Ehhez olyan mechanizmus kialakítására volna szükség, amely magában foglalja a konszenzus folyamatos újratermelésének eljárásait, olyan döntésekhez és ágazati politikák kialakításához segít hozzá, amelyek közvetítenek a partikuláris érdekek és a közjó között. Az érem másik oldala, hogy a politológusoknak segíteniük kellene azoknak a problémáknak a feltárását, amelyek nehezítik vagy éppenséggel akadályozzák a társadalmi és politikai megegyezés kialakítását, eszkalálják a konfliktusokat és dezintegrációs folyamatok elindítóivá válnak.

A konfliktus és konszenzus viszonyrendszerében elsősorban a következő kérdésekre kell irányítanunk a politológia figyelmét az új demokráciákban:

- Melyek a releváns régi és új konfliktusvonalak, amelyek a szociális és politikai konfliktusokat meghatározzák?

- Mely intézmények és eljárások alkalmasak a konszenzus kialakítására és a konfliktusok kezelésére? (Például a prezidenciális és a parlamentáris rendszerek dilemmái.)

- Hogyan határozza meg a választási rendszer a politikai konfliktusok, illetve a konszenzus kialakulását? (Például az arányos és a többségi rendszerek dilemmái.)

- Milyen politikai pártok, az érdekképviseleti szervek, valamint a társadalmi mozgalmak, a civil társadalom, az állam és a kormányzat viszonya a konszenzus és a konfliktus keletkezéséhez és elmúlásához?

- Milyen politikai konfliktusok keletkeznek a bal- és a jobboldali radikalizmusból, és a plurális rendszernek milyen legitimitással kell rendelkeznie az elit tagjai és az állampolgárok körében ahhoz, hogy működőképes legyen?

- Mít jelent a politikai kultúra, mindenekelőtt az elit, a „politikai osztály” politikai kultúrája – és főként e kultúra régi rendszerből örökölt hagyományai – a konfliktus és a konszenzus tekintetében, vannak-e az új demokráciákban fundamentalista veszélyek, a demokratikus konszenzus kialakításának és a konfliktusok kihordásának és artikulálásának megakadályozására törő csoportok és intézmények?

Konferenciánk ezeket és az ezekhez kapcsolódó problémákat igyekszik majd körüljárni. A konfliktus és a konszenzus problémáját szociológiai, gazdaságtani, politikai és kulturális vonatkozásokban egyaránt vizsgálja a modern társadalomtudomány. A nemzetköziesedés és az europaizálódás folyamatai mindegyik szinten jelentkeznek, és nagyon lényegesek témánk szempontjából is, hiszen olyan új érdekkonstellációkat, értékorientációkat és intézményeket hoznak felszín-

re, amelyek új konfliktusok tényezői, ugyanakkor új konfliktusmegoldási mechanizmusok kialakításának lehetőségét jelentik.

A pluralizmus hagyományai erőteljesek az angolszász demokráciákban, de jelen vannak másutt is Európában. A korporatizmusnak a második világháború után kialakult „neo”-formái a nyugati demokráciákban a konszenzusos döntéshozatal fontos mechanizmusává váltak. Jóllehet a különféle gazdasági és szociális problémák következtében már elkezdődött a vita arról, hogy véget ért-e a „neo”-korporatizmus, amely azonban még erős pozíciókkal rendelkezik a például a régiókhhoz tartozó Ausztriában és Szlovéniában is. Az 1989–1990 körüli posztkommunista átalakulásokban létrejött új demokráciák számára a neokorporatizmust többen modellként ajánlják. A neokorporatív megoldásoknak az új demokráciákban való alkalmazása mellett felhozott érvek közül szemléltetek néhányat a továbbiakban:

– A szociális konfliktusvonalak, különösen a munkaadók és a munkavállalók között, élesednek a gazdasági privatizáció, a piacosság és a gazdasági szerkezetátalakítás következtében. A neokorporatív eljárások és intézmények alkalmasabbak olyan szociális szféra kialakítására, amelyben létrejöhet a társadalmi béke, mint a képviseleti parlamentarizmus és a többpártrendszer.

– Az eszkalálódó politikai, gazdasági, szociális konfliktus leszűkítő szemléleti perspektíváival szemben a neokorporatizmus rendszerében a szakértői tudás intenzíven közreműködhet a hosszabb távra érvényes stratégiák kialakításában.

– A szociális és gazdasági érdekkonfliktusok jobban artikulálhatók a funkcionális, mintsem a területiális alapú képviselet révén.

– A kompetitív és reprezentatív demokrácia modelljét ki kell egészíteni a neokorporatív participációs és döntéshozatali formákkal, mind a nagyobb mértékű participáció, mind pedig a hatékonyabb döntéshozatal végett.

– Az állampolgárság plurális dimenzióját gazdagíthatja, ha a területiális és politikai képviselet kiegészül a funkcionális reprezentációval.

– A konfliktus neokorporatív menedzselése – elsősorban intézményesített alkufolyamatok révén – „civilizálja” a politikát, kirekeszti belőle az erőszak alkalmazásának és növeli a békés, konszenzusos akaratképzésnek az esélyét.

A szervezett érdekek közvetlen becsatornázásának intézményesítése ellen, a demokrácia pluralitásának védelmében viszont több és igencsak nyomós érvet hoztak fel az új és a régi demokráciák elemzői:

– A neokorporatizmus a verseny csökkentésével nehezíti a társadalmi-politikai innovációt.

– A neokorporatizmus rendszerében bizonyos kiválasztott érdekek monopolisztikus helyzete a nem intézményesített érdekek marginalizálódásához vezet, bizonyos érdekek privilegizáltak, mások pedig háttérbe szorulnak.

- A korporatizmus erőlteti a kényszertagságot az érdekképviselői szervezetekben, és a nem-nyilvános döntéshozatal révén korlátozza a hozzáférés lehetőségét, tehát mindkét vonatkozásban a demokrácia és a pluralizmus bizonyos alapjait veszélyezteti.

- Főként a pártok szerepének csökkenése miatt a neokorporatizmus elzárja a köz, a „politika” bizonyos intézményei és csoportjai elől a lehetőséget a demokratikus normáknak megfelelő politikai részvételre a döntéshozatalban.

(Itt megszakad a kézirat.)

Fordította: *Szabó Máté*

ÁGH ATTILA

A magyar munkáltatói szervezetek mint közpolitikai szereplők

A demokratikus intézményrendszer kiépítésének folyamata Magyarországon lényegében véget ért. Elérkezett az idő arra, hogy a demokratizálás után és bázisán a politikai modernizáció, azaz a kialakult demokratikus intézményrendszer hatékony működtetése kerüljön előtérbe. A demokratikus intézményrendszer leggyengébb és legkevésbé kialakult eleme a „mezostruktúra”, a rendszer középső szintjén elhelyezkedő nagy társadalmi szervezetek, érdekképviseltek. Ennek a civil társadalom és a nagypolitika közötti közvetítő rétegnek a részleges kialakulatlansága és szabályozatlansága egyben a politikai rendszer alacsony hatékonyságú működésének egyik fő oka is, vagyis a politikai modernizáció kiteljesítése egyben feltételezi a demokratikus intézményrendszer kialakításának befejezését is.¹

A demokratikus intézményrendszer kialakulását lezáró folyamatot nevezhetjük a többpárti demokrácia többszereplős demokráciává bővítésének is, azaz a középszint szereplőinek a közpolitikai folyamatba bevonásával létrejövő kiteljesített demokráciának. Ennek a folyamatnak a leírása egyrészt intézményi megközelítést kíván, másrészt azonban a középszint vizsgált intézményeit egyben mint aktív szereplőket is tárgyalja a közpolitikai döntéshozatal egészében. Hazánkban ugyanakkor a demokratizálás és az európaizálás folyamatai szorosan összekapcsolódnak, éppen ezért szerintem a magyar politikai fejlődés vizsgálatának központi kategóriája a *politikai harmonizálás*, azaz a magyar politikai rendszernek az Európai Unió politikai rendszeréhez való komplex, a jogi harmonizáláson jóval túlmenő strukturális alkalmazkodása (lásd Ágh 1996b).

Az intézményi középszint lemaradása a demokratikus intézményrendszer kiépítésében természetesen nem véletlen. A mezostruktúra

vagy mezopolitika Közép-Európában hagyományosan fejletlen, s elmaradottságát tovább fokozták az államszocializmus évtizedei. Am a demokratizálás egyéb területeitől való leszakadásának sajátosan új okai is vannak. Mindenekelőtt az, hogy a nagypolitika kibontakozása során főszereplői, a pártok tudatosan hátráltatták a mezoszféra kialakítását, mert csak a saját szférájukra koncentráltak és igyekeztek monopolizálni a közéletet. Így ez a lemaradás a mezostruktúra kiépítésében már a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon is megfigyelhető, s innen egyenes út vezet az Antall-kormány megszorító törekvésein át a Horn-kabinet kormányprogramjába foglalt társadalmi-gazdasági megállapodás kidolgozásának kudarcáig. A kormányok és pártok a megszorító intézkedések támogatását kérték és várták az érdekképviselletektől (nemcsak a szakszervezetektől, hanem a munkáltatói képviselletektől is), de nem voltak hajlandók cserében – miként az Spanyolországban történt – az érdekképviselleteket a politikai intézményrendszerbe és a közpolitikai döntéshozatali folyamatokba szilárdan beépíteni. Az intézményi elmaradottság másik alapvető oka, hogy az érdekképviselletek vezetői sem az általuk irányított intézmények általános érdekében léptek fel – illetve ez az érdek a belső működés hiányosságai miatt maga is meglehetősen homályban maradt –, hanem inkább a saját részérdekeik vagy személyes politikai karrierjük érdekében. Az érdekképviselletek terepét tehát az egyes lobbizó csoportok uralták, inkább a klientúra-rendszer szabályait követve, semmint a demokratikus intézmények nyilvános és ellenőrizhető szabályai szerint. Az egyes munkáltatói érdekképviselési intézmények inkább a mögöttük álló személyek és tőkecsoportok részére lobbiztak sajátos előnyökért, mint az adott terület egésze számára általános és intézményesített jogokért. Ez az ellentmondás elkerülhetetlennek tűnik a privatizáció időszakában, s a nagy kérdés csak az, hogy egy-két év múltán, a privatizáció lezárulásával kialakul-e a demokratikusan ellenőrzött intézményrendszer a mezostruktúrában.²

A létrejövő mezoszféra Magyarországon is és Kelet-Közép-Európában másutt is rendkívül felemás, aszimmetrikus, mivel a munkavállalói szervezetek sokkal inkább kiépültek, mint a munkáltatói szervezetek (Ágh-Ilonszki 1996). Ez egyrészt nyilvánvalóan az államszocializmus öröksége: az előbbieket a maguk nem-autonóm módján kifejldhették, míg az utóbbiak csak a rendszerváltás folyamatában alakulhattak ki – bár a különböző kamarák itt is előzményt jelentenek –, így megkésésük oka világos. Másrészt azonban azt is számításba kell vennünk, hogy a kétféle szervezet szerveződési elvei a kialakult demokráciákban is radikálisan eltérőek, azaz a munkavállalói szervezetek nagyok és koncentráltak, szemben a munkáltatói szervezetekkel, amelyek sokkal megosztottabbak, s nem hoznak létre egyetlen országos csúciszervezetet.

A munkáltatói érdekszervezeteknek két nagy típusa van, az egyik a gazdasági vagy vállalkozói érdekszervezet, amely a makrogazdaság nagy kérdéseiben (költségvetés, exporttámogatás stb.) igyekszik a döntéshozatalt befolyásolni, a másik pedig a tulajdonképpen mun-

kaadóji vagy alkalmazói érdekképviselőt, amely csak a munka világában mozog. Ennek a két szervezettípusnak a szétválasztása maga is alapvető munkáltatói érdek, hiszen az első típus „semleges”, „technikai” és szektor-orientált érvekkel operál, vagyis a gazdaság mint olyan érdekei mellett érvel, míg a második típus közvetlenül alkalmazói érdeket jelenít meg. Harmadik típusként megemlíthető a kamarák is mint gazdasági önkormányzat, amelynek formálisan ugyan nem markáns érdekképviselői funkciója van, hanem „önigazgatási”. De természetesen a kamarák az egyes szakmák vagy termelési területek működési feltételeinek biztosítására hivatkozva informálisan érdekképviselői tevékenységet is kifejtenek mindenütt, így ennek a három típusnak a szerepe korántsem válik élesen szét a közpolitikai döntéshozatal folyamatában Magyarországon sem.³

AZ ÉRDEKEGYEZTETÉS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

Az érdekegyeztetés tripartit rendszere a kelet-közép-európai országok közül elsőként Magyarországon jött létre. Az Országos Érdekegyeztető Tanácsot (OÉT) a Németh-kormány szervezte meg 1988 decemberében, majd Érdekegyeztető Tanács (ÉT) néven az Antall-kormány kibővített hatáskörökkel újrászervezte. Az OÉT másfél év alatt nyolc alkalommal ülésezett, az ÉT plenáris ülésére 1994 végéig, azaz mintegy négy év alatt több mint 70 alkalommal került sor, ami önmagában véve is jól mutatja a két intézmény működésének jellegét. Intézményi szempontból még nagyobb a különbség, hiszen az OÉT mint előfutár tulajdonképpen az érdekképviselőtek kormányzati ellenőrzésére és befolyásolására törekvést testesített meg. Ezért az egyes tagszervezetek nem rendelkeztek megfelelő autonómiával és az egyes szereplők nem voltak egyenrangúak, eltérő jogosítványokkal bírtak, mert különböző volt a politikai legitimitásuk. Ez az oka annak, hogy a részvétel ellenére a VOSZ végül is formálisan nem csatlakozott az OÉT-hez. Az OÉT tehát tulajdonképpen az addigi államigazgatási egyeztetések demokratizált fórumaként működött (lásd Ladó-Tóth 1996: 61–62).⁴

Munkáltatói szervezetek – az OÉT tagjai (1988–1990)

1. Magyar Gazdasági Kamara (MGK)
2. Ipari Szövetkezetek Országos Tanácsa (ISZOT)
3. Kisiparosok Országos Szervezete (KIOSZ)
4. Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa (FSZOT)
5. Kiskereskedők Országos Szervezete (KISOSZ)
6. Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT)
- [7. Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ)]

Az OÉT „meghívott” tagjai között szembetűnő a heterogenitás, az egységes alapelv mint funkcionális differenciálódás hiánya. A tagok

számos erővonal mentén szerveződtek, nevezetesen típus (vállalat vagy szövetkezet), nagyság (nagy- vagy kistermelő) és tulajdonviszonyok (állami, szövetkezeti és magáncégek) szerint. Az említett érdekszervezetek némelyike esetében a munkáltatói jelleg sem világos vagy nem elég markáns, mert lényegében „önfoglalkoztatók szak-szervezetéről” van szó (KIOSZ, KISOSZ, FSZOT). Az intézményrendszer jellemzője egyrészt a képviseleti monopóliumra törekvés – azaz alternatív szervezetek nem jöhettek létre és nem léphettek be a rendszerbe –, másrészt az érdekszervezetek felülről szervezett és ellenőrzött jellege, túlcentralizált struktúrája. Harmadrészt kiemelendő, hogy ezeknek a szervezeteknek gyenge volt az érdekérvényesítési képessége, tulajdonképpen államigazgatási feladatokat láttak el és közvetítettek – jóllehet viszonylagos önállóságuk jóval nagyobb volt, mint a többi államszocialista országban –, és ehhez kapcsolódva elosztási funkciókat is betöltöttek, s többüknek területi-felügyeleti szervezési és ellenőrzési funkciója is volt (TOT, ISZOT, FSZOT és KIOSZ, KISOSZ).

Az ÉT kialakulásával egyrészt nagyon kevés változott, hiszen lényegében ugyanezek a szereplők maradtak az ÉT tagjai is, másrészt azonban határozott minőségi változásra került sor ugyanezen szereplők magatartásában és szervezeti felépítésében. Az érdekszervezetek kötelező tagságának elve megszűnt, így a tagság radikálisan csökkent, de egyben az intézmények alapvető belső átalakulásra kényszerültek, demokratikus szervező elveket vezettek be, és csak úgy tudták megtartani tagságukat, ha valóban bizonyították érdekérvényesítési képességüket. Az ÉT tagjai tehát belülről jelentősen átszerveződtek, s már csak az ÉT kibővült jogköre, bizottsági rendszere és kemény vitái is arra kényszerítették a tagszervezeteket, hogy képesek legyenek a vitatott közpolitikai kérdésekben állást foglalni és a döntéseket a saját tagságukkal (vagy tagszervezeteikkel) elfogadtatni. Az ÉT tagsága – főleg a szakszervezeti oldalon – most már nem meghívásos alapon, tehát kormányzati preferenciák alapján állt össze, hanem az összes meglévő szervezetet összefogta mindkét alapon, bár ezen szervezetek reprezentativitása körül kezdettől fogva igen éles viták folytak az egyes oldalakon belül. A tagság kibővülésével és átrendeződésével az ÉT egyrészt demokratizálódott, másrészt ezzel még kevésbé felelt meg a funkcionális differenciálódás elveinek, hiszen tagszervezeteinek a profilja még elmosódottabb lett, és többszörös átfedések jöttek létre az egyes érdekszervezetek tagsága között.

Munkáltatói szervezetek – az ÉT tagjai (1990–1994)

1. Munkaadók Országos Szövetsége (MaOSZ)
2. Magyar Iparszövetség (OKISZ)
3. Magyar Kézműves Kamara (MKK)
4. Általános Fogyasztási Szövetkezetek Országos Szövetsége (ÁFOSZ)
5. Kiskereskedők és Vendéglátók Országos Szövetsége (KISOSZ)

6. Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége (MOSZ)
7. Magyar Agrárkamara (MA)
8. Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ)
9. Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (MGYOSZ)

Valamennyi magyar érdekszervezet, különösen a munkáltatói szervezetek számára a kilencvenes évek első fele a vakrepülés időszaka volt. Ez részben már a funkcionális differenciálódás hiányából adódott, részben pedig a termelési szerkezetben végbemenő mély változások zavarták össze az érdekek erővonalait. Az egyes szervezetek számára sem volt tiszta a saját profiljuk, az, hogy valójában milyen konkrét érdekeket képviselnek konkrét ügyekben, sokkal inkább az volt a jellemző, hogy – különösen a munkáltatói szervezetek – az egyes cégek és személyek, s politikai kapcsolatrendszereik mentén erősen fragmentálódtak a részérdekek szerint. A kibontakozást a kilencvenes évek közepére nem a „rég” érdekek tisztázódása, hanem a termelés szerkezetének átalakulásával „új” társadalmi szereplők megjelenése jelentette, amelyek már tudatosan keresték a nekik megfelelő érdekképviselőket, illetve kikövetelték azoktól a már világosabban körvonalazódó érdekeik hatékony képviselőit.

A funkcionális differenciálódás terén nagy előrelépést jelentett a kamarai rendszer bevezetése. A kamarai törvényt 1994. március elsején fogadta el a parlament, és ennek nyomán maga a kamarai szervezet 1995. január elsejével jött létre. A kamarai intézményrendszer vázát a három országos kamara – a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, a Magyar Kézműves Kamara és a Magyar Agrárkamara – és megyei, illetve budapesti fiókszervezeteik alkotják. Ez nagy előrelépés volt a mezőgazdasági demokratikus intézményrendszerének kialakításában, hiszen a kamarák mint szakmai és gazdasági önkormányzatok igen széles körű jogokat kaptak az öngazgatásban. Ugyanakkor azonban a kamarák nem kapták meg az induláshoz szükséges erőforrásokat (épületek és felszerelések), és az illetékes minisztériumok sem siettek átadni az igazgatási jogköröket. Ezért a kamarák igen nehéz feltételek között szerveződtek meg, már induláskor magas tagdíjat kellett szedniük, pedig még kevés módjuk volt az ígért szolgáltatói funkciók ellátására a tagságuk számára. A kamarák indulása tehát igen ellentmondásos körülmények között történt, a tagok passzív ellenállása érezhető volt, s még két év után is érzékelhető a magatartásukban, hogy a „költség–haszon” elemzés szempontjából nem feltétlenül fogadják el a kamarák szükségességét.

A kamarák ugyanis a kontinentális, azaz német és francia minta alapján, tehát kényszertagsággal jöttek létre. Ezen a ponton nemcsak begyűrűzött Magyarországra, hanem éles formákat is öltött a „pluralizmus” és a „korporatizmus” mint társadalomszerveződési elvek vitája (lásd például Cawson 1985). Nevezetesen a korporatizmus itt konkrétan és pragmatikusan olyan törvényhozást jelent, amelyben a kamarai tagság kötelező, és a kamarák közjogi funkciókat is ellátnak,

szemben az angolszász „pluralista” gyakorlattal, amely szerint a kamarák tagsága önkéntes, és az állam nem delegál hozzájuk közfunkciókat. A hazánkban érdekelt nemzetközi vállalatok körében az angolszász háttérrel rendelkezők közül többen nehezményezték a kontinentális gyakorlat átvételét a kamarai törvény kapcsán, a magyar törvényhozásban végül mégis a természetes környezetünket jelentő kontinentális modell került elfogadásra. Megjegyzendő egyébként, hogy e tekintetben a kontinentális mintát Magyarország és Szlovénia követi a legszorosabban, míg a lengyel és a cseh törvényhozás a kontinentális modell enyhébb változatait fogadta el. Ennek kapcsán utalnunk kell arra az elméleti összefüggésre is, miszerint a demokratikus átmenetben a pártok a főszereplők, a demokratikus konszolidációban mint a következő szakaszban pedig a társadalmi-politikai szervezetek (köztük a nagy érdekszervezetek), ezért ezeknek a „részrendszereknek” (partial regimes) a konszolidációja készíti elő és teremti meg végül is a demokratikus konszolidációt (lásd Schmitter 1992; Linz-Stepan 1996).⁵

A MAGYAR MUNKÁLTATÓI SZERVEZETEK A KAMARAI TÖRVÉNY UTÁN

A kamarai szervezet létrehozása újabb radikális váltást jelentett a munkáltatói érdekképviseltek körében, hiszen a kamarai funkciók kikerültek a hatáskörükből, s ezzel az egész ÉT-ből, így viszont belülről alapvetően megváltoztak, ami többnyire a névváltásban is kifejeződött. Az intézményrendszer kialakulása még mindig eléggé a kezdeti fázisában van, de most már igencsak érzékelhető az előrelépés a funkcionális differenciálódásban.

Munkáltatói szervezetek – az ÉT tagjai (1994–1996)

1. Magyar Munkaadói Szövetség (MASZ)
2. Magyar Iparszövetség (OKISZ)
3. Ipartestületek Országos Szövetsége – Magyar Kézműves Kamara (IPOSZ – MKK)
4. Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezetek Országos Szövetsége (AFEOSZ)
5. Kereskedők és Vendéglátók Országos Érdekképviselői Szövetsége (KISOSZ)
6. Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége (MOSZ)
7. Agrár Munkaadói Szövetség (AMSZ)
8. Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ)
9. Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (MGYOSZ)

Ezek az intézmények a kilencvenes évek második felében már hosszú történetre tekinthetnek vissza:

1. A Magyar Munkaadói Szövetség előzménye a nyolcvanas években a Magyar Gazdasági Kamara, amely nemzetközileg is képviselte országunkat a munkáltatói szervezetekben. 1994 júliusában alakult át Magyar Gazdasági Kamara és Munkaadói Szövetség néven, ami már önmagában véve is jelzi a kettős funkciót. Jelenlegi profilja szerint főleg a vállalkozói-alkalmazói érdekek képviselőjére szakosodott a munka világában.

2. A Magyar Iparszövetség 1920-ban alakult, majd 1948-ban újjászervezték az államszocializmusban. A nyolcvanas évek végétől sorozatos átalakulások után nyerte el a jelenlegi formáját, 1992-ben újra OKISZ lett, jelenlegi neve azt jelzi, hogy főleg az ipari és szolgáltatási szervezeteket tömöríti.

3. Az Ipartestületek Országos Szövetsége először 1884-ben szerveződött meg, 1949-ben KIOSZ-ként alakították át, majd 1993-ban újra IPOSZ lett. Az önálló kisiparosok és kézművesek, azaz főleg az önfoglalkoztatók egyesülete.

4. Az Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezetek Országos Szövetsége a fogyasztási szövetkezetek országos fóruma. 1949-ben hozták létre, 1990-ben átalakult és 1993-ban nyerte el a jelenlegi formáját.

5. A Kereskedők és Vendéglátók Országos Szövetsége eredetileg 1904-ben jött létre OMKE (Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés) név alatt. A KISOSZ nevet 1949-ben vette fel és ugyanezen néven szervezte újjá magát 1989-ben és 1991-ben. A kiskereskedőket és a vendéglátókat, valamint alkalmazottaikat foglalja szövetségbe.

6. A Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége elődszervezete, a TOT 1989 decemberében alakult meg. A mezőgazdasági szövetkezeteket és tagjaikat tömöríti.

7. Az Agrár Munkaadói Szövetség előzményei ugyancsak 1989 decemberére és a TOT-hoz nyúlnak vissza, de már a Magyar Agrárkamara formájában, illetve a kamarai törvény után a fenti név alatt a mezőgazdasági vállalkozókat és munkaadókat fogja össze, a tehetősebb termelők érdekeit kívánja védeni.

8. A Vállalkozók Országos Szövetsége eredeti formájában 1982-ben létesült a Magyar Gazdasági Kamara kisvállalkozói tagozataként. 1988 februárjában vált jogilag is önálló szervezetté, s ettől kezdve arra törekedett, hogy a kis- és nagyvállalkozók érdekeit egyaránt képviselje.

9. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége eredetileg GYOSZ néven alakult meg 1902-ben, és 1948-ban felszámolták. 1990 márciusában alakult meg újra, ismét GYOSZ néven és 1991 októberében vette fel a jelenlegi MGYOSZ nevet. Amint a neve jelzi, a nagyvállalkozókat és szervezeteiket fogja össze, gazdasági és munkaadói-alkalmazói érdekképviselőként egyaránt (lásd Héthy 1989; Kovács 1993).

A munkáltatói szervezetek intézményesülése jelenlegi fokát és formáját tekintve Magyarországon előbbre tart, mint a többi kelet-közép-európai országban – Szlovénia kivételével (lásd Wiesenthal-

Styckow 1994). De ez még mindig félig kialakult állapot és intézményrendszer. Az adott intézmények csak a kilencvenes évek második felére váltak valódi, tudatos és jól szervezett szereplőkké a közpolitikai döntéshozatalban, amelynek áttekinthető és jól szabályozott rendezése az állam részéről még várat magára. A mezoszféra viszonylagos jól rendezettsége már megmutatkozik a rendszeres kiadványokban és az általuk nyújtott szolgáltatásokban is. A Munkaügyi Kutatóintézet kiadásában megjelenik a *Munkaügyi Kalendárium*, amely közli a nagyobb érdekszervezetek és fórumok híreit és eseményeit, valamint a jogszabályokat, és sajtófigyelőt is tartalmaz. Hasonló rendszeres kiadványokat a nagyobb érdekszervezetek is megjelentetnek, ilyen például a Magyar Munkaadói Szövetség *Hírlevél* című tájékoztatója, amelynek 1996. decemberi száma részletes EU-mellékletet tartalmaz. Végül fontos fejlemény a mezoszféra rendezése szempontjából a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbírói Szolgálat létrejötte, amelynek Működési és Eljárási Szabályzatát az ET 1996. február 16-ai ülése hagyta jóvá.

A kilencvenes évek elejét azonban mégiscsak az jellemezte Magyarországon és az érintett többi országban, hogy a munkáltatói avagy vállalkozói érdekszervezetek nem maguk fogalmazták meg, alakították és vívták ki jogait, hanem jobbra a kormányok mentek elébe a szükséges átalakításoknak, eleget téve a piacgazdaság létrehozása általános követelményeinek és a nemzetközi nyomásnak vagy elvárásoknak. A kormányoknak ez a „funkcionális empátiája” szükséges, de csak átmeneti lehet, különben megerősíti a Közép-Európában amúgy is erős paternalista hagyományokat. Másfelől belső letisztulási folyamat is szükséges valamennyi érdekszervezetben, de különösen a munkáltatói szervezetekben, aminek nyomán sokkal inkább az adott szféra általános érdekei, mintsem egyes befolyásos csoportjaik részérdekei fogalmazódhatnak meg az adott szervezetek konkrét törekvéseiben és az ET-ben való szereplésükben. A továbbiakban ezeknek a megoldásra váró feladatoknak a körvonalazására törekszünk, alternatív megfogalmazásban.

AZ ÉRDEKKÉPVISELETI TÖRVÉNY VITÁJA

Új helyzet van

A társadalmi-gazdasági megállapodásról (TGM) szóló tárgyalások megszakítása, a kamarai rendszer bevezetése és az ET mind ellentmondásosabb működése együttesen új helyzetet teremtett az érdekegyeztetésben. A szociális partnerek egyrészt szükségképpen a részmegoldásokra és a konkrét évi költségvetési alkudozásokra összpontosították figyelmüket, másrészt azonban kitűnt, hogy az érdekegyeztetési szféra („mezopolitika”) általános jogi és politikai rendezetlensége mindenképpen komoly problémát jelent. Ezért a TGM-ről szóló tárgyalások befejezésével, 1995 februárjában korántsem oldódott meg

a kormányzati dilemma az általános rendezés és a részmegállapodások sorozata között (lásd részletesen Kőhegyi 1995). Úgy tűnik, hogy a kormányzat továbbra is sodródik a szűkkeblű pragmatizmus és a szélesebb ívű politikai modernizáció között. Szeretné ugyan a politikai intézményrendszer továbbfejlesztését elérni és a mindennapi ügyek intézgetésén túllépni, de nincs meg hozzá (1) a politikai akarat, (2) az egyéb kormányzati teendők mellett az idő és energia, s végül (3) a személyes és intézményi mozgatóerő, amely a törvény keresztülvitelét vállalná.

A törvénynek két változata lehetséges:

a) az *érdekképviselési* törvény, ami jóval tágabb, mert az összes érdekképviselések és (települési, gazdasági és társadalombiztosítási) önkormányzatok alkotmányos jogállását, társadalmi-gazdasági és politikai mozgásterét szabályozza;⁶

b) az *érdekegyeztetési* törvény, ami jóval szűkebb, mert csak az elfogadott érdekképviselések közötti intézményi tárgyalási folyamatok belső mechanizmusát és feltételrendszerét szabályozza.

Az előbbi jóval kívánatosabb – bár nehezebb –, ezért tanácsos a tágabb perspektíván belül vizsgálni, s a két törvény megvalósíthatóságát egymástól csak a végső értékelésben szétválasztani. Magyarországon 1988 decembere óta a „korporatív” típusú tárgyalási rendszereknek és politikai technikáknak igen széles rendszere jött létre, amelyek nagy társadalmi támogatottságot élveznek. Megállapítható:

egyrészt, hogy ennek a – meglehetősen esetlegesen létrejött és eklektikusan szabályozott – széles korporatív intézményrendszernek és a vele kapcsolatos „tárgyalásos-kiegyeztetés” politikai kultúrájának döntő része volt abban, hogy az átalakulási válságból adódó óriási társadalmi terhek hazánkban nem vezettek társadalmi robbanáshoz, s ezt a konfliktusszabályozó szerepét a továbbiakban még jobban betölthetné a – legalábbis részleges – újraszabályozás révén;

másrészt, hogy a demokratikus rendszer és a szociális piacgazdaság konszolidációja nem mehet végbe ennek a korporatív és konszenzuális intézményrendszernek a további bővítése és intézményesítése, vagyis átfogó szabályozása nélkül; a korporatív intézményrendszer a termelésben anyagilag érdekelt csoportok érdekegyeztetésének kompromisszumos technikája, a konszenzuális rendszer pedig az etnikai, kulturális, vallási és életmódbeli csoportok sajátos érdekeinek a nagypolitikába való integrálását szolgálja;

harmadrészt, a korporatív intézményrendszer és a rá épülő érdekegyeztetési mechanizmus bizonyos formái minden nyugati politikai rendszer lényeges részét alkotják, pótolhatatlan szerepet töltenek be a társadalmi béke megteremtésében és a konfliktusok rendezésében; minél később és minél töredékesebben kerül sor a kiépítésükre, annál jobban kitolódik a társadalmi-politikai konszolidáció is.⁷

A korporatív és konszenzuális jellegű intézményeknek mint a társadalmi párbeszéd és érdekegyeztetés fórumainak kiépítése a nyugat-európai politikai rendszerek átalakulásának fő áramlatát és legfontosabb tendenciáját jelentette az utóbbi évtizedekben. Ahol ez az intéz-

ményrendszer csak minimálisan jött létre (például Franciaországban), ott a társadalom súlyos árat fizet azért, hogy minden konfliktust keményen megvívna, és nincsenek megfelelő intézmények a közvetítésre és érdekegyeztetésre. Gyakran óvnak a korporatizmus végleteitől és idézik fel a felülről túlszabályozott „állami korporatizmus” rémképét idehaza is. Voltaképpen a korporatív intézményrendszernek és a kisebbségek integrálását ellátó konszenzuális technikáknak számos fajtája van, s nagyon helytelen lenne az egyes végletes formáik elleni ideologikus érveléssel lemondani a modern európai politikai rendszereknek erről a vívmányáról. Rugalmas és differenciált eszközrendszerre van szükség, amely kombinálja az államot tehermentesítő autonóm önkormányzatiság kötelező, közjogi elemeit a kamarák szintjén az önkéntes alapon szervezett egyesületi szféra elemeivel a gazdasági és munkáltatói érdekegyesületek szintjén, s ezzel mind a szakmai öngazgatás, mind pedig a gazdasági érdekképviselet előnyös vonásait érvényre juttatja.

Magyarországon jelenleg egyetlen érintett fél sem vitatja, hogy az érdekképviseleti-érdekegyeztetési szféra számos ponton radikális reformra szorul, bár nyilván a saját érdekeik alapján másképp látják ezek szükségességét és kívánatos jellegét. Az egyes részintézkedéseken túlmenő, átfogó törvényi szabályozás már korántsem számíthat ilyen általános társadalmi támogatásra, mert ennek egyértelműen vesztesei és nyertesei is lennének. Itt belép, kormányzati és társadalmi oldalon egyaránt, a status quo védelme, a meglévő intézmények tehetetlenségi nyomatéka, amely a változás, a további politikai modernizáció legfőbb akadálya ezen a területen is.⁸

Érvek a törvény meghozatala mellett és ellen

Az érdekképviseleti vagy akár az érdekegyeztetési törvény szükségessége – netán később a törvénytervezet tartalma – körüli vitákban érvek csapnak össze, ezért célszerű a törvény melletti és elleni érveket röviden összefoglalva előrebocsátani.

1. Érv: Az általános rendezés érve: a nagypolitika és a települési önkormányzatok intézményesítése és törvényi szabályozása lényegében befejeződött, de van közepén egy köztes terület, amely alapvonalaisabban szabályozatlan, s ezért destabilizálja a kormányzat működését, főleg azért, mert így a „nagypolitika” és a „kispolitika” között hiányoznak az intézményes közvetítő rendszerek.

1. Ellenérv: Az általános kormányzati ellenállás érve: a kormányzat feladatokkal túlterhelt, különösen a törvényelőkészítés és törvényhozás vonatkozásában, s mivel minden szféra sajátos törvényi szabályozás (vagy módosítás) után kiált, a kormányzat igyekszik elhárítani ezeket az igényeket vagy elhalasztani törvényi megfogalmazásukat, különösen akkor, ha a szabályozás széles területet érint és túlságosan bonyolult.

2. *Érv: A hatékonyság érve:* az érdekegyeztetés és az érdekképviselések helyzetének rendezése nélkül sok felesleges konfliktus jön létre, és ezek többnyire nem is rendeződnek azon a szinten, ahol keletkeztek, hanem felszívódnak a politika magasabb szintjeire és túlterhelik a központi kormányzatot, egyszóval a nagy társadalmi feszültségek jelenlegi időszakában a törvényi szabályozás hiánya szükségképpen alacsony hatékonyságot eredményez a kormányzat, s különösen illetékes szakapparátusai működésében.⁹

2. *Ellenérv: A status quo megőrzésének érve:* a kormányzat éppen ezzel az átalakítással, a status quo felborításával teremtené nagyobb konfliktuspotenciált, amelynek a kimenete előreláthatatlan, hiszen túl sok törvényt kellene módosítani, nemcsak egyet meghozni; s minden egyes lépés sok érdeksérelemmel és ezért nagy ellenállással jár, különösen veszélyes az eddigi, viszonylag laza, informális kapcsolatok formális-jogi szabályozásának kísérlete, mert ez már önmagában is kielezi a konfliktusokat.

3. *Érv: A kormányzat tehermentesítésének érve:* minden autonóm intézmény terhet vesz le a kormányzat válláról, hiszen szakmai önkormányzatként számos ügyet elintéz a saját hatáskörén belül, s ezzel csökkenti az állami adminisztrációt és a költségeket, valamint álláshelyeket szabadít fel és „társadalmasít”, sőt megadja az ügyekhez közelebb, azaz szakmailag kompetensebb és hatékonyabb ügyintézés lehetőségét is.

3. *Ellenérv: A kormányzat veszélyeztetésének érve:* az állami-kormányzati funkciók leadása mindig azzal a pánikkeltő hatással jár, hogy az állam általában – és az adott kormányzat konkrétan is – elveszíti a közvetlen ellenőrzést az érintett terület felett, vagyis veszít hatalmából; s nagyon erőteljesen jelentkezik ez az érdekképviseltek kapcsán, amelyek nagyobb önállóság esetén az őket érintő kérdésekben akár szembe is fordulhatnak a kormánnyal, márpedig (a hagyományos kormányzati gondolkodás számára) csak a hatalomkoncentráció hozhatja meg a hatékonyságot és a gyors döntés lehetőségét.¹⁰

4. *Érv: A politikai hitelvesztés (legitimációs deficit) érve:* az érdekegyeztetés szereplői a nagy változások ellenére többé-kevésbé állandóak az utóbbi hat-hét évben, jóllehet többen közülük nem rendelkeznek (már) lényeges tömegtámogatással, alig képviselnek reális érdekeket, mégis nagy részük túlzott igényei révén szereptévesztésben van; vagyis a kormányzat sokáig nem halogathatja tovább annak eldöntését, hogy kit tekint és milyen jogosítványokkal szociális partnernek, mert a jelenlegi szereplők egyre inkább maguk is kölcsönösen kétségbe vonják egymás legitimitását és reprezentativitását.

4. *Ellenérv: Az önszerveződés legitimáló ereje:* az ÉT jelenlegi működését és társadalmi szerepét éppen az teszi társadalmilag és politikailag elfogadottá, hogy az 1990 után kialakult politikai helyzetben a kormányzat elfogadta a realitásokat, és bevonta az új szervezeteket mint szociális partnereket az ÉT-be, de soha nem kérdezett rá a reprezentativitásukra, hanem lényegében az egyes oldalakra hagyta,

hogy ismerjék el egymást, szervezzék meg magukat és alakítsák ki belső egyeztetési szabályaikat, s ezzel hozzák létre a saját legitimitásukat.

5. *Érv: Az új szereplő érve:* a kamarai törvénnyel új erőteljes szereplő – vagy régi, teljesen újjászervezett formában – lépett az érdekképviselet terepére, amely máris gyökeresen megváltoztatta az erőviszonyokat, nemcsak a munkáltatói oldalon, hanem a teljes érdekegyeztetési folyamatban, s további radikális erőltetődés várható, mert ez a folyamat megállíthatatlan.

5. *Ellenérv: A fokozatos beilleszkedés érve:* a kamarák egész kiépülő rendszere valóban radikális fordulat, de a kamarák maguk is a korábbi érdekképviselet bázisán jöttek létre, s ezért fokozatosan átveszik azok funkcióját és kialakítják maguknak az új funkciókat, tehát az áttérés amúgy is megoldódik a lépésről lépésre való átalakítással, legfeljebb az azt kísérő kisebb törvénymódosításokkal.

6. *Érv: A régi szereplők érve:* az érdekegyeztetés peremén ott torlódnak a legkülönbözőbb civil szervezetek, amelyeknek a kormányzathoz való viszonya és közéleti szerepe a sok ígéretés után ugyancsak szabályozásra vár; ráadásul ez igen heterogén szféra, amelynek egyes szereplői a saját speciális terepükön közvetlen elismerést érdekelnek és a kormányzati munkába közvetve beépítendőek, míg mások sokan a nagy átfogó civil szervezetek („civil kerekasztal” vagy „civil tömörülés”) ábrándját kergetve politikai és társadalmi szereptévesztésben szenvednek, s végül több szervezet a két – szakmai és politikai – pólus között egyszerűen nem találja a helyét.

6. *Ellenérv: A civil szervezetek gyenge támogatottsága:* A civil szervezetek nagy része esetében a tömegtámogatottság (reprezentativitás) nem világos, de a megléte sem jelenthet közvetlen társadalmi felhatalmazást politikai tevékenységre; külön probléma e szervezetek összekapcsolódása országos egyesületekké, mert országos politikai szereplésüknek sem szervezeti-jogi, sem pedig társadalmi-legitimációs bázisa nem adott (vagyis például a bélyeggyűjtőknek és a kiskerttulajdonosoknak semmiféle országos szervezete, avagy azok közös egyesülete nem jogosult sem általános politikai, sem szakpolitikai – például szociálpolitikai stb. – kérdésekbe való beleszólásra), tehát bekapcsolásuk az intézményes érdekegyeztetésbe inkább megzavarná, mint elősegítené az érdekegyeztetést.

7. *Érv: Az EU-csatlakozás és az európai jogharmonizáció érve:* a kilencvenes évek végére már aktuális az erőteljes jogharmonizáció, a nyugati érdekszervezetek is Brüsszelbe futnak minden országból jogaik érvényesítéséért, de ehhez rendezettnek kell lennie hazai helyzetüknek; ezért hatékony érdekképviseletet csak úgy lehet kialakítani az EU-ban, ha a hazai érdekképviseleti szervezetrendszer jól működik és csatlakozik az összeurópaihoz (a legnagyobb bonyodalom az agrárszférában várható, a nyugat-európai szőlés szerint a legjobb érdekvédelemmel Európában a francia paraszt rendelkezik, mellettük igazán nehéz szóhoz jutni).

7. *Ellenérv: Az érdekképviseltek nemzeti jellegének érve:* magában az EU-ban sem ment még igazán végbe az érdekképviseltek nemzetközi integrációja, és az egyes tagországok konkrét rendszerei nagyon is eltérőek; elég tehát a kapcsolatok megteremtése a meglévő brüsszeli érdekképviselési csúcsszervezetekkel, és nem kell a teljes jogú tagsághoz egységes belső rendezést elérni, s nem vagyunk ebben késésben a többi belépést igénylőhöz képest sem.¹¹

A törvény meghozatalában érdekelt és ellenérdekelt szereplők

A törvény előkészítéséhez mindenképp azonosítani kell a mellette és ellene fellépő társadalmi és politikai szereplőket, s mozgósítani az előbbieket és megfelelő stratégiával semlegesíteni az utóbbiakat.

Az átfogó törvényi szabályozásban *jelentősen ellenérdekelt szervezetek:*

1. A nagy munkáltatói szervezetek (GYOSZ, VOSZ) viszonylag kis reprezentativitással és nagy politikai érdekérvényesítési képességgel rendelkeznek, ezért rövid távon nem érdekeltek az átfogó rendezésben; hosszú távon viszont igen, de most mindenki rövid távon, az önnön pozíciójának közvetlen megerősítésében gondolkodik.

2. Ellenérdekeltek az ET munkáltatói oldalának „kis-szervezetei” is, amelyek státusa és reprezentativitása szintén kétséges, mivel munkáltatói jellegük nem domináns, s nem is állnak szemben megfelelő szakszervezetekkel, hiszen inkább önállókat, mint alkalmazókat tömörítenek, ezért a sajátos kamarai szerepen túl a munkaügyi viszonyok országos rendezésében nincs szerepük, vagy legfeljebb marginális.

3. Erősen ellenérdekeltek minden változással szemben a kisebb szakszervezeti konföderációk, mert nagy politikai elánnal indultak, és azóta drasztikusan csökkent a tömegtámogatásuk, így mindenképp a status quo fenntartásában érdekeltek, mert félnek, hogy kiesnek az országos rendezésből.

Az egységes törvényi szabályozásban *jelentősen érdekelt szervezetek:*

1. Az újonnan megszervezett kamarák erősen érdekeltek a további általános rendezésben, az érdekképviselési törvényben is, nemcsak az érdekegyeztetési törvényben; partnerek, de nemcsak egy nagy átfogó törvényi aktushoz, hanem akár sok kisebb szervezeti lépés megtételéhez is.

2. A nagy szakszervezeti konföderációk érdekeltisége világos, hiszen nagy a reprezentativitásuk, és a választások sorozata után legitimitásuk is adott, de éppen túlzott, esetleg monopolisztikus törekvéseik válhatnak ki másutt élénk ellenállást.

3. A költségvetési érdekképviseltek érdekeltek minden olyan átalakításban, amely fokozza önállóságukat és sajátos érdekképviselési lehetőségeiket, de az ehhez szükséges lépések megtételével a kormányzatnak számolnia kell növekvő aktivitásukkal is.

4. Az egész érdekképviselési-érdekegyeztetési intézményrendszer sajátos, különálló problémája az agrárérdekeltség megjelenítése, nemcsak hazai, hanem EU-szempontról is; az agrárszervezetek erősen érdekeltek az általános rendezésben, de csak a maguk sajátos érdekei mentén, amelyeknek a rendezése jelentős mértékben le is választható az itt tárgyalt problematikáról.

A korábbi kormányzat lényegében elutasította az érdekképviselési törvény szükségességét, megalkotását inkább ellenzéki oldalról szorgalmazták. Jelenleg a hatpárti (hétpárti) megegyezés esélye sem sokkal rosszabb, mint a kormánykoalícióban belüli, illetve az MSZP különböző csoportjai közötti megegyezése. Az SZDSZ valószínűleg meggyőződhet az átfogó törvényi rendezés szükségességéről, ha biztosítékokat kap, hogy nem csúszik el a szabályozás az „állami korporatizmus” felé. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a létrejövő egyeztetési intézmény ne legyen „felsőház” vagy „miniparlament”, azaz ne korlátozza a parlament jogait, és minél nagyobb mozgásteret hagyjon az önkéntesen szervezett érdekképviseléseknek a kötelező tagságú kamarák mellett. Az MSZP mint „posztmodern néppárt” különböző csoportjai viszont ellentétes érdekképviselési törekvésekkel kölcsönösen lebéníthatják egymást, vagy rossz kompromisszumokkal legyengíthetik a kívánt átalakulást, így körükben előzetes érdekfeltárára és egyeztetésre van szükség.¹²

A köztes sáv vagy mezoszféra kidolgozása egyben a politikai és gazdasági, illetve a politikai és szakmai (vagy szakpolitikai) szereplők elválasztásának kérdése is, ennyiben szorosan kapcsolódik az összeférhetetlenségi törvényhez. Amíg ez a viszony a politika és a gazdaság között rendezetlen, addig minden érdekképviselés közvetlen politikai szereplőként igyekszik fellépni vagy politikai befolyásolási lehetőséget keres. Ez destabilizálja a helyzetet és demoralizálja a közvéleményt, mert minden érdekérvényesítési törekvés áthúzódik az informális szférába, ami egyrészt antidemokratikus és alacsony hatékonyságú, hiszen áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen, illetve szelektív, időnként egyenesen monopolisztikus. Pedig az érdekképviselési vagy érdekegyeztetési törvény meghozatala nemcsak a politika és a gazdaság viszonyára hatna jótékonyan, hanem a politika és a társadalom viszonyára is, mert a társadalmi törekvéseknek a politikába való nyilvános becsatornázásával, azaz fórumok és intézmények létrehozásával, és a széles nyilvánosság előtti működtetésével legitimálná a politikát általában és a társadalmi békét elősegítő kormányzatot konkrétan is.¹³

Az érdekképviselési törvény részleges vagy teljes megvalósíthatósága

Az elkülöníthető és bizonyos mértékig *külön* kezelhető feladatok:

1. A *kamarai törvény* módosítása, egyrészt a hatáskörök kiterjesztésével, másrészt a hatályos kamarai törvénynek megfelelő törvény-módosításokkal. Közismerten súlyos probléma például a vállalatok

és gazdálkodó személyek nyilvántartásának kérdése az adózás és a szakmai felügyelet szempontjából is. Valószínűleg javítana a helyzeten, ha a túlterhelt cégbíróóságok helyett a kamarák végeznék a cégbejegyzést és állítanának fel kimutatást a tagságról, megfelelő jogi ellenőrzés mellett:

2. Külön kezelendő az Agrárkamara és a *mezőgazdasági érdekképviselő*tek helyzete, már csak azért is, mert az EU-integráció kapcsán határozottan előtérbe kerül a pénzügyi és egyéb szempontokat tükröző mezőgazdasági exporttámogatás és egyéb állami támogatás vagy piaci szabályozás problémaköre, így az agrárképviselőtek kérdése leválasztható az ET-ről (lásd Varga 1996).

3. A szűkebb értelemben vett – gazdasági és munkaadói vagy munkavállalói – érdekképviselőtek körében feltétlenül szükségesnek látszik:

a) A *közszolgálati* (állami és önkormányzati) és a *versenyszféra* éles elhatárolása, és érdekképviselőitek jogosítványainak és intézményrendszerének (ET és KIÉT), mint két párhuzamos, de eltérő jellegű érdekegyeztetési mechanizmusnak az önálló törvényi szabályozása, valamint a közös, koordinációs fórum kialakítása. Különösen fontos lenne a közszolgálati szférában a munkáltató pontos meghatározása és a középső szintek kialakítása, hogy az alapszintű konfliktusok ne emelkedjenek azonnal kormányzati szintre (lásd Pestoff 1995).¹⁴

b) Világos elkülönítésre vár általában a nyugaton jól ismert három szint: (1) a kötelező tagságú, közjogilag szabályozott *kamarák*, (2) az önkéntesen szervezett *gazdasági érdekképviselő*tek és (3) a csúcshintzen integrált vagy „koalíciósan” tárgyaló, hivatalosan elismert *munkaügyi érdekképviselő*tek; valamint szabályozásra várnak ezek intézményes működési mechanizmusai és kapcsolódási pontjai. Jelenleg ez a három szint diszfunkcionálisan működik, mert összeolvadnak és átfedik egymást. Az ET eddig egyszerre töltötte be mindhárom szerepkört, s tevékenységében a hangsúly nem az országos béralkun és a munkaügyi megállapodásokon, hanem a nagy gazdaságpolitikai-költségvetési stratégiai kérdéseken volt. De a világos intézményi funkcionális differenciálás nem halasztható már sokáig – s a kamarai rendszerrel már el is kezdődött –, mert különben egyetlen intézménytípus hatékony működése sem biztosítható.

c) Hasonlóképpen összerosódik a jelenlegi rendszerben a *konzultáció* és véleményezés mechanizmusa a tárgyalások és *egyeztetések* mechanizmusával, azaz nem egyértelmű, hogy milyen fórumokon és ügyekben kíván a kormány csupán konzultálni, illetve ezen túlmenően tárgyalások révén megegyezésre jutni a szociális partnerekkel. Márpedig ez két alapvetően különböző dolog – a kormányzat kötelezettségvállalása és a szociális partnerek jogosítványa oldaláról is.

d) Az ET jelenlegi működése tele van egyéb ellentmondásokkal is. Nem világos, egyrészt, hogy milyen *bizottságok* tartoznak hozzá, és milyen jogosítványokkal, s másrészt, hogy hol vannak az *egyes oldalak* önszabályozó és önlegitimációs tevékenységének szakmai és politikai *korlátai*, s jelenlegi önállóságuk mikor csap át káoszba és sza-

kad el teljesen a valóságtól. Egyáltalában, az ÉT az egész érdekképviseleti rendszer „*konfliktus-szemetesládájává*” változott, amelybe minden intézményi konfliktust beledobtak, s ezért idővel már több konfliktust fog a belső diszfunkcionalitása miatt generálni, mint megoldani.

A kamarai szervezet létrehozása a gazdasági önkormányzatok jogosítványainak meghatározása révén egyrészt egyszerűsítette a helyzetet, másrészt eleve meggyengítette a túlterhelt és diszfunkcionális ÉT-ét. A további lépések hasonlóak lehetnek, hiszen új intézmények létrehozása új jogosítványok kialakítására ad lehetőséget a régiék közvetlen érdeksérelme nélkül, tehát a legkisebb ellenállással. Amennyiben az ÉT közvetlen átalakítása nagy nehézségekbe ütközik, új intézmények létrehozásával az ÉT fokozatosan kiüríthető, majd végül könnyebben átalakítható.

A fenti feladatokból a következő *menetrend* adódik:

Az *első* és egyben a legkönnyebb, viszonylag önálló lépés annak kinyilvánítása a kormányzat részéről, hogy hol és mennyiben hajlandó együttműködni a sajátos profilú civil szervezetekkel. De a kormányzat egyben elutasítja e szervezetek egyetlen országos csúciszervezetté koncentráálásának (civil parlament) igényét, mert a nemzeti politikai alternatívák megfogalmazása a modern demokráciákban mindenütt a pártok feladata. A civil szervezeteknek semmiféle országossá emelt csúciszervezete sem lehet szociális partner, vagyis nem vonható be az érdekegyeztetési intézményekbe. Ugyanakkor azonban az egyes szakminisztériumoknál miniszteri rendeletekkel egységesen szabályozni kellene a sajátos profilú civil szerveződésekkel való kötelező egyeztetést-véleményezést, illetve konzultációt, az ügyek természete szerint, de ez természetesen nem tárgyalási folyamat, amelyben megegyezésre kell jutni. Végezetül szükség lenne a Miniszterelnöki Hivatal keretében a civil szervezetekkel foglalkozó főhivatalra – esetleg politikai államtitkár vezetése alatt –, amely koordinálná a minisztériumok és a parlament (és bizottságai) ez irányú munkáját.

A *második* lépés a Gazdasági és Szociális Tanács megalakítása lehet, de szigorúan csak *konzultatív* jelleggel, amelyben a viszonylag széles körből bevont intézményeknek csupán *véleményezési* joga lenne. Ez az intézmény nem szükségképpen csak tripartit jellegű, hanem „multipartit”, azaz „sokoldalú”, hiszen helyet kaphatnának benne a különféle kamarák, települési és társadalombiztosítási önkormányzatok és csúcshintű gazdasági és munkaügyi érdekképviseletek. Ide kerülhetne az ÉT néhány bizottsága egyértelmű szerepkörrel és jogosítványokkal, s a megfelelő parlamenti bizottságokhoz fűződő, törvényesen rögzített *konzultációs* kapcsolatokkal. Az egész Tanács egyben kötelező fázisként a parlamenti törvényhozás előtti szűrőként működhetne mint intézményesített társadalmi vitaforum, de ebből adódóan mint tárgyalási és véleményezési fórum nem hozhatja a kormányra (és ezzel a parlamenti többségre) kötelező határozatokat sem.

A harmadik lépésként, a két konzultációs szint megteremtése után következhetne az ET belső reformja mint a tárgyalási szintek megszerzése. Az ET átalakításában az első menet a *versenyszféra* és a *közszolgálati szféra* világos szétválasztása lehetne. Ez a lépés közvetlenül nem érinti a kamarai rendszert és a munkáltatói szervezeteket, viszont leválaszt egy problémát az egyéb intézményekről, hiszen ez a viszony eleve bipartit, csak az államnak és az önkormányzatoknak az alkalmazottaikhoz való viszonyára vonatkozik. A közszolgálati szférában a munkaügyi tárgyalások eredményeként hosszú távú bérmegállapodások rendszere lenne kívánatos, mind a társadalmi béke, mind pedig a költségvetés tervezhetősége szempontjából. Továbbá ugyancsak szükséges lenne a *Közszolgálati Kamara* – és tagozatai – létrehozása és szakmai önkormányzatként való működtetése, azaz az önkéntes és versengő szakszervezeti-érdekképviseleti szférától való elválasztása a közszolgálatban is.

A negyedik lépés – és egyben az ET átalakításának második menete – lenne a fentiekben tehermentesített ET *tárgyalási* fórumként való átalakítása, illetve az érdekegyeztetési fórumok jogi szabályozása. Nevesíteni kellene azokat a területeket, ahol a kormány kötelező egyeztetést vállal – bizonyos mértékig – a tripartit (illetve a bipartit) szerkeszteni belül, és meghatározni az ide bevonható szervezeteket és jogosítványaikat. Ezek száma a jelenleginél sokkal kisebb lenne, csak a nagy és mérvadó munkavállalói és munkáltatói csúcsszervezetek tartoznának ide, ami egyben a résztvevők belső önszerveződési mechanizmusának átszervezését és közös képviselő kialakítását is jelentené. Megfordítva is, az egyes oldalak belső megállapodása koalíciós alapon alakíthatná ki magukat a szereplőket. Az *egyeztetési* mechanizmus törvényi szabályozása mindenképpen szükséges és elérhető. Az egyes *érdekképviseletek* jogosítványainak törvénybe foglalása már nehezebb, de akár ez is megoldható közjogi szabályozás útján. Az ET tárgyalásra jogosult szociális partnereinek jogi szabályozása az érdekképviseleti törvény lényege, s egyben a fenti menetrend lezárása is.

A társadalmi párbeszéd és a munkabéke intézményeinek átalakítása nemcsak a konfliktusok rendezésében és a politikai intézményrendszer hatékonyabb működtetésében jelentene komoly előrelépést, hanem az európai integráció elősegítésében és az eurokonform politikai rendszer kialakításában is. Tanulmányunk azt kívánta bizonyítani, hogy hazánk – a sok nehézség és ellentmondás dacára is – a munkáltatói szervezetek létrehozása és működtetése tekintetében a kilencvenes évek második felére jelentős lépést tett előre az Európai Unióval való politikai harmonizálásban, de a mezoszféra európaizálása még így is elmarad a politikai rendszer más szférái és szintjei kialakítása mögött.¹⁵

JEGYZETEK

- ¹ Ez a tanulmány egy közép-európai együttműködésben készült hosszabb anyag rövid összefoglalása. Az eredeti tanulmány egyben beleilleszkedett a Helmut Wiesenthal által koordinált kutatásba is az egyes közép- és kelet-európai országok munkáltatói szervezetei sajátosságairól. A kutatási anyagok összefoglalóan megjelentek az Agh és Ilonszki (1996) által szerkesztett kötetben. A demokratizáció és politikai modernizáció váltásának szükségességéről szóló elképzeléseimet részletesebben kifejtettem egy korábbi írásomban (lásd Agh 1995).
- ² A privatizáció kapcsán felvethető lenne az a rendkívül izgalmas kérdés, hogy milyen társadalmi formáció jött létre Magyarországon a kilencvenes években, amelyre nézve Szelényi Iván sok érdekes írást közölt (lásd a legutóbb Szelényi et al. 1996, valamint Kuczsi 1996). Ez a tanulmány azonban a magyar munkáltatói intézményrendszer leírására és értékelésére törekszik, és nem foglalkozhat ezzel és számos más érdekesítő elméleti kérdéssel.
- ³ A két szervezettípus közötti különbségről szóló nemzetközi vitát összefoglaltam egy korábbi tanulmányomban (lásd Agh 1996a) és bemutattam a háromféle szervezet működését az EU tagállamaiban.
- ⁴ A Ladó Mária és Tóth Ferenc szerkesztésében megjelent könyv alapmunka ebben a tekintetben, amelyre a tanulmányban sokoldalúan támaszkodtam a munkáltatói szervezeteket illetően, és behatóan foglalkozik a szakszervezetekkel is.
- ⁵ A demokratikus átmenet és demokratikus konszolidáció mint egymást követő két nagy szakasz általánosan elfogadott a szakirodalomban. Ebben a témakörben Linz és Stepan 1996-ban kiadott munkája a legújabb részletes elméleti elemzés, amely egyben alaposan tárgyalja az egyes kelet-közép-európai országok demokratizálódását is.
- ⁶ Ennek sajátos területe a területfejlesztési tanács megyei és országos szinten. A területfejlesztési törvény alapján az Országos Területfejlesztési Tanácsot 1996. december 18-án hozta létre a magyar parlament.
- ⁷ Nem kívánok itt a Lijphart-féle konszenzuális demokrácia elméletének a hazai szakirodalomban is sokoldalúan tárgyalt problematikájára kitérni, csak – a korporatizmus tágabb fogalmát alkalmazva – arra utalok, hogy ilyen konfliktus-szabályozó technikák különböző formában minden nyugat-európai országban működnek (lásd Wiesenthal 1996a; 1996b).
- ⁸ A meglévő intézményrendszer tehetetlenségi nyomatókát és belső problémáit jól jelzi Ladó és Tóth (1995) írása az ET nehézkes döntéshozatali mechanizmusáról, a kialakult patthelyzetről és a „TGM-takarodóról”!
- ⁹ Wiesenthal különösen nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az állam vagy a kormányzat túlterhelése (overload) nem pusztán a demokrácia korlátozásával fenyeget, hanem drasztikusan csökkenti a hatékonyságot is (Wiesenthal 1996a: 30–35).
- ¹⁰ Ez a helyzet különösen élesen megmutatkozott az úgynevezett Bokros-csomag bevezetése, 1995. március 12-e után, amikor felélenkült az érdekszervezetek tevékenysége a kormánnyal szemben, de ez a drasztikus intézkedési csomag jobb előkészítése révén jelentős mértékben csökkenthető lett volna.
- ¹¹ A politikai harmonizációról írott tanulmányomban felvázolom a mezopolitika európaizációját is (Agh 1996b: 67–69). Itt csak azt szeretném jelezni, hogy minden nemzeti sokféleség ellenére az alapvető szabályozás mégis közös, az Európai Szociális Charta 1993 novemberétől 11 tagországban (azaz Anglia kivételével) érvényessé vált, s az újabb három belépő is határozottan támogatja az alkalmazását. A teljes magyar politikai rendszer európaizációját összefoglalóan és részletesen tárgyaltuk (lásd Agh–Szarvas–Vass 1995).
- ¹² A kétkamarás parlament kérdésére itt nem akarok kitérni. Az MSZP-t azért nevezem posztmodern néppártnak, mert az 1994-es választáson minden nagyobb társadalmi rétegtől legalább 25 százalékos támogatást kapott, tehát bizonyos mérték-

kig a társadalom összes rétege képviselve van a pártban. Ez meg is látszik a parlamenti frakció tevékenységében, de nem jöttek létre állandósult frakciók, hanem hullámzanak, s minden új döntési helyzetben átrendeződnek ezek a belső érdekcsoportok.

¹³ A parlamenti képviselőkre vonatkozó összeférhetetlenségi törvényt a parlament 1996. december 16-án elfogadta, de végrehajtása kapcsán még számos probléma várható, különösen akkor, ha kiterjesztik a későbbiekben az önkormányzati képviselőkre is. 1996 végén nem látható, hogy a kormány tervezné az általános érdekképviseleti törvény meghozatalát, bár 1994 óta ennek számos részlemege megjelent.

¹⁴ A KIÉT (Költségvetési Intézmények Érdekegyeztető Tanácsa) problémakörét behatóan tárgyalja Ladó-Tóth 1996: 194–216.

¹⁵ A legújabb fejlemény az, hogy a *Népszava* 1996. december 20-ai számában megjelent *A kereskedelmi és iparkamarák 12 pontja az 1997. évre*, amely nagyon részletes programot tartalmaz, például a 3.3. pontjában megemlíti, hogy be akarnak kapcsolódni az EU-csatlakozást előkészítő tárgyalásokba, és a 12. pontban azt, hogy mindazok a közigazgatási feladatok, amelyek a gazdálkodók szempontjából előnyösebben végezhetőek a gazdasági önkormányzatok szintjén, mihamarabb a kamarákhoz kerüljenek.

HIVATKOZÁSOK

Ágh Attila 1995. A rendszerváltástól a modernizációig. *Demokrácia és modernitás. Társadalmi Szemle* (L) 8–9, 5–11.

— 1996a *The Europeanization of the ECE Business Interest Associations: The Models in Western Europe and the European Union*. In: Ágh-Ilonszki (eds.) 1996. 79–91.

— 1996b „*Politikai harmonizálás*”, avagy a magyar politikai rendszer európaizálása. In: Inotai-Tamás (szerk.) 1996. 57–77.

Ágh Attila-Ilonszki Gabriella (eds.) 1996. *Parliaments and Organized Interests in Central Europe: The Second Steps*. Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies

Ágh Attila-Kurtán Sándor (eds.) 1995. *Democratization and Europeanization in Hungary: The First Parliament, 1990–1994*, Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies

Ágh Attila-Szarvas László-Vass László 1995. *The Europeanization of Hungarian Polity*. In: Ágh-Kurtán (eds.) 1995. 216–248.

Berki Erzsébet (szerk.) 1993. *A munkaügyi kapcsolatok aktuális kérdései*. Budapest: Munkaügyi Kutató Intézet

Cawson, Alan (ed.) 1985. *Organized Interests and the State: Studies in Meso-Corporatism*. London: Sage

Héthy Lajos (szerk.) 1989. *A munkavállaló, a munkáltató és az állam*. Budapest: Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal

Inotai András-Tamás Pál (szerk.) 1996. *Európai Politikai Évkönyv, 1995–1996*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia

Kovács Géza 1993. *A munkaadói érdekképviseletek és együttműködésük*. In: Berki (szerk.) 1993.

Kőhegyi Kálmán 1995. A társadalmi-gazdasági megállapodás története. *Európa Fórum*, (5) 3, 3–32.

Kuczai Tibor 1996. A vállalkozók társadalmi tőkái az átalakulásban. *Századvég*, (1) 1, 29–51.

- Ladó Mária–Tóth Ferenc 1995. Az Érdekegyeztető Tanács 1995-ben: a hadviselés éve. In: Kurtán et al. *Magyarország Politikai Évkönyve 1995*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 293–303.
- Ladó Mária–Tóth Ferenc (szerk.) 1996. *Helyzetkép az érdekegyeztetésről (1990–1994)*. Budapest: Érdekegyeztető Tanács Titkársága
- Linz, Juan–Alfred Stepan 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore and London: The Johns Hopkins U. P.
- Pestoff, Victor (ed.) 1995. *Reforming Social Services in Central and Eastern Europe – An Eleven Nation Overview*. Cracow: Cracow Academy of Economics
- Schmitter, Philippe 1992. The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. *American Behavioral Scientist*, (35). 4–5, 422–449.
- Szelényi, Iván–Gil Eyal–Eleanor Townsley 1996. Posztkommunista menedzserializmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, (5) 2, 7–29.
- Varga Gyula 1996. *Magyarország mezőgazdasága az Európai Unió kapujában*. In: Inotai–Tamás (szerk.) 1996, 144–160.
- Wiesenthal, Helmut 1996a *Organized Interests and Public Policy: Logic, Performance and an Optimistic Lesson of Interest Groups' Participation in West European Democracies*. In: Agh–Ilonszki (eds.) 1996.
- 1996b *Organized Interests in Contemporary East Central Europe: Theoretical Perspectives and Tentative Hypotheses*. In: Agh–Ilonszki (eds.) 1996.
- Wiesenthal, Helmut–Petra Stykow 1994. *Unternehmerverbände im Systemwechsel*. Berlin: Max–Planck–Gesellschaft, Arbeitsgruppe Transformationsprozesse in den neuen Bundesländern, 2.

G. MÁRKUS GYÖRGY

A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája *

TÖRÉSVONALAK ÉS POLITIKAI STABILITÁS

Egyre több folyamat, tendencia erősíti meg azt a tézist, hogy a kelet-közép-európai pártrendszerek *bizonyos értelemben* befagynak (Ágh 1995). H. Tworzecki állapítja meg a lengyel pártokról és törésvonalokról: „Az 1991-es, sőt a korábbi történések fényében ma már azonosíthatjuk a posztkommunista lengyel politikai élet alapját képező szerkezeti vonásokat, azokat a fő törésvonalakat, amelyek nagy valószínűséggel sok éven át meg fogják határozni a lengyelországi politikálást. Feltételezhető, hogy ez a fagyási folyamat már 1990-ben, 1989-ben vagy akár még korábban elkezdődött. Ez nem azt jelenti, hogy a pártrendszer már nem fog módosulni. Hiszen azok az országok is, amelyekben nem olyan régen zárult le a demokratikus átmenet folyamata (Spanyolország, Portugália) tanúsítják: az egyes aktorok meglepő sebességgel lépnek színre, buknek meg vagy alakulnak át új entitásokká” (Tworzecki 1996: 94). A pártrendszer befagyása nem a klasszikus rokkani minta szerint (Rokkan 1980; Lipset–Rokkan 1967) történt, amihez egyébként azt is hozzáfűzhetjük, hogy magában Nyugat-Európában sem bizonyult tartósnak a pártrendszerek befagyott állapota (Pappi 1994).

* A jelen cikk a szerző 1996 novemberében Bledben tartott előadásának szintetizáló igényű továbbgondolása. A bledi paper alapját (G. Márkus 1996) képezi.

A szerző köszönetét fejezi ki a NATO-nak a törésvonalak kutatásához nyújtott támogatásért.

Magyarországon két dimenzióban is kimutatható az ellentmondás a pártok, a politikai törésvonalak stabilizálódása, valamint bizonytalanságuk, állandó mozgásban levésük között. Elsőként arra a paradoxonra utalunk, amely a pártok, illetve politikai tömbök közötti strukturális polarizáltság és a pártokon – mind a párteliteken, mind a tagságon belüli – ideológiai-politikai fragmentáltság ellentétében fejeződik ki. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a különben a pártrendszer egészét ellenségesen szembenálló táborokra osztó törésvonalak mindegyike szinte valamennyi pártot belülről is megosztja. A magyar politológia a „gyűjtőpártok” terminussal jelöli e képződményeket, amelyeket hol latens, hol hevesen manifesztálódó konfliktusok jellemeznek ideológiák, személyek, érdekek és értékek, „mozgalmárok” és „pártokraták” között. Az 1989–90-ben elhíresült „szocdem” botrányok valamilyen változata szinte az összes parlamenti pártot elérte. A magyar pártok e sajátossága elsősorban a többpártrendszer négy évtizedes felfüggesztésével magyarázható. A „történelmi” pártok közül csak kettő – a kisgazdák és a kereszténydemokraták – élték túl a második (ill. '56-ot is számítva: a harmadik) születés traumáját, a „gyökerek” és a kettős alkalmazkodás (egyrészt a pártcsalád modernizálódott identitásához, másrészt az új viszonyokhoz, az alakot változtatott vagy újonnan jelentkező társadalmi-kulturális törésvonalakhoz való alkalmazkodás) megpróbáltatásait.

A dominánssá váló új típusú, értelmiségi szubkulturákból kinövő „intellektuális miliőpártokat” (G. Márkus 1991) pedig sem érdek, sem szorosabb ideológiai közösség, hanem – Tamás G. M. találó kifejezéséhez kapcsolódóan – a „törzsi” mi-tudat, előbb-utóbb gyengülő vagy egyenesen belharccá átalakuló, kohéziója fogta össze.

Másodikként arra a választóvonallra utalunk, amely az átmenet főszereplőivé vált pártok, valamint a „társadalom” között húzódik. A politikai stabilitás relativitásának nem csupán a pártok tagságának igen alacsony összlétszáma a mutatója, hanem még inkább a választópolgárok pártidentifikációjának rendkívül gyenge volta, valamint a választói volatilitás magas aránya (Angelusz-Tardos 1995; Gázsó-Stumpf 1995; Tóka 1994; Simon 1997). Több jel mutat arra, hogy a rendszerváltás kezdeti szakaszában is gyenge pártkötődések tovább lazulnak, és különösen 1996-ban határozottan folytatódott a pártoktól való elfordulás, a „dealignment” tendenciája. Komoly problémák tapasztalhatók az összekapcsolás, a „linkage” működése, pontosabban szólva nem-működése tekintetében. A nyugati politológia egyik fontos tétele azt mondja ki, hogy a pártok közvetítő és összekapcsoló funkciót töltenek be: a társadalmi struktúra és a közpolitika, a kormányzás között: a társadalmi struktúrából és a kulturális tagoltságból eredő törésvonalakat a politikai témák (issues) nyelvére „fordítják le” (cleavage translation) s a választásokon győztes párt(ok)ból alakuló kormányok a témákat a közpolitika szintjére transzformálják (Lane-Ersson 1994). A pártok és választópolgárok inadekvát összekapcsolásának problémája arra enged következtetni, hogy a törésvonalak és a pártrendszer befagyása Magyarországon, illetve a közép-

kelet-európai új demokráciákban nem a rokkani logika szerint történik. A politikai szociológia S. Rokkan által képviselt historicista felfogása ugyanis erősen determinista, amennyiben hosszú távon érvényesülő meghatározottságot tételez: a strukturális törésvonalak mentén kialakult pártok kötődéseikkel, társadalmi koalícióikkal mind önmaguk, mind szavazótáboruk tekintetében stabilizálódnak.

E felfogással szemben a politikai szervezetek és intézmények autonómiáját valló Sartori (1968) szerint a pártok nem egyszerűen törésvonal-„fordítók”, hanem maguk alakítják a politikai teret. A kelet-közép-európai posztkommunista pártrendszerekben valóban azt tapasztaljuk, hogy a politikai aktorok saját maguk „teremtenek”, maguk választanak-válogatnak olyan törésvonalakat, amelyek a társadalomban már túlhaladtak, latensen vagy esetleg időközben megváltozott formában vannak jelen. A viszonylag gyenge civil társadalommal szemben túlhatalmat élvező, a gazdasági elittel szemben viszont egyre inkább alulmaradó – még nem vagy nem eléggé profeszszionalizálódott – politikai elitek hajlamosak a polgárok többsége számára idegennek tűnő törésvonalak jegyében politizálni (s ennek alátámasztására hol mesterséges táborteremtő mobilizációhoz, hol a társadalom depolitizálásához folyamodnak). A magyar választópolgárok 1989 óta keresik pártjaikat, de – úgy tűnik – egyre bizonytalanabbak választásaikban.

A politikai attitűdök, a pártpreferenciák, a választási eredmények empirikus vizsgálatai Magyarországon és a régió több országában sajátos ellentmondásra világítanak rá, amely a pártelmélet dimenziójában megválaszolandó kérdésként jelentkezik. Hogyan lehetséges az, hogy egyszerre, egymás mellett tapasztalható a magas fokú „illékonyság” (Tóka 1994), az igen alacsony fokú és tendenciájában tovább gyengülő, elidegenedés felé, vagyis Hirshman terminusával a participációtól, a „voice”-tól a protesztmagatartás, az „exit” felé tartó attitűd, valamint az a körülmény, hogy bizonyos szociológiai jellemzők (státusz, lakóhely, életkor, nem, templomba járás gyakorisága stb.) ugyancsak kimutatható szerepet játszanak a választópolgárok pártszimpátiáiban, választási döntéseiben (Gazsó–Stumpf 1995; Körösnéyi 1996; Simon 1997; Tóka 1994).

A TÖRÉSVONALAK SZERVEZŐDÉSE

A kérdés elvezet tanulmányunk tulajdonképpeni témájához, a magyarországi pártverseny tengelyeit képező törésvonalak szerkezetéhez, szerveződéséhez (Ágh 1994). Az alábbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a hazai – és általában a posztkommunista – pártrendszerekben domináns szerepet töltenek be a kulturális-ideológiai törésvonalak s csak ezeknek alárendelten – és torzultan – manifesztálódnak a túlnyomó többségükben materiális orientációjú, vagyis érdekezérelt, a választópolgárokat leginkább érintő és foglalkoztató gazdasági-szociális témák. Magyarországon a gazdasági helyzet rom-

lását kísérő kultúrharcos politizálás elleni tiltakozó szavazatok nyomán 1994-ben a professzionális, a gazdasági-szociális kompetencia ígéretével fellépő pártok kerültek kormányra. A választópolgárok zöme azonban igen hamar érdekeiket negligáló uralmi ideológiaként fordult szembe az életmódjukat, mentalitásukat fenyegető radikálisan piacosító technokrata politizálással (Szalai 1996).

Claus Offe (1996) – Kitschelt (1992) fejtegetései nyomán – elismeri, hogy bár ténylegesen kimutathatók „pozicionális” szavazási minták az új demokráciákban, ezek azonban „inkább a választópolgárok individuális tulajdonságait tükrözték, semmint a társadalom asszociatív módon konstituált szektorait”. Az első választásokra utalva Offe az alábbi magállapítást teszi: „Az embereknek nem volt fogódzójuk, hogy vajon mi lehet majd a helyük a kialakuló termelési és elosztási viszonyokban, és melyik párt szolgálná leginkább egyéni és kollektív érdekeiket. A rendszerváltás előtti és az azt közvetlenül követő helyzetről tehát elmondható, hogy az érdekek és a konfliktusok rendkívül amorf társadalmi-gazdasági szerkezete, illetve olyan atomizált szociális struktúra jellemezte, amelyben igen nehéz volt válaszokat találni két kulcskérdésre. A küszöbön álló gazdasági átalakítás különösen sürgetővé tette mindkét kérdést: a) Kik a »barátaim«, vagyis a velem hasonló érdekekkel bíró megbízható szövetségeseim? b) Kik az »ellenségeim«, akikkel szemben »nekünk« meg kell védenünk a »mi« közös érdekünket? Mindebből többen azt a következtetést is levonták, hogy részben a társulási-összefogási lehetőségek amorf jellege felelős az etnikai törésvonalak dominanciájáért és intenzitásáért Közép-Kelet-Európában. A civil társadalom keserves újraélesztése során ... – Gellner szavaival – sokkal gyorsabban és hatékonyabban lehet újraéleszteni az etnikai társulásokat, mint a más típusúakat” (Offe 1996:252).

Amikor dolgozatunk bevezető soraiban „befagyásról” írtunk, éppen ennek a konstellációnak, a kulturális-ideológiai, vagyis a nem közvetlenül társadalmi-gazdasági jellegű törésvonalak centralitásának stabilizálódását tartottuk szem előtt.¹ „Nulla-hipotézisként” Offe kifejti, hogy olyan jelenségről van szó, amely a demokratikus konszolidáció komoly akadályává válhat. Hiszen míg a gazdasági-társadalmi konfliktusok kompromisszumok keretei között *viszonylag* könnyebben kezelhetők és – mind elvben, mind a nyugati demokrácia bevált játékszabályainak tapasztalata szerint – általában demokratikusan ki-hordhatóak, addig a kulturális, nemzeti-etnikai és világnézeti konfliktusok immanens barát-ellenség sémájuknál fogva eleve nem vagy csak rendkívül nehezen alkalmasak arra, hogy békés természetű alkuk tárgyait képezzék” (Offe 1996:256-257). Ehhez még hozzáfűzhetjük: a kulturális politizálás dominanciájának állandósulása a politika problémamegoldási kompetenciájára is negatívan hat.

A magyar olvasó bizonyos elégedettséget érezhet Offe azon megállapítása kapcsán, miszerint a hazai politikai konszolidáció, valamint az európai intézmények pozitív és negatív szankcionális hatalma következtében a határon túli magyar kisebbségek ügyében kizár-

ható mindenfajta erőszakos nemzetközi területi konfliktus. Bulgáriát, Csehországot, Szlovákiát és hazánkat összehasonlítva leszögezi: „Mintánkban Magyarország az egyetlen ország, amelyben nem állnak identitáskonfliktusok a konszolidáció útjában” (Offe 1996:266). Kétségtelen ugyan, hogy a primer identitásbázisú konfliktusok Magyarországon gyengébbnek bizonyultak és a konszolidációt jóval kevésbé fenyegetik, mint több más posztkommunista társadalomban, nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt az összefüggést sem, amelyet Vásárhelyi Mária empirikus vizsgálatai is megerősítettek: a szociális helyzet elbizonytalanodását és romlását megélt csoportokban felerősödik a kirekesztő jellegű nemzettudat (Vásárhelyi 1995:67). Maga Offe is megemlíti annak lehetőségét, hogy az *érdekek ideológiái és identitások „jelmezében” fejeződnek ki* (Offe 1996:256). Ez a lehetőség részben Magyarországon is realizálódik mind a gazdasági rendszerváltás vesztesei, mind a rivalizáló elitcsoportok esetében.

A jelenlegi kormánykoalíció egy modernizációs ideológia jegyében folytatja kommodifikáló, piacosító politikáját (lásd Bozóki A. cikkét a folyóirat e számában), az ellenzék nemzetcentrikus ideológia és a keresztény értékek nevében kívánja az átalakulás veszteseit megszólítani.

Szembeötlő a párhuzam a nyugat-európai pártverseny újnak tűnő sajátosságával: a posztindusztriális transzformáció és az európai integráció vesztesei felé forduló jobboldal nacionalizmusával (FPÖ, FN, Forza Italia stb.).

PÁRTELMÉLET ÉS TÖRÉSVONAL-TIPOLOGIA

Dolgozatunk perdöntő problémája az, hogy egyértelműen megjelöljük a magyarországi pártverseny fő tengelyei közül azokat, amelyeket meghatározó, releváns törésvonalaknak tekintünk. A „cleavage” szakkifejezést illetően igen könnyű *formális* konszenzusra jutni. „A törésvonalak – olvashatjuk a Nohlen-féle német politológiai szakszótárban – minden egyes politikai vitakérdésnél támogatókat és ellenzőket választanak el egymástól” (Pappi 1994:301). D. W. Rae és M. Taylor az alábbi definíciót adják „A politikai törésvonalak elemzése” című könyvük első oldalán: „Törésvonalak azok a kritériumok, amelyek egy közösséget csoportokra bontanak, és azok a törésvonalak relevánsak, amelyek meghatározott időben és meghatározott helyen a tagokat fontos politikai különbségekkel elválasztott csoportokra osztják” (Rae-Taylor 1994:53). Kérdés persze, hogy melyek a „fontos” és melyek a „nem fontos” különbségek. Melyek latensek és melyek manifesztak? A kérdést tovább bonyolítja, hogy csoportok önmagukon belül, vagy akár egyének is, differenciálódnak orientációik, attitűdjeik tekintetében. Beszélhetünk tehát egyrészt – a marxi hagyományt folytatva – *nagycsoportok* (osztályok) *közötti* politikai interakciókról, másrészt – a pluralista iskolák nyomán – a törésvonalak „*intrapersonális konstellációban*” való megjelenéséről. Célsze-

rú tehát az egymást keresztező és az egymást felerősítő törésvonalak megkülönböztetése. Hogy a két törésvonal-típus közül melyik erősebb, az fontos tényezője a demokratikus stabilitásnak (Pappi 1994).

Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy az empirikus módszereket preferáló kutatók tucatnyi vagy akár még több törésvonal mentén elemzik a politikai attitűdöket és pártkötődéseket, míg a „nagy teóriák” hívei egy-két, esetleg egyetlen centrálisnak vélt törésvonalra vezetnek vissza a politika mindenkori komplexitását. J.-E. Lane és S. Ersson érvelését fogadjuk el: önmagában véve nincs olyan általánosan érvényes kritérium, amely igazolhatná egy bizonyos törésvonal-család kiválasztását és egy más törésvonal-csoport kizárását az elemzésből. A törésvonalak azonosítása, relevanciájuk vagy irrelevanciájuk megállapítása az egyes kutatók elméleti előfeltevéseinek függvénye. Azt, hogy helyesen választottuk-e ki az elemzés eszközeül alkalmazott cleavage-eket, végső soron az dönti el, milyen mértékben bizonyulnak magyarázó értékűnek a politikai összefüggésekre és folyamatokra nézve (Lane-Ersson 1994:56).

Arról lenne tehát eredetileg szó, hogy a „fontos” törésvonalak identifikálása „az elmélet” derivátuma. A szerző véleménye szerint azonban a (közép)-kelet-európai politikai rendszerekkel kapcsolatban még nem születtek meg a nagy összefüggéseket magyarázni képes makroteóriák. Sőt, az ipari modernitás átalakulási folyamatának felgyorsulása és a bipoláris világrend ezzel összefüggésben lévő felbomlása óta a globalizálódó politika magyarázatára sem rendelkezünk paradigmatis érvényű elmélettel. A világszintű társadalmi-kulturális anómia nemcsak a politikát és a közvéleményt, de a társadalomtudomány művelőit is elbizonytalanítja. „Aki azt állítja, hogy minden kérdésre válasza van, az egyetlen kérdést sem válaszol meg” (Dahrendorf 1996:24).

Amikor arra törekszünk, hogy megjelöljük a kelet-közép-európai és a magyar pártrendszereket, a pártversenyt strukturáló „fontos”, relevánsnak vélt törésvonalakat, pontosabban: törésvonal-családokat, azt reméljük, hogy ezzel implicite *egy mezzo-szintű elmélet hipotézisének felvázolása felé indulunk el.*

A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI PÁRTRENDSZEREK HÁRMAS TAGOLTSÁGA

Az alábbiakban a leginkább szignifikánsnak tartott politikai szembenállások jellege, illetve eredete alapján írjuk le a törésvonal-tipológiánkat, amely nem szinguláris cleavage-eket különít el, hanem törésvonal-családokat, -típusokat, -csoportokat (sets) különböztet meg. Ezt a *hármás sémát* kezdeti formában a magyarországi pártosodás korai szakasza és az 1990-es választásokat megelőző pártverseny tapasztalatai alapján már 1990 tavaszán publikáltuk (G. Márkus 1990, illetve némileg kibővítve-továbbfejlesztve G. Márkus 1991). Csoportosításunkat a közép- és kelet-európai régió egészére nézve is ér-

vényesnek tartjuk, azzal a kvalifikálással, hogy variációkat mutathatunk ki a tekintetben, hogy a három – a kulturális, a szerkezeti-ideológiai és a gazdasági-szociális jellegű – konfliktustípus közül melyik játszik domináns vagy alárendelt szerepet. A nemzetközi szakirodalomban is többen képviselnek hasonló álláspontot. H. Kitschelt (1992) az *állampolgársággal* kapcsolatban „kozmetopoliták” és „partikularisták”, a *politikai berendezkedéssel* kapcsolatban „autoritariánusok” és „libertarianusok”, a *társadalmi-gazdasági* dimenzióban pedig „a piaci elosztás” és „a politikai redistribúció” között jelöli meg az alapvető konfliktusvonalakat. Claus Offe (1996) ugyancsak analóg tartalmú meghatározó törésvonalakat emel ki: az *identitásalapú* – etnikai különbségekre visszavezethető – törésvonalakat, a korábbi rezsimhez való kötődés tekintetében kialakult *politikai-ideológiai* törésvonalakat, valamint a gazdaságirányítás és a jövedelemelosztás kérdéseire vonatkozó – a régió egészét tekintve még nem vagy csak gyengén intézményesült – *osztálykonfliktust*.

Tipológiánkat alátámasztó érvelést alkalmaz D. L. Seiler (1995). Megközelítésében központi szerepet játszik a cleavage-ek három típusának kimutatása: a „nemzeti forradalom”, a kommunista egypártrendszer, valamint a piacgazdasági átmenet összefüggéseiben kialakult törésvonalak identifikálása. Kiindulópontja az, hogy „a szovjet birodalom összeomlását követően a rokkani konceptuális térkép továbbélését (pertinence)” tapasztalhatjuk: a hosszan tartó kommunista uralom nem iktatta ki a „nemzeti forradalomból” eredő törésvonalakat, az államosítás és a kapitalista polgárság felszámolása révén viszont tartósan megzavarta az „ipari forradalom” törésvonalait (Seiler 1995:96; Lipset–Rokkan 1967). Mindazonáltal kialakul – a tulajdonosok és munkások közötti konfliktus gyengesége mellett – a piacgazdasági reformok jellege tekintetében a „maximalista” és a „minimalista” pártokat elkülönítő törésvonal. Seiler a kommunista berendezkedéshez való viszonyt illetően relevánsnak tartja a demokratikus és antidemokratikus pártok közötti törésvonalakat.

A TOVÁBB ÉLŐ KÖZELMÚLT

Hármas sémánk tartalmi konkretizálásához, tipológiánk finomításához jelentős mértékben hozzájárul M. Bernhárdnak (1996) a lengyel, illetve a közép-európai átmenet viszonyait vizsgáló elméleti és empirikus elemzése. Kutatásai reflektorfénybe helyezik, hogy egyrészt a gyakran centrálisnak tűnő *kulturális-szimbolikus*, a történeti múlt értékelését involváló konfrontációk, másrészt a piaci reformok nyomán fellépő *érdekkonfliktusok*, „revindikatív” tiltakozások mögött olyan, a *közelműlthöz kapcsolódó dualizmus* problematikája rejtőzik, amely nem redukálható egyszerűen a kommunizmus versus „Szolidaritás” ideológiai-politikai szembenállására. Megegyezően azzal a meghatározó jelentőségű összefüggéssel, amelyet Fónai Mihály (1996) mutatott ki a magyarországi *kettős társadalmi szerkezeti vonások* kü-

lőnböző alakváltozatokban mindmáig tapasztalható kontinuitását illetően, valamint analóg módon egyes modernizációs elméletek – különösen a „függő fejlődés”, a tradicionális szektorok és a „modern enklávék” egymás mellett létezése, a „belső gyarmatosítás” koncepciója – megállapításaival, Bernhard új módon közelíti meg a kommunista rendszereken belüli evolúció és a posztkommunista átmenet viszonyát. Rámutat: a kelet-közép-európai kommunista országokban a leninista–sztálinista modernizációs kísérlet, a szocialista extenzív növekedési modell a hatvanas-hetvenes évekre kudarcot vallott. A megváltozott világgazdasági környezetben a legtöbb közép-európai kommunista ország vezetésének meghatározó irányzatai is felismerték: a gazdaság bürokratikus irányítási rendszere, az „ó-mechanizmus” jegyében gyakorolt hatalomgyakorlási módok, csakúgy, mint a reálszocializmus „klasszikus” társadalmi alakzata, alkalmatlanok arra, hogy ezek a társadalmak és nemzetgazdaságok javítsák versenypozíciójukat. A reformok azonban nem voltak átfogóak, csak kismértékben haladták meg a gazdasági szférát, és – mind gazdasági, mind nem-gazdasági hatásaik révén – megosztották a társadalmakat. A régióban – mutatis mutandis – létrejöttek és folytatódtak a két eltérő társadalmi és gazdasági szerveződést, eltérő szerkezeteket, eltérő szabályokat, eltérő értékrendekeket és különböző önreprodukálási formákat felmutató duális társadalmak (Bernhard 1996:317; Hankiss 1992; Kornai 1990:101; Kolosi 1986).

A rendszerváltás eddigi fejleményei bőségesen szolgálnak bizonyító anyaggal arra, hogy a piacgazdaság és a polgári demokrácia kialakulásának folyamatában ez a korábbi dualizmus tovább él és reprodukálódik, és a közelmúlttal kapcsolatos mentalitásbeli és érdekjellegű viszonyulások megosztják a társadalom minden alrendszert. Méghozzá oly módon, hogy az így értelmezett „tradicionális szektorban” is megmarad az akkori dualizmus: nagyrészt a poszttotalitárius autoriter reformkommunista (Linz 1994:38), kisebb mértékben a „reformálatlan” kommunista attitűdök kettőssége: „Ami egyedülálló a mai közép-kelet- és kelet-európai országokban, az nem az, hogy kettős szerkezet létezik, hanem az, hogy ez a modernitás két formáját kombinálja. Sajátos módon arról van szó, hogy a régi, államszocialista gazdasági újratermelési módból eredő intézmények, társadalmi szerkezetek és viselkedési módok együtt léteznek azokkal a szerkezetekkel, amelyek alkalmazkodtak. Így tehát egymás mellett van a gazdasági és a társadalmi reprodukció két mechanizmusa. Az egyiket a piaci erők játéka hozta létre. A másik az államszocializmus negyven évének produktuma, és még nem teljesen rendelődött alá a gazdasági újratermelés új piaci szabályainak, mivel részben szubvencióknak, részben a reformfolyamatok tökéletlenségének köszönhetően védettséget élvez” (Bernhard 1996:317).

A magyar tapasztalatok alapján tovább vinnénk, sőt tovább éleznénk a Bernhard által tett megállapításokat. A két szektor nem egyszerűen egymás mellett, hanem mintegy „szervesen” egybefonódva létezik. (Bernhard a „régi” érdekeknek az új szituációba való beépü-

léséről ír, Fónai pedig a „szervetlenség szervesüléséről”.) A piaci szektorban domináns helyet foglalnak el a korábbi elitcsoportok, a politikai szférában pedig egymást áthatják a pluralista-polgári demokratikus, valamint az informális alkukban, az autoriter módszerekben, a kliens-patrónusi viszonyokban kifejeződő régi módszerek, politikai kulturális minták (amelyek egyébként egyaránt jelen vannak – különböző mértékben – a modernizációban főszerepet játszó exkommunista pártban, valamint az antikommunista ideológiai-politikai alapon szerveződött liberális és konzervatív pártokban) (Szalai 1996; Agh 1994).

Utalunk tehát arra a sajátos hierarchiára, amely a régióban tapasztalható duális társadalmat bizonyos értelemben a posztkoloniális „szervetlen” modernizáció modelljével rokonítja. A reformkommunizmusban szocializálódott elitcsoportok, illetve az akkor kialakult mechanizmusok – a mindenkori kormányösszetételtől függetlenül – makro- és mikroszinten egyaránt meghatározó modernizációs szerepet töltenek be mind a kapitalizálódás belső, mind a globalizálódott piachoz, a fejlett világ centrumához, illetve centrumaihoz való felzárkózás folyamatainak vezérlésében, e folyamat társadalmi és kulturális feltételeinek radikális – tehát elvben az autoriter módszerekkel is konform – levezérlésében (Szelényi et al. 1996; Szalai 1996; Hankiss 1992). A piacosság és a nyugatosodás-nyugatosítás imperatívuszai, dologi kényszerei nyomán (amennyiben a későkádárizmust ma már „kívül”-nek, a külső működő és finánciókét pedig „felül”-nek tekintjük) reprodukálódik az a helyzet, amelyet Fónai a duális társadalm szerkezet magyar szakirodalma alapján mind az 1945 előtti, mind az 1945-öt követő történelmi szakaszokat jellemezve leír: a külső elem a helyi elem integrálására törekszik, „a vezetők java kívülről és felülről érkezett” (Fónai 1996:53). A duális szerkezet e kontinuitásából következik az utóbbi évek politikai történéseiből kiolvasható összefüggés: a későkádárizmus versus polgári demokrácia strukturális jellegű, valamint a nemzeti tradicionalizmus versus nyugatosodás kulturális-területi törésvonal-családjai egymásra épülnek, egymást és maguknak a politikai konfliktusoknak az intenzitását erősítik (Tellér 1996).

TRADICIONALIZMUS VERSUS NYUGATOSÍTÁS „REVISITED”

A magyar politikában általunk meghatározónak tekintett tradicionalizmus versus nyugatosítás (veszternizáció) kulturális – bizonyos szinteken és bizonyos kontextusokban kultúrharccá eszkalálódó – törésvonalról már több dolgozatunkban írtunk, és a centrális jellegének „makacs” fennmaradását magyarázó tényezőket a közeljövőben megjelenő tanulmányban mutatjuk be (G. Márkus 1997). Jelen cikkünk keretei között jelzésszerűen utalunk e törésvonal-típus kialakulásának néhány sajátos körülményére, történelmi-strukturális alapjaira.

1. Kétségtelen, hogy e törésvonal középpontba kerülése 1988–89 óta közvetlenül adódik abból, hogy a magyarországi pártosodást értelmiségi, kulturális-szubkulturális elitek határozzák meg. Úgy vélem azonban, annál többről van szó, mint hogy a szimbolikus politizálás – a „népi-urbánus” értelmiségi megosztottság jegyében – a felszínen elfedné a politikai tartalmak tényleges azonosságát és/vagy különbségeit. Magát az ún. népi-urbánus vitát (Fricz 1996) sem tartom *mesterségesen* feltámasztótnak, a mai körülmények között irrelevánsnak, hanem szerintem olyan törésvonal-család – esetleg deformálódnak tűnő – manifesztálódása ez, amely egyrészt a magyar és a regionális történelem dilemmáinak kontinuitásáról szól, másrészt pedig a modern-posztmodern világban egyetemesen és globálisan megmutatózó dichotómiáról.

E törésvonal-típus két pólus között osztja meg a hazai politikai életet: az egyik a kulturális-nemzeti-területi identitások történeti kontinuitásának védelme, a másik a „Nyugathoz” mint centrumhoz való alkalmazkodás radikális törekvése, amely az identitások diszkontinuitását is vállalja. A konfliktus a felszínen mindenekelőtt kulturális formában jelentkezik, de egyrészt sok tekintetben gazdasági-társadalmi tartalommal bír (Gemeinschaft versus Gesellschaft klasszikus értelmében), másrészt pedig – döntően – a rokkanika téma értelmében a centrum-periféria ellentétet fejezi ki (Lipset–Rokkan 1967; Lipset 1969). Annak a Nyugat-Európában az ipari forradalom kezdeti szakaszát jellemző szindrómának a változatáról van szó, amelynek tartalmaként a politikában – gazdasági konfliktusok kíséretében – *a területi és a kulturális törésvonalak kumulálódnak* (Rokkan 1980). Ez a ma több régióban etnikai harcokká eszkalálódó kumulálódnak annak a következménye, hogy – egymással összefüggésben – egyrészt felbomlott a (kelet-római, ill. bizánci birodalom történeti örökébe lépett) szovjet impérium (G. Márkus 1996), másrészt uralkodóvá vált a „triász-kapitalizmus” (az észak-amerikai, az európai és a kelet-ázsiai erőközpontok versengésében jelentkező) globalizmusa (Platzer 1997).

2. A két politikai tábor szervesen nőtt ki a kommunista rezsimek belső *ellenzékének* általánosan jelentkező, egymást kiegészítő, majd egymással rivalizáló *dualizmusából*: az *emberjogi* – az egyén szabadsága, a racionalizmus és a felvilágosodás jegyében fellépő – ellenzék áramlatából, valamint a *kollektív emlékezetet hordozó*, kulturális, vallási és érzelmi meghatározottságú disszidenciából. Szaharov és Szolzsenyicin, a lengyel katolikus klérus és a KOR kettősége illusztrálja talán legpregnánsabban e tézist (Touraine 1994; 1995).

3. Nem *egyszerűen* „jó fiúk” és „rossz fiúk”, modernizátorok és modernizációellenesek, demokrata és autoriter pártok (De Waele 1996:880) szembenállásáról van szó. Mindkét politikai törekvés természetes válasz ad az egyes társadalmak, illetve a nemzetközi viszonyok által feladott kérdésekre. S bár a szerző vállalja – szubjektív értéktételezésenként – a maga veszteternizációs preferenciáját, univerzalista hitvallását (Dahrendorf 1996)², látja e bipolaritás exp-

lozív folytatódásában rejlő, mindkét oldalról fenyegető veszélyeket: egyrészt a „különbségek kiradírozására” hajlamos agresszív, kvázigyarmatosításba átcsapó (ál-)univerzalizmus lehetőségét, másrészt – még súlyosabb és különösen aktuális kihívásként – a homogén kulturális identitások partikularizmusának destruktív nacionalizmusokká, fundamentalizmusokká, idegengyűlöletté, despotizmusokká fajulását (Touraine 1994; 1995).

A katasztrófa-forgatókönyvvvel szemben szerencsére tapasztalhatók a két táboron és a táborokat alkotó pártokon belül a differenciálódás tendenciái. A tradicionálizmus táborában szembekerülnek egymással a nemzeti modernizáció demokratái, a nyugati mintákat nem eleve elvető, csak kulturálisan „szervesíteni” kívánó mérsékelt erők, valamint a nacionalizmus radikálisai, sőt „veszetteji”. A veszternizáció oldalán is érzékelhetően artikulálódnak a különbségek, egyrészt a felzárkózó modernizáció folyamatának politikai és szociális vezérlése tekintetében – a több vagy kevesebb demokratizmus, illetve társadalmi szolidaritás hívei között, továbbá a külső centrumoktól való függés mértékét és orientációját illetően.

KONKLÚZIÓK

1. A piacgazdasági átmenet előrehaladásával egyre inkább kialakulni látszanak az új berendezkedéssel adekvát érdekviszonyok és érdekelentétek, amelyekre részint a kuszaságnak tűnő komplexitás, részint a társadalom polarizálódása, a többség – legalábbis középtávú – vesztesé, egy kisebbség nyertessé válása jellemző. Hogy mégsem közvetlenül ez a konfliktus áll a pártpolitikai verseny tengelyében, azt – egyéb fontos tényezők mellett – leginkább éppen a pártok, a pártrendszerek tanulmányunk elején jelzett „befagyásával” magyarázzuk. Vesztesek és nyertesek ellentétét maga alá gyűri s így torz módon fejezi ki az a pártrendszer, amelyet első helyen a kulturális politizálás, második helyen a kádárista és a polgári demokratikus struktúrák törésvonalai határoznak meg. A gazdasági-társadalmi törésvonalaknak ebből az alárendeltségből adódnak azután a társadalom- és gazdaságpolitikai klasszikus „bal-jobb” megoszlás deformációja, a „bal-” és a „jobboldal” részleges szerepcseréje és a pártok nem csökkenő identitászavarai.

2. A globalizáció hatására a közép-európai országokban is mindinkább a nemzetközi mércéjű versenyképesség, a nemzetközi munkamegosztásba való betagozódás kritériuma az, amely az egyének és csoportok, szektorok gazdasági-szociális differenciálódását meghatározza. A globális meghatározottság tehát az egyes országokon, illetve régiókon belül is érvényesül, sőt egy településen belül (lásd például a Váci út és a Váci utca különbségét), vagy akár egy individuum meghasonlottságaként, egymás mellett, adekvát közvetítés, kapcsolódás nélkül létezik „az észak ökonomizmusának és a dél kulturalizmusának” dualizmusa (Touraine 1995).

3. A magyar politika három fő törésvonal-családjá, úgy véljük, összekapcsolódik. A tradicionalizmus és a veszternizáció, a kádárizmus és a polgári demokrácia, az átalakuló modernitás vesztesei és nyertesei közötti törésvonalaknak van egy közös nevezője: a közép-európai (magyar) és a világszintű „fejlődésben” – talán inkább társadalmi „mozgásokban” lenne a helyesebb megjelölés – kifejeződő történelmi gyökerű *dualizmusjellegű strukturális heterogenitás*.

JEGYZETEK

¹ Csak részben kivétel ez alól a város-vidék törésvonal megnyilvánulás az agrárpártok szerepében is, hiszen az agrárszektor, a vidék pártjai a sajátos gazdasági érdekeket általános tapasztalat szerint erős kulturális-morális és érzelmi töltettel képviselik (Lipset–Rokkan 1967).

² „Az európai értékfelfogások lényegi részét képezi ..., hogy nem tévesztik szem elől a 21. évszázad jövőtervének valóban nemzetközi, vagyis univerzális jellegét. Hiszen miről beszélünk? Jólétről mindenkinek, polgári társadalomról minden országban, politikai szabadságról mindenütt, ahol emberek élnek. Hiszen nem kiváltáságos régiókról van szó, hanem az egy világról és intézményeiről” (Dahrendorf 1996: 28).

HIVATKOZÁSOK

- Ágh A. 1994. *The Revival of Mixed Traditions: Democracy and Authoritarian Renewal in East Central Europe*. Budapest: Papers on Democratic Transition, No. 92.
- 1995. From Competition to Cooperation: The Europeanization and Regionalization of Central Europe. In: Gy. G. Márkus–L. Guba (eds.), *Integration and Disintegration in Contemporary Europe*. Budapest, 52–75.
- Angelusz R.–Tardos R. 1995. Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció. *Szociológiai Szemle*, 2.
- Bernhard, M. 1996. Civil Society after the First Transition: Dilemmas of Post-Communist Democratization in Poland and Beyond. *Communist and Post-Communist Studies*, (29), 3, 309–330.
- Dahrendorf, R. 1996. Die Quadratur des Kreises – Freiheit, Solidarität und Wohlstand. *Transit*, 12, 5–28.
- De Waele, J.–M. 1996. *Analyse comparée du processus d'émergence des parties et des systèmes politiques en Europe centrale après 1989: la République tchèque, la Slovaquie et la Pologne*. ULB. Bruxelles. (Doktori disszertáció.)
- Fricz T. 1996. A népi–urbánus vitáról. In: Konszenzus, konfliktus, kooperáció. MTA PTI
- Fónai M. 1996. Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről. *Valóság*, 8, 49–67.
- G. Márkus Gy. 1990. Táborok, pártok, konfliktusvonalak. *Hiány*, 7. 12–16.
- 1991. Pártok és törésvonalak. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1–2. 71–91.

- G. Márkus Gy. 1996. Party System and Cleavage Translation in Hungary. *Working Papers of Political Science*, No.3. Budapest, Institute for Political Science of the HAS
- 1997. Az anomáliák normalitása – befagyott pártrendszer, cseppfolyós pártok. In: Kurtán S. et al. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1996*.
- Gazsó F.–Stumpf I. 1995. Pártok és szavazóbázisok két választás után. *Társadalmi Szemle*, 6, 9–21.
- Hankiss E. 1992. A második társadalom. In: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK, 117–144.
- Kitschelt, H. 1992. The Formation of Party Cleavages in East Central Europe. *Politics and Society*, (20), 1, 7–50.
- Kolosi T. 1986. A strukturális csoportok és a reform. *Valóság*, 7.
- Kornai J. 1990. *The Road to a Free Economy*. New York: W. W. Norton
- Körösényi A. 1996. Nomenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, 1, 67–93.
- Lane, J. E.–S. Ersson 1994. *Politics and Society in Western Europe*. London
- Linz, J. J. 1994. *Autoritäre Regime*. In: Nohlen (hrsg.) 1994, 35–38.
- Lipset, S. M. 1969. *Revolution and Counter-Revolution: Change and Persistence in Social Structures*. London
- Lipset, S. M.–S. Rokkan 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In: *Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York
- Nohlen, D. 1994. (hrsg.) *Wörterbuch Staat und Politik*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung
- Offe, C. 1996. *Consolidation and the Cleavages of Ideology and Identity*. (Kézirat) Berlin
- Pappi, U. F. 1994. Konfliktlinien. In: Nohlen (hrsg.) 1994. 301–306.
- Platzer, H.–W. 1997. Az Európai Unió és a jóléti állam. *FES Tallózó*, 17, 14–20.
- Rea, W.–M. Taylor 1994. *Analysis of Political Cleavages*. In: Lane–Ersson 1994.
- Rokkan, S. 1980. Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie*, (9) 2, 118–128.
- Sartori, G. 1968. Political Development and Political Engineering. *Public Policy*, 17, 261–298.
- Seiler, L. D. 1995. La pertinence de la carte conceptuelle de Rokkan après l'implosion de l'empire soviétique. *Revue internationale de politique comparée*. (2) 1, 61–91.
- Simon J. 1997. *Törésvonalak és versenytér*. In: Stumpf I. (szerk.) 1997.
- Szalai E. 1996. *Az élitek átváltozása*. Budapest: Cserépfalvi
- Szelényi I. et al. 1996. Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai. *Politikatudományi Szemle*, 2, 7–30.
- Tellér Gy. 1996. A három részmagyarország. *Századvég*, 1, 52–66.
- Tóka G. 1994. Pártok és választóik 1990-ben és 1994-ben. In: Andorka et al. (szerk.) *Társadalmi Riport*. Budapest: Társi.
- Touraine, A. 1994. *Qu' est-ce que la démocratie?* Paris: Fayard.
- 1995. *Critique of Modernity*. Oxford (UK) – Cambridge (USA): Blackwell
- Tworzecki, H. 1996. *Parties and Politics in Post-1989 Poland*. Boulder Westview Press
- Vásárhelyi M. 1995. *Rendszerváltás alulnézetből*. Pesti Szalon

SZABÓ MÁTÉ

Erőszakos kirekesztés avagy multikulturális tolerancia?

*A szkinhedek idegenellenes erőszaka
és a jogvédők mobilizációi Magyarországon
a rendszerváltás után**

Ebben a tanulmányban a magyarországi szkinhedek és az „ember”-jogvédők mobilizációjának egymásra ható dinamikáját szeretném bemutatni a szkinhed szubkultúra és a Martin Luther King Egyesület mobilizációinak azonos szempontú elemzésével. Magyarországon sokféle iniciativa és mozgalom tartozik mind a szélsőjobboldali rasszista, mind pedig a polgárjogi mozgalmak „családjaiba”, itt azonban egy-egy viszonylag körülhatárolható csoportosulás tevékenységével foglalkozunk, remélhetőleg érzékeltetve mindkét mozgalmi család jellegét. Így többé-kevésbé térben és időben körülhatárolható jelenségek egymásra hatását vizsgáljuk olyan értelmezési keretben, amely remélhetőleg továbblépési lehetőséget nyújt a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmaknak és a jogvédők mobilizációjának elemzéséhez egyaránt.

* A tanulmány elkészítését támogatták: a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Közalapítvány, a Rendészeti Kutatóintézet, valamint az Open Society Foundation Constitutional and Legislative Policy Institute (Budapest), az Österreichische Ost- und Südost-Institute (Bécs) és a Peace Institute (Szlovénia, Ljubljana). A német és a külföldi szakirodalom feldolgozását és a német kutatókkal folytatott konzultációkat a Magyar Állami Eötvös Alapítványnak a Humboldt Egyetem (Berlin) Politikatudományi Intézetéhez adott ösztöndíja tette lehetővé.

1. ELMÉLETI KERETEK

Idegenellenes erőszak – tömegcselekvés avagy társadalmi mozgalom?

Kezdjük rövid kitekintéssel a társadalmi mozgalom általunk elfogadott koncepciójára, mivel élénk viták folynak a német szakirodalomban (Bergmann–Erb 1994a; 1994b; Kowalsky 1994; Butterwege 1993) arról, hogy mennyiben tekinthető a kilencvenes évek Európájában elterjedt idegenellenes erőszakhullám társadalmi mozgalomnak, avagy szituatív tömegcselekvésként értelmezendő. (A nyugat-európai és a magyarországi idegenellenes erőszak mértékéről és időbeli megoszlásáról lásd 1. táblázat és 1. ábra, illetve 2. táblázat és 2. ábra.)

A társadalmi mozgalom, a tömeg és a szervezetek viszonyáról az alábbi felfogást valljuk Tilly (1978) és Tarrow (1994) nyomán.

a) A társadalmi mozgalom közösségi cselekvés, amelyre nagyfokú érzelmi expresszivitás jellemző.

b) Intézményesedett, azonban nem elsősorban formális szervezetekben, hanem olyan társadalmi hálózatokban, amelyekben kialakult a munkamegosztás és a formalizáció bizonyos foka, de változóak a célok, flexibilisek a szervezeti formák és a stratégiák.

c) A mozgalmak a társadalmi-politikai erőforrások mobilizációjának dinamikus formái, amelyek a humán és dologi erőforrások mind szélesebb körét igyekeznek céljaik érdekében mozgósítani.

d) A társadalmi mozgalmak a társadalmi-politikai konfliktusok sajátos kifejeződési formái.

e) A makrotársadalmi és politikai struktúrák szempontjából a mozgalmak gyakran az innovációs kihívás közvetítői és hordozói, amelyek a problémák artikulálására alkalmasak, de nem a megoldásukra.

Az amorf tömegcselekvés, a társadalmi mozgalom és a szervezett, bürokratikus integrációk több vonatkozásban – így a célok, a szervezet és az akcióformák szempontjából – eltérő strukturális jegyekkel rendelkeznek.

	Tömeg	Mozgalom	Párt
Cél	spontán	single-issue	általános, ágazati politikák, kormányzati program
Szervezet	nincsen	hálózati jelleg	bürokrácia
Akció	tiltakozás dominál	tiltakozás fontos	tiltakozás marginális

A tömegcselekvés a társadalmi mozgalom szerveződésének kiindulópontjaként szolgálhat, és a mozgalmakból szervezetek, például pártok is kialakulhatnak. Azonban nem minden tömegcselekvésből lesz társadalmi mozgalom, és nem minden párt keletkezik mozgalmak-

ből. Dinamikus kölcsönhatások sokfélesége áll fenn a három kategória között.

A rasszista motiváltságú erőszak egyaránt megjelenhet a társadalomban szervezetlen tömegcselekvésként, szervezett mozgalmak tevékenységeként és szervezetek akciójaként is. A szkinhedek esetén társadalmi-kulturális hálózatok dokumentálhatók, amelyek politikai jelentőségre is szert tehetnek; vezetők, ideológusok, utcai harcosok között munkamegosztás alakul ki. A célokban megegyezhetnek a szituatív cselekvésben részt vevő utcai harcosoknak és a szervezettebb mozgalom aktivistáinak az elképzelései. Ugyanaz a szellemi, társadalmi és kommunikációs infrastruktúra kötheti össze a szubkultúra tagját, a politikai aktivistát, az „utcasarki társadalmat” és a politikai pártot.

Véleményem szerint a kilencvenes évek eleji rasszista erőszakulám Európában összeköti a spontánul reagáló szubkultúra tagjait, a mozgalmatszervező hálózatok támogatóit és a szélsőjobboldali pártok aktivistáit. Ugyanaz a társadalmi-politikai konfliktus különböző szinteken és formákban egyidejűleg jelen lehet a társadalom életében. A minősítés így nem vagy-vagy kérdése, a szélsőjobboldali erőszak mobilizációjában egyszerre van jelen a tömegcselekvési szituáció, a társadalmi-kulturális mozgalom és a párt-, illetve szervezetalakulás.

Mozgalmak és ellenmozgalmak

A társadalmi mozgalmak kutatásában kialakult az a szemléletmód, amely az egymás céljaira, akcióformáira és szerveződésére kölcsönösen reagáló, konfliktusban álló csoportokat mozgalomként és ellenmozgalomként jellemzi, és konfliktusaikban elemzi a harmadik erők, különösen az állam és a más hatalmi szervezetek szerepét (Rucht 1991; Koopmans 1995). Azonos „arénában”, a társadalmi konfliktus hasonló politikaterületén különböző és ellentétes civil társadalmi mobilizációk léphetnek fel egymás ellenében, ami a főhatalom monopóliumával rendelkező államot és más, a politikai hatalom releváns hordozóit is beavatkozásra és válaszadásra sarkallja ebben a konfliktusban.

A mozgalmak és az ellenmozgalmak elemzésében széles körben elterjedt félreértés, hogy a mozgalom előbb, az ellenmozgalom pedig később keletkezik. Valójában itt viszonyrendszerrel, nem pedig az elsőségről van szó: már korábban is létező, mobilizált mozgalmak is reagálhatnak később keletkezett témákra, konfliktusokra, tehát a kontra-mozgalom keletkezhetett időben a pro-mozgalom előtt. Így például a katolikus mozgalmak ellenmozgalomként reagálhatnak a később kibontakozó feminista önrendelkezési célokra, az abortusz liberalizálásának igényeire, noha jóval korábban keletkeztek, mint a konfliktus maga. A mozgalom és ellenmozgalom viszonyában a kölcsönös konfliktusos egymásravezetkezés jöhet létre, nem csupán marginális témákban, egy-egy programpontra, hanem átfogó és a

mozgalom egésze szempontjából stratégiailag jelentős témakörben, amely szélesebb körű társadalmi-politikai mobilizációnak és beavatkozásnak lehet a forrása.

A mozgalmak és ellenmozgalmak viszonyának ismert olyan felfogása is, amely az ellenmozgalmakat a modernizációt ellenző, konzervatív mozgalmakkal azonosítja, függetlenül attól, hogy van-e valamiféle konkrétabb interakciójuk valamely modernizációs mozgalommal. Az általános kulturális trendek avagy társadalmi változások konzervatív elutasítása azonban nem szükségképpen alakít ki olyasfajta ellenmozgalmi szerepkört, amely a pro-mozgalom konkrétabb célrendszerével, stratégiájával és szerveződéssel reflexív kapcsolatban áll (Lo 1982).

Úgy vélem, hogy a mozgalom-ellenmozgalom viszonyát reflexív kategóriaként kell értelmezni, amely mindkét oldalon kölcsönösen tudatos irányultságot foglal magába; ellenmozgalom lehet valamely progresszív avagy avantgárd mozgalom is, amint a jogvédők a vizsgált konfliktusban a modernizáció-ellenes szkinhed erőszakkal szemben ellenmozgalomként lépnek fel. Tehát mozgalom és ellenmozgalom viszonya feltételezi az egymásravezetkedés viszonyrendszerét, amelyben az ellenmozgalom reflektív szerepköre nem okvetlenül jelent időben későbbi kialakulást, sem pedig eleve meghatározott társadalmi-politikai értékrend ellenzését. Lehetséges persze a fenti értelmezés is, amely a multikulturális társadalom keletkezését, a pluralizmus kiterjedését összekapcsolja a modernizációval, és az ellene fellépő mozgalmakat ellenmozgalomnak tekinti. Ez esetben azonban a mozgalom-ellenmozgalom kapcsolatrendszerében értékmentes szerepösszefüggést látunk, amelyben a később reagáló mozgalom valamely korábbi pro-mozgalomra válaszol, és annak ellenmozgalmává fejlődik, függetlenül a kétféle mozgalom modernizációval vagy bármi mással kapcsolatos álláspontjától.

A mozgalmak bizonyos konfliktusok lazán strukturált, nem teljesen intézményesített megjelenési formái. Sajátos konfliktustípusnak tekinthető az, amelyben két avagy több mozgalom és szövetségi rendszerek egymással szemben mint mozgalmak és ellenmozgalmak mobilizálódnak. Mobilizációik dinamikája kölcsönösen befolyásolja egymást. A mozgalmak és az ellenmozgalmak konfliktusai persze nem légtüres térben zajlanak, hanem a két oldalon a támogatók, illetve az ellenzők csoportosulnak a konfliktus vonalán, ha az rendelkezik szélesebb társadalmi-politikai mobilizációs potenciállal. Más-más társadalmi szervezetek, mozgalmak, kezdeményezések, egyházak, pártok, szakszervezetek foglalnak állást a mobilizáció folyamatában egyik vagy másik fél mellett és ellen. E folyamatban óriási a tömegkommunikáció szerepe, és a szemben álló felek végső soron az állam megfelelő szerveinek támogatását kívánják elérni a maguk javára és a másik fél ellen (Zald-Useem 1990).

Az „állam” maga is differenciált intézményrendszer, amelynek különböző szektorai eltérően viszonyulhatnak a szemben álló felekhez. Így adott konfliktusban például megjelenhet a kormányzat avagy

egyes szakminisztériumok, vagy akár a rendőrség saját „politikája”. A globalizáció következtében, amely kontinensünkön az europaizálódás dinamikájában jelentkezik, a konfliktusok arénája túlterjed a nemzetállamon (Tarrow 1995). Külföldi államok, nemzetközi szervezetek, vagy más államok nem kormányzati szervei így valamilyen formában felsorakozhatnak a konfliktus bizonyos megoldása mentén, amint az a vizsgált konfliktusok esetében is megtörtént külföldi államok képviselteinek bekapcsolódásával. A konfliktus egyre szélesebb körű mobilizációja révén a partnerek már nem is elsősorban közvetlenül reagálnak egymásra, hanem kapcsolatrendszerüket a bevont aktorok mint médiumok közvetítik és befolyásolják, az államon belül, regionálisan – például európai szinten – és globálisan egyaránt.

Témánk esetében az államhatalmi szervek, a rendőrség, az ügyészség, a bíróságok kezdettől fogva a konfliktusba bevont szereplők, csakúgy, mint a sajtó és a tömegkommunikáció, később a pártok, a parlament bizottságai és a kormányzat, illetve külföldi kormányok, a bel- és a külföldi társadalmi szervezetek hálózatai. Ezek az aktorok – különböző súllyal – befolyásolták és befolyásolják reakciójukkal a rasszista erőszakot alkalmazó szubkulturális mozgalom és a jogvédők konfliktusát Magyarországon.

Konfliktus és erőszak

A konfliktus és az erőszakalkalmazás általános elméletei szerint a rasszista erőszak két népcsoport konfliktusaként értelmezhető. Anthony Oberschall, amerikai szociológus szerint „ha a többségi csoport a kisebbségi csoportot támadja, akkor az erőszakalkalmazás esélye megnő, amennyiben a kisebbségi népcsoport nem zárt, homogén közösségekben, hanem a többségen belül, szétszórva él” (Oberschall, 1970:78).

Egy másik elmélet az etnikai erőszak feltételeiről (Lang-Lang 1968:13) eredetileg a fekete amerikaiak gettózadásaira vonatkozik, de jól alkalmazhatónak tűnik a magyar szkinhedek mobilizációjára annyiban, hogy számba veszi azokat a feltételeket, amelyek előmozdítják az etnikai motiváltságú erőszak kialakulását:

1. A nagyvárosi gettók szubkulturájában folytatott életmód, amelyben elfogadottak az egyébként illegitim eszközök, amilyen például az erőszak.
2. Fiatalok nagy száma, akiknek korlátozottak a lehetőségeik a társadalmilag elfogadott státusok megszerzésére.
3. A hatalmi struktúrák, az intézmények személytelensége, nehéz elérhetőségük.
4. A politikai kapacitások és a szervezhetőség alacsony foka, ami csökkenti a tárgyalásos konfliktusmegoldás lehetőségét.

5. A célcsoport (a roma, a „színes” – Sz. M.) könnyű azonosíthatósága, és konfliktusok a két csoport közötti interperszonális kapcsolatokban.
6. A konfliktus közvetlenül látható hatékonysága.
7. Indirekt legitimáció a más tiltakozási és mobilizációs formák elfogadottsága révén.
8. A hatósági ellen-erőszak elmaradása következtében kialakuló autoritásmentes tér legitimációja.
9. Kezdeményező csoportok tevékenysége, az elfogadottakkal ellentétes normák követésére sarkalló agitációja.

Mobilizáló konfliktusok és politikai lehetőségstruktúrák

„Lazán strukturált kollektív konfliktus (Oberschall 1973) az, amely tiltakozásra és erőszakra mobilizálja az egymással szemben álló etnikai-szociális csoportokat. „A versengő csoportok interakcióiban a konfliktus során alkalmazott erőszak a kommunikáció elfogadott formájává válik” (Gurr 1980:1). A konfliktus elemei a kollektív identitások és azok sajátos interakciói, amelyek a konszenzus, kompromisszum és az erőszak alternatíváit egyaránt magukba foglalják. A tiltakozások „címezte” nem okvetlenül az erőszakos konfliktus közvetlen tárgyát képező népcsoport, hanem lehet például a hazai avagy a külföldi döntéshozók köre, akiknek a tiltakozók az erőszak alkalmazása révén „üzeni” kívánnak, hogy sajátos döntés kialakítását, avagy az attól való tartózkodást kikényszerítsék. A kilencvenes évek eleji német erőszakhullámban például az idegenellenes erőszak a német politikai elitnek adresszált üzenetként értelmezhető, felszólítás-ként a menedékjog körének szűkítésére, a bevándorlóknak a keletnémetek rovására bevezetett szociális és integrációs segélyezése megszüntetésére (lásd 3. ábra). Az „üzenet” nem mindig ilyen konkrét és politikai motivációjú, irányulhat a „fajtiszta” nemzetállam megteremtésére is, avagy lakóhelyi szegregáció ellen, illetve mellette is.

A konfliktus a különböző identitású csoportok között akkor dinamizálódhat és válthat ki mobilizáló hatást mindkét oldalon, ha a csoportok – az érintettek növekvő körét bevonva – rendelkeznek olyan know-how-val, illetve erőforrásokkal, melyek lehetővé teszik ezt a mobilizációt. Ezeket a lehetőségeket bizonyos strukturális kényszerek jelölik ki, amelyek a csoportnak a kulturális, szociális és politikai térben elfoglalt pozícióival függnek össze (Gamson–Meyer 1995; Tarrow 1991; Kriesi et. al. 1995; McAdam 1982). A mobilizáció feltételeinek, a tiltakozási készlet összetételének, az erőszakalkalmazás esélyének magyarázata végső soron a társadalmi struktúrához vezet vissza – a csoportviszonyok komplex hálózatainak közvetítésével. Esetünkben a kommunista rendszer utáni átmenet „fluid” struktúráiról van szó, amikor gyors és radikális folyamatok rendezik át a csoportok korábbi státuszviszonyait, új normák és legitimációs minták jelennek meg, amelyek próbára teszik a korábbi társadalmi és kultu-

rális identitásokat. A státusuk relatív csökkenését érzékelő, identitásukat veszített avagy nem megfelelően kialakított csoportok számára a rasszista motivációjú kollektív erőszakban való részvétel valamiféle új kollektív identitás megerősítését szolgálhatja az anonim társadalmi folyamatok okozta frusztrációk és anómia „megoldásaként”.

Azonban, ha a rasszista erőszakot, illetve a jogvédő tevékenységet a mobilizációs folyamataik összefüggésében kívánjuk értelmezni, akkor elsősorban a politikai lehetőségstruktúra átalakulását kell vizsgálnunk. Mint Koopmans kitűnő elemzése (1995) megmutatta, Nyugat-Európában sem arról van szó, hogy az etnikai kisebbségekhez tartozók avagy a bevándorlók száma áll egyenes arányban az idegenellenes erőszak növekedésével, hanem a politikai elit nyitottsága avagy zártsága az etnikai kisebbségek diszkriminációjának problémája iránt, a szélsőjobboldal politikai szervezeteinek elfogadottsága és/vagy sikerei befolyásolják azt. A politikai lehetőségstruktúrák determináló szerepe még inkább jellemző a posztkommunista társadalmakban, ahol korábban a gazdaság és a kultúra alrendszerit sem kímélte a politikai elnyomás, és a demokratikus átmenetek is nagymértékben politikailag irányított társadalmi változások voltak. Az átmeneteket követő konszolidációs periódusban éppen a politika próbálja autonomizálni a magánszférát, a civil szférát, ami nem könnyű feladat a sok évtizedes politikai elnyomás után. Inkább az ezzel kapcsolatos politikai átalakulások, semmint a társadalom etnikai összetételének változásai váltják ki a rasszista motivációjú erőszakot ezekben az országokban, hiszen például a roma népcsoport korábban is jelen volt, és a bevándorlók száma Nyugat-Európával összevetve még mindig elhanyagolható.

A rasszista és az antirasszista mobilizációk vizsgálatához elengedhetetlen a politika új intézményes struktúráinak elemzése a politikai kultúra, jelesül a „tiltakozási kultúra” szempontjából. Az új intézményi rend képessége az átalakulással járó éles társadalmi-politikai konfliktusok megoldására vagy legalábbis intézményesítésére nagyban meghatározza, hogy mely konfliktusok mobilizáló hatásúak, és milyen formákat ölt ez a mobilizáció, megjelennek-e például a jogellenes, erőszakos formák, avagy a tiltakozás a legalitás keretei között marad és az erőszakmentes konfliktusmegoldás mintáit követi.

Gamson-Meyer (1995) szerint a politikai lehetőségstruktúráknak vannak stabil és változó, intézményes és kulturális elemei. Csoportonként változnak például a politikától való távolság értelmezése, a médiumokhoz való hozzáférés lehetőségei, az elitek elérésének esélyei, amelyek szociokulturális tényezők, nem közvetlenül az intézményes struktúra determinálja őket. Kriesi és szerzőtársai (1995) szintén hangsúlyozzák a politikai lehetőségstruktúra formális és informális vonatkozásai közötti különbségeket, kiemelik a hatalmi konfigurációk jelentőségét, valamint a hatóságok által alkalmazott stratégiák fontosságát, az elit koalícióinak tartós avagy átmeneti jellegét és nyitottságukat az intézményes politikán kívül rekedtek irányában.

A Diani-Heijden (1994) szerzőpáros szerint a politikai lehetőség-
struktúrák meghatározzák a tiltakozó csoportok által felhasznált tiltakozási formák összetételét, azt, hogy milyen típusú – konfrontatív és erőszakos avagy reformista és intézményes – célélérési stratégiákat alkalmaznak. Az egyes tiltakozó csoportok elfogadottságát, illetve kirekesztettségét nagymértékben meghatározza a politikai környezet, amelyet a csoportok mintegy „internalizálva” bekalkulálnak stratégiáikba, amelyek vagy a sikerrel kecsegtető intézményes formákra irányulnak, vagy pedig az alkotmányos konszenzuson kívül eső erőszakos formákban jelennek meg. A csoportok stratégiái változóak, mint ahogy a politikai keretfeltételek rendszere is, és e változások egymásrahatása is lényeges. Diani-Heijden (1994) és Gamson-Meyer (1995) egyaránt hangsúlyozzák a politikai keretfeltételek flexibilis jellegét, a konfliktus politikai menedzselésének, intézményesítésének eltéréseit időben és a különféle politikaterületek között, hiszen lehet egy rezsim elutasító például az alkotmányos jogok kérdésében, de nyitott a nacionalista igényekre, avagy fordítva. A politikai keretfeltételek befolyásolják a csoportok mobilizálódását és stratégiai következményeit, és fordítva, ezek is hatással lehetnek a keretfeltételek alakulására és változására, például a terrorizmus kiválthatja a demokratikus alapjogok korlátozását, vagy masszív tiltakozások a demokratizálódáshoz vezethetnek.

A politikai keretfeltételek makroszintű elemzése az alapvető intézményes politikai struktúrák és a nemzetállami szinten érvényesülő politikák problémáira koncentrál. A makro- és a mezoszintű elemzés kombinációjával pedig feltárhatók a specifikus politikaterületek sajátos feltételei, hatalmi struktúrájuk és szövetségi rendszereik, amelyek az adott politikaterületre konkretizálják a makroszintű intézményes feltételeket, amilyen a centralizáció és a decentralizáció, avagy a konfrontációra és a konszenzusra orientált konfliktusmegoldási stratégiák kívánalmait. Például a felsőoktatásban az egyetemek és a hallgatók viszonya intézményenként változó koalíciókat eredményezhet a felsőoktatáspolitikai konfliktusban és tiltakozásban, avagy az önkormányzatoknak a helyi etnikai kisebbségekkel való kapcsolatának jellege jelentős lehet a hatóság fellépése szempontjából etnikai konfliktusok kialakulása avagy rasszista és antirasszista tiltakozások esetén.

A posztkommunista társadalmak esetében átmeneti jellegük, nem-homogén struktúráik következtében nagyobb a jelentősége az adott politikaterületre és konfliktusra ható specifikus tényezők elemzésének, mint a konszolidált demokráciákban, ahol hosszabb távon kialakultak a standard intézményi reakciók bizonyos konfliktusokra és mobilizációkra. A makrostruktúrák bizonytalanságai miatt ugyanis kevésbé irányadóak a makroelemzések, inkább az adott politikaterület és régió mezo- és mikroproblémáit érdemes az elemzés kiindulópontjául választani. Az intézmények és a politikai kultúra az új demokráciákban még nincsenek annyira egy hullámhosszon, mint a stabil, régi demokráciákban, nagyobb a valószínűsége a vadonatúj intézmények és a korábbi hagyományokhoz kötődő politikai és általá-

nos kultúrák között létrejövő konfliktusoknak, főként a szubkultúrák szintjén, hiszen a gyors politikai intézményi változásokat a politikai kultúra változásai csak lassabban tudják követni.

A demokratikus átmenetben és az azt követően végbement mobilizációk vizsgálatakor három alapvető elemzési síkot kell összefüggésben látni, amelyek Praag (1992) szerint sajátos módon kombinálódnak az adott probléma avagy csoport vonatkozásában:

- *A csoport szerveződési kompetenciája.* Tilly (1978) a „catnet” (category) (network), a kategória (adott csoporthoz tartozás) és a hálózat (kommunikációs kapcsolatrendszer) együttes meglétével írja körül a csoportok mobilizációra, kollektív cselekvésre való alkalmasságának kritériumait. Alacsony státusú, a politikai artikuláció alacsony fokán álló, ám szubkulturálisan integrált csoportok hajlamosak az erőszak alkalmazására konfliktusaik megjelenítésére.

- *A politikai lehetőségek struktúrája (political opportunity structure).* A gazdasági, szociális és kulturális keretekkel összefüggésben strukturális pozíciókat ír körül a csoportoknak a lokális és a nemzeti politikai döntéshozatal befolyásolására való képességét, illetve artikulációs lehetőségeiket illetően (Kriesi 1995; Szabó 1995).

- *A „kognitív liberáció”.* Doug McAdam (1982) ezzel a csoport identitásának és a külvilággal kapcsolatos attitűdjének vonatkozásban érvényesülő olyan „értelmezési keretek” (frame) létrejöttét jelöli, amelyek a csoport érdekérvényesítési stratégiájában szerepet tulajdonítanak a kollektív cselekvésnek. Ehhez járul a „kompetencia” tudatossága, az „önbizalom” a csoportban, hogy erre a kollektív cselekvésre képesek vagyunk, a kitűzött célt/célokat együtt el fogjuk érni. Amennyiben a csoport ennek híján van, aligha fog élni esetleg meglévő szerveződési képességeivel – akkor sem, ha mégoly kedvezőek a politikai lehetőségek.

A három aspektus között többféle összefüggés lehetséges: erősíthetik vagy kiolthatják egymást, fennállhatnak közösen, avagy élénk lehet a harmadik, és gyengébb az első kettő stb. Együttes hatásuk mérvadó a tekintetben, hogy létrejön-e a kollektív cselekvés, és milyenek lesznek a jellemzői.

2. A SZKINHEDEK ÉS A JOGVÉDŐK MOBILIZÁCIÓJÁNAK KERETFELTÉTELEI

A továbbiakban a politikai lehetőségstruktúrák problémakörével foglalkozunk a demokratizálódás utáni Magyarországon, a feltételek ama megváltozásával, amelyek mindkét csoportosulás, a rasszista erőszak és az antirasszista aktivizmus létrejötte szempontjából egyaránt meghatározóak. Azt követően tekintjük át a szerveződési képesség, illetve a „kognitív liberáció” kérdésköreit a két csoport vonatkozásában. Közös értelmezési keretben kívánjuk megközelíteni e fejezetben a kétféle, sőt ellentétes irányú mobilizációk változásait a politikai keretfeltételek szempontjából. Mozgalom és ellenmozgalom dinamikája így együttesen magyarázó és értelmezési keretben jelenik meg.

Konfliktus és kooperáció

A rendszerváltás a társadalmi mobilizáció és a politikai tiltakozás új keretfeltételeit hozza létre.

Nyilvános működés, legális keretfeltételek, a gazdasági és a politikai piacon folyó konfliktus és konkurencia helyzete határozzák meg a mozgalmak működését. Az egyenlően garantált jogi-politikai keretfeltételek mellett a mozgalmaknak már többé nincs közös ellenségképe és ellenfele az elnyomó és ellenőrző „pártállam” formájában, hanem a különféle társadalmi-politikai tiltakozások különféle „címeteket” találnak, s a tiltakozási potenciálok akár egymással szemben is érvényesülhetnek. A mozgalmak és az ellenmozgalmak dinamikája több konfliktusban is jelen van, például az abortusz szabályozása körüli mobilizációkban, a médiumok ellenőrzésével kapcsolatosan, a rasszizmus-antirasszizmus ellentétében, vagy a vallásszabadság és az egyházaknak járó állami támogatás vonatkozásában. A mozgalmak tiltakozásának címettjei persze nem mindig és nem is kizárólag az „ellenmozgalmak”, hanem a legkülönbélebb társadalmi-politikai szervezetek.

A mozgalmak és a szervezetek nem csupán konfliktusba kerülhetnek, de versengenek is egymással a magyar demokráciában, ugyanis a társadalmilag-politikailag releváns konfliktusokban mobilizálható tiltakozási potenciálok olyan politikai erőforrást jelentenek, melyeknek képviselőtéért a legkülönbélebb politikai szerveződési formák konkurálhatnak egymással. Így például az agrárszektorban az átalakulás problémái miatt mobilizált gazdák elégedetlenségét több politikai szervezet és mozgalom kísérli meg alternatív programokkal és szervezeti formákkal tiltakozássá szervezni. Ugyanígy a különféle profilú jogvédő szervezetek is versengenek a szűkös állami avagy külföldi támogatások piacán, illetve kooperációs hálózatokat hoznak létre a verseny káros hatásainak kiszűrésére.

A konkurencia persze mindig megszüli a *kooperációt* is. Így a nyolcvanas évek mozgalmi szektorát is jellemző informális hálózatok fennmaradnak, sőt továbbfejlődnek és formális szervezeti kereteket nyernek a demokráciában. Például a különféle alternatív mozgalmi szervezeteket koordináló Alternatív Hálózat, avagy a feministák csoportjait egyesítő Feminista Hálózat, de a magukat nem „hálózatnak”, hanem másként nevező szervezeti keretek (például a Környezet- és Természetvédők Szövetsége) is a mozgalmak és mozgalmi szervezetek hálózatait fogják össze. A mozgalmak rendelkezésére álló szűkös anyagi és személyi erőforrások, valamint a tiltakozási potenciál együttes mobilizálásából fakadó előnyök lehetővé, sőt szükségessé teszik a kooperatív-koordinatív szervezeti formákban történő együttműködést a különféle hasonló profilú és orientációjú mozgalmak között. Mozgalmi hálózat volt a jogvédő szervezetek számára a Demokratikus Charta is, amely különféle informális csoportok és formális szervezetek egész sorát hozta össze egy-egy kiemelkedő konfliktusra szervezett tiltakozó aktusban, sőt akár a „hálózatok hálózatának” nevez-

hetnének, amely különféle önálló hálózatok kapcsolatrendszeréből felépülve mobilizálta tiltakozási potenciáljukat.

Természetesen nem csupán a jogvédők, hanem a szkinhedek is hálózatokat építhetnek ki a pluralizmus feltételei mellett, és élnek is ezekkel a lehetőségekkel, akárcsak a szervezetelakítás szabadságával.

A hálózatok határai nem azonosak az országhatárokkal. Az egyesülési és gyülekezési jog intézményesítésével a pártok, érdekszervezetek, egyesületek és mozgalmak előtt szabályozott lehetőségek nyíltak a külföldi avagy a nemzetközi, regionális – elsősorban európai – és globális tiltakozó hálózatokba való bekapcsolódásra. Például a Greenpeace, az Amnesty International, az ENSZ, az EK égisze alatt vagy azon kívül működő jogvédő, karitatív, környezetvédelmi, feminista, homoszexuális, vallási, antirasszista avagy békeszervezetek sokasága tart fenn kapcsolatokat magyarországi szervezetekkel az utóbbi négy évben, segíti munkájukat és szervez velük közös akciókat. Ugyanígy a szkinhedek is létrehozzák informális nemzetközi hálózataikat a gazdagabb és tapasztaltabb nyugati mozgalmakkal.

Demokratizálódás

A demokratikus rendszerekben a tiltakozásokban való részvétel társadalmi költsége csökken, hiszen megszűnik – a jog által büntetni, elhárítani rendelt eseteken kívül – a tiltakozókkal szemben alkalmazott repressziók veszélye. Ennek következtében mennyiségileg jelentősen megnő a tiltakozások száma és a résztvevők köre kiszélesedik. Mivel a tiltakozás többé már nem olyan „rizikós” tevékenység, mint a kommunista rendszerben, már nem csupán a nagyvárosi elit értelmiség szűk köre vesz részt, hanem a taxisoktól kezdve a munkavállalók összes csoportjai, a fiatalok és a nyugdíjasok stb. A demokratizálódás tendenciája így sokértelmű, egyaránt jelenti a demokratikus feltételrendszer megeremtetését és a tiltakozásokban részt vevő társadalmi kör radikális kiszélesedését. A társadalmi kiszélesedés mellett „térbeliről” is beszélhetünk, hiszen 1989 előtt szinte csak Budapesten voltak – és csak kis méretű tiltakozások, ezzel szemben ma már az ország egész területén megjelennek, és – a gyülekezésről szóló törvénytervezet elfogadás előtti módosításának köszönhetően – nem tabu számukra többé a parlament előtti tér sem. A nyilvános tiltakozás és szerveződés lehetősége nyitva áll a szkinhedek előtt is, akik illegális erőszakcselekményeik mellett az artikulációnak ezt a formáját is alkalmazzák tevékenységükben.

A legalitás és a legitimitás, az erőszak szerepe

A kommunista rendszerben mindenféle nonkonformista jellegű gyülekezés tilos és rendőrileg feloszlatható volt. A jog gyakorlatilag nem biztosított semmiféle legális keretet a tiltakozások számára. A diszi-

dens mozgalmak többnyire nem is a hazai pozitív jog normáira hivatkoztak, amikor tiltakoztak, hanem mindenekelőtt nemzetközi szerződések és nyilatkozatok, az ENSZ, valamint Helsinki emberjogi dokumentumaival igazolták működésüket, s ezeket a normákat magasabb rendűnek tekintették a hazai joggyakorlatnál.

1989 után, a tüntetés jogának alkotmányos és törvényi biztosítását követően a tüntetések, általában a tiltakozások szükségképpen a jogos és a jogellenes kategóriák szerint oszlanak meg. A tüntetés jogi kereteinek biztosítása egyben a jogellenes tüntetés megjelenését is eredményezi, e megkülönböztetésről nem beszélhetünk a korábbi jogrendben, ahol valójában mindenféle tüntetés, mindenféle nonkonformista politikai célzatú gyülekezés tilos volt.

A tiltakozó mozgalmak azonban a demokráciában sem érik be csupán a jog által biztosított keretekkel. Magyarországon a taxisblokádkapcsán széles körű vita bontakozik ki az ellenállási jog és a polgári engedetlenség koncepcióiról, és ezekben a vitákban a tiltakozók és támogatóik megkísérik alátámasztani azt az igényt, hogy az állampolgároknak jogos érdekeik súlyos sérelmének orvoslására lehetőségük van a jog keretein túl, vagy akár a betűjével ellentétesen is, fellépni a tiltakozás eszközeivel. A jogellenes, a legalitás határait túllépő tiltakozások igazolása, legitimálása, elfogadtatása a társadalommal és az elittel jóval nehezebb feladat ma, mint a totalitárius rendszerben, hiszen alaposan meg kell indokolni, hogy milyen érdekek és milyen feltételek mellett igazolhatják a jogellenes tiltakozást ott, ahol a jogos fellépésre is mód van. A szkinhedek támogatta politikai szervezetek tüntetésein egy sor jogsértés történt, amelyek rendőri beavatkozásokhoz vezettek. Az általunk ismert eddig legnagyobb méretű ilyen beavatkozás 1994-ben Egerben történt, amikor egy engedély nélküli, illetve betiltott jobboldali tüntetés alkalmával mintegy 40 főt érintő rendőri előállításra került sor.

A *politikai erőszak* mint a kollektív tiltakozó cselekvés eszköze nem terjedt el az utóbbi években Magyarországon. Voltak az elmúlt néhány évben elég nagy számban – nemegyszer súlyos vagy halálos testi sértést okozó – politikai motivációjú erőszakos cselekmények, amelyeket elsősorban a szkinhed szubkultúrák hajtottak végre rasszista céljaik nyilvános megjelenítésére (lásd 1. ábra és 1. táblázat). Hasonlóan a nyugati demokráciák politikai erőszakot alkalmazó tiltakozó szubkultúráihoz, ezek a csoportok néha fenyegetően megjelennek az ellenmozgalmak, a Demokratikus Charta, avagy a roma szervezetek tüntetéseinek helyszínein is. Ezek a jelenségek azonban nem jellemzik a politikai tiltakozó mozgalmak egészét, marginális jelentőségűek, a tiltakozó csoportok túlnyomó többsége elfogadja és tiltakozó magatartásával betartja az egyesülés és a gyülekezés szabályait, elutasítja a politikai erőszak alkalmazását. Léteznek, illetve alakultak az utóbbi években különféle antirasszista és antifasiszta, illetve erőszakellenes csoportok és mozgalmak, amelyek kifejezetten a rasszista motivációjú politikai erőszak ellen tiltakoznak (jól dokumentálta tevékenységüket az 1993-ban az ELTE Egyetemi Színpadán különfé-

le szervezetek és mozgalmak hálózatának együttműködéseként megszervezett „Antirasszista Hét” rendezvénysorozata). A rasszista erőszakos politikai tiltakozás a nyugat-európai demokráciák tiltakozási kultúrájában is jelen, sőt talán felerősödőben van, ennyiben a magyar politikai kultúra bizonyos regionális tendenciákat ötvöz bizonyos saját korábbi – a demokrácia és a jogállam szempontjából kontraproduktív – hagyományaival.

A tömegkommunikáció

A tömegkommunikáció aktív és önálló szerepe új eleme a posztkommunista politikának. A kommunista rendszerek centralizált és manipulált tömegtájékoztatása egyáltalán nem foglalkozott a rendszerellenes tevékenységek bemutatásával, vagy csak bírálta azokat. Csupán a szamizdat, illetve a nyugati tömegtájékoztatás próbált a másik oldalról képet adni a rendszerellenes tiltakozásokról, de ezek jóval szűkebb kört értek el Magyarországon, mint a manipulált hivatalos médiumok. A rendszerváltás után a sajtó gyorsan privatizálódott, megjelent a külföldi tőke is, és az elektronikus médiumok – a politikai ellenőrzésükre tett kísérletek ellenére – jóval teljesebb képet adnak a belpolitikáról, mint korábban.

A média ma Magyarországon már a hírérték alapján működik, és a tiltakozások számíthatnak a politikai erőviszonyok mentén felparcellázott sajtó valamelyik szárnyának érdeklődésére. Amiről hallgatnak a szocialista és a liberális lapok, arról írnak a konzervatívok, és fordítva. Általában a sajtó egésze egyáltalán nem vádolható meg a korábban kötelezően előírt antirasszista attitűd fenntartásával. A rendőrségnek is meg a tiltakozóknak, csakúgy, mint a tiltakozás címezettjeinek, számítaniuk kell arra, hogy a tiltakozások alkalmával tanúsított magatartásuk a sajtóban és az elektronikus médiában egyaránt a viták kereszttüzébe kerülhet. (Gondoljunk például olyan híres és hírhedt esetekre, mint Horváth Balázs belügyminiszter parlamenti ablakjelenete a taxisblokáé elején, avagy 1992. október 23-án a Göncz Árpád elnököt heccelő tömegben állítólag felbukkanó Árpád-sávós zászló esete.) A tömegkommunikáció potenciális résztvevőjévé válik a tiltakozó eseményeknek, s azok közvetítésével a teljes nyilvánosság megismerkedhet velük. Mindez a médiumokkal kapcsolatos stratégiák és taktikák kialakításának igényét támasztja mind a szkinhedek, mind pedig a jogvédők oldalán, s nekik is számítaniuk kell arra, hogy a médiának is megvan a maga – nyílt vagy burkolt – stratégiája a tiltakozások bemutatására. Tovább árnyalja a képet a „saját média”, a mozgalmi „nyilvánosság” megteremtése a szubkultúrában, amellyel élnek mindkét oldalon – a szkinhedek az olyan „fanzine”-jaikban, mint az *Árpád Népe*, avagy a *Pannon-Bulldog* című kiadványok, és a jogvédő egyesületek a Wallenberg, Martin Luther King avagy a Menedék kiadványaikban, körleveleikben, röplapjaikban.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a szkinhedek és a jogvédők mobilizációira ható politikai változások tendenciái mindkét vonatkozásban elősegítették a konfliktus dinamikájának kifejlődését. A nyilvános gyülekezés és a szervezetalapítás, illetve a hazai és nemzetközi hálózatokban való részvétel lehetőségei, a tömegkommunikáció megsokszorozó hatásai egyaránt rendelkezésre állnak a rasszista és az antirasszista szerveződéseknek. A szkinhedek az illegális stratégiáktól fokozatosan eljutottak a legálisan működő szélsőjobboldali szervezetek tüntetéseinek támogatásáig, miközben az utcai harc stratégiájának jelentősége visszaszorult tevékenységükben. Az intézményesedés és a szabad politikai terek meghódítása lehetőséget adott a politikai artikulációra, s ezáltal csökkent a marginalizáció, a politikai kirekesztettség érzése, amely gyakran vezet erőszakhoz. Paradox módon, a szélsőjobboldali tiltakozásoknak a legalitás határain belül történt intézményesedése, amely különféle politikai szerveződésekben relatíve stabilizálódott, a korábban az idegenellenes utcai erőszakot alkalmazó kemény mag egy részét integrálta. Más vonatkozásban ugyancsak magyarázza az idegenellenes erőszak visszaszorulását a nyitott határok következtében begyűrűző nyugat-európai tendencia: a kilencvenes évek elején tömegesen alkalmazott „könnyű erőszak” visszaszorul, és kis, illegális csoportok terrorista aktivitásában marad fenn (mint Ausztriában, nálunk pedig az olyan akciókban, amilyen a romák lakóházai elleni Molotov-koktélos merényletek Gyöngyösön). A nemzetközi nyitottság és a nemzetközi hálózatok a nyugat-európai erőszakhullám lefutását is közvetítik. Végül, de nem utolsósorban 1994-ben a volt Charta-pártok kormányra kerülése átalakítja a szkinhedek mozgásterét, és az antirasszizmusnak a kormánypolitika szintjére emelése erősíti a jogvédők pozícióit. Ugyancsak az erőszak ellen ható tényezőként említhetjük a koncentrált rendőri fellépést, illetve az 1996-ban elfogadott új, a korábbinál szigorúbb és egyértelműbb büntetéskiszabási gyakorlatra lehetőséget adó büntetőjogi szabályt, valamint a liberális kultuszminiszterek által a rasszizmus ellen kezdeményezett és finanszírozott oktatási kampányokat is. Összességében tehát a mobilizáció politikai keretfeltételeit mind az 1989-es nyitás, mind pedig az 1994-es kormányváltás lényegesen befolyásolták.

3. AZ AKTOROK: A RASSZIZMUS ÉS ANTIRASSZIZMUS HORDOZÓINAK KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS GYÖKEREI

A konfliktus létrejöttéhez két oldalra van szükség, az „áldozatok” látható és azonosítható jelenlétére, akik a rasszista erőszak célpontjává válhatnak, illetve olyan csoportokra, amelyek rasszista motivációik következtében kollektív erőszakot alkalmaznak az „idegen” népcsoport tagjaival szemben. A rasszista erőszakra reagáló csoportok és hálózataik, az antirasszista mozgalom összetétele: egyrészt jelen vannak benne az önvédelemre kényszerülő „áldozatok”, azok a cso-

portok, amelyek a rasszista erőszak áldozatai, vagy azzá válhatnak, illetve az őket támogatók a többségi társadalomból, akik ellenzik az erőszak megjelenését, és aktívan tenni kívánnak felszámolása érdekében.

„Áldozatok”: a roma népcsoport

Magyarországon két célcsoport jelent meg a rasszista szkinhed erőszak tárgyaként: az eltérő bőrszínű külföldiek, illetve a Magyarországon élő roma népcsoport. A kilencvenes évek elején Budapesten és a nagyobb vidéki városokban mindkét kategóriával szemben megjelentek az utcai támadások, manapság azonban főként a roma népcsoport ellen irányulnak. A fél- és egymillió közöttire becsült lélekszámú népcsoport évszázadok óta él Magyarországon; a romák általában szegregált, „gettósodó” település- illetve városrészeken élnek, de mobilitásuk következtében „mindenütt” jelen vannak.

Speciális társadalmi és foglalkozási helyzetük következtében a rendszerváltás „vesztesei” közé sorolható a népcsoport nagy része. Többségük között azért is, mert főként kevésbé kvalifikált, segéd- és betanított munkásokként dolgoztak a kommunista rendszer nagyberuházásain és nagyvállalataiban, sokszor vállalva az ingázást mint életmódot, illetve a különféle ideénymunkákat, a gazdasági-társadalmi átalakulás pedig éppen ezeket a munkahelyeket veszélyeztette, illetve rendezte át nagymértékben. Hagyományos, sok gyermekre épülő családmódeljük az állami szociális és kulturális szolgáltatások leépülésének első számú veszteseivé minősíti őket. Mindehhez járul a kevésbé fejlett, elmaradott vidékekre koncentrált települési struktúrájuk, amely fokozza etnikai és szociális gettósodásukat, és például az északkéleti nagyipari válságrégió veszteseinek között is súlyosbította hátrányos helyzetüket. A szociális és kulturális problémák megnövekedett devianciában csapódnak le, a bűnözés, a feketepiaci tevékenységek, a csempészes és a prostitúció, az alkoholizmus terjed a népcsoport körében. Marginális és egyre csökkenő státusuk, illetve az állami szociálpolitikától való függésük, valamint a deviancia a bűnbakképzési folyamatok egyik lehetséges tárgyává teszik a roma közösséget vagy bizonyos csoportjait. Helyzetüket általában jellemzi a társadalmi struktúra kényszerein alapuló „strukturális erőszak” (Galtung 1975), – ez a vesztes csoportokat olyan életstratégiák kialakítására készíti, amelyek révén a társadalmi és jogi normák megszegőivé, a deviáns szubkultúra tagjaivá válnak. Szegregációs tendenciák korábban is működtek, de ma már az állami szociál-, foglalkoztatás- és településpolitika olyan ellensúlyokat sem képes biztosítani, amilyen a Kádár-rendszerben a lakásépítés volt, vagy a foglalkoztatás elősegítése, ennél fogva a romák tömegesen válnak sajátos településszerkezetük keretében a „gettósodás” áldozataivá, a posztkommunista rendszer „felesleges embereivé” (Ladányi 1989; 1991; Cigánylét 1991; Egyed 1993).

„Idegen” etnikai csoportok

Míg a roma közösség már évszázadok óta a szegregáció és a marginalizáció áldozata Magyarországon és Európában, addig a differenciált társadalmi és kulturális státusú idegenek nem találkoztak a szkinhed erőszak megjelenése előtt nagyobb mértékű erőszakos reakciókkal Magyarországon. A gyarmattartó hatalmaktól eltérően Magyarországon nem alakulhatott ki az afrikai vagy más népcsoportokkal való együttélés semmiféle hagyománya. Az Európán kívüli kultúrákkal való együttélés tapasztalatainak hiányában a tagjaikkal szembeni sztereotípiák és előítéletek is csak a „levegőben lógtak”.

1989 előtt csak a kommunista éltek által importált chilei menekültek avagy kubai és afrikai vendégmunkások, illetve bizonyos afrikai országokból származó, főleg arab egyetemisták éltek elenyésző számban Magyarországon. A rendszerváltás utáni nyitással valamivel nagyobb számban jelentek meg „távoli külföldiek”, főként Budapesten, de koránt sem olyan nagy számban, illetve arányban, mint Nyugat-Európában, és nem jelentettek semmiféle „fenyegetést” az ország etnikai vagy települési összetétele szempontjából. Kétségtelen, hogy a menekült státusért folyamodó vagy más módon Magyarországon megtelepedni kívánó külföldiek – közöttük kínaiak, afrikaiak avagy arabok – száma a korábbinál nagyobb. Összességében a menekültek és más státusú idegenek, illetve közöttük a nem-európai népcsoportok arányai nem változtak meg drámai mértékben – eltekintve a kínaiaktól, akikkel szemben viszont nem ismertek erőszakos fellépések –, tehát az idegenek elleni erőszakos akciókat nem – mint ahogy Nyugat-Európában sem – az elviselhetetlen méretű menekültáradat váltotta ki. A Magyarországon menedéjogért, avagy állampolgárságért folyamodók nagy többsége határon túli magyar, akikkel szemben ugyancsak érzékelhető bizonyos elutasítás a munkaerőpiaci pozíciójukat féltő alsóbb státusú csoportok körében (vö. Sik Endre és munkatársai kiadványait a migránsokról, MTA PTI 1991–1995).

Jóllehet a rövidebb vagy hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó nem-európai népcsoportokhoz tartozók száma korántsem éri el a nyugat-európai arányokat, a korábbiakhoz képest bizonyos nagyvárosi területeken megnőtt. Magyarország ez ideig hivatalosan nem fogad be Európán kívüli politikai menekülteket, ők tehát többnyire átmenetileg, vagy illegálisan tartózkodnak az országban, és illegális, fekete-piaci jövedelemszerző tevékenységeket folytatnak. Az erőszak áldozataivá vált idegenek társadalmi státusa egyébként általában magasabb, mint a romáké: voltak közöttük diplomaták, egyetemi hallgatók, üzletemberek is. Az erőszak tárgyává vált egyes célcsoportok, például a külföldi egyetemisták, azelőtt is Budapesten és Szegeden voltak, a velük szemben újabban alkalmazott utcai erőszak tehát a támadók szociális-kulturális motivációinak megváltozásából ered, amelyet a politikai keretfeltételek átalakulása, mint láttuk, bizonyos mértékig szintén támogatott.

Összefoglalva, az Európán kívülről származó migránsok száma valamelyest Magyarországon is nőtt, de nem ez a változás vezetett az itt élő kisebbségekkel, valamint az évek óta itt dolgozó és tanuló csoportokkal szembeni erőszak megjelenéséhez. A lényeges okokat az elkövetők körében, a sajátos motivációk, a kognitív liberáció, a szerveződésre való képesség kifejlődésében kell keresnünk, amelyek a kedvező politikai keretfeltételek között egymást erősítő folyamatokhoz vezettek. A kommunista rendszer bukása után ugyanis mindenféle korábban elnyomott és üldözött politikai ideológia, így a rasszizmus felett is lazult a politikai nyomás, a csoportok szerveződését az új pluralista intézményrendszer összességében támogatta, s ezekből a folyamatokból a rasszista gondolkodás és szerveződés is profitálhatott. Mindezt a konzervatív kormánykoalíciót kezdetben támogató szélsőjobb húzóereje is megkönnyítette, s ez irányba hatottak a nyugati „példák” is.

A szkinhedek

A rasszista erőszak megjelenését tehát nem a magyar társadalom valamilyen radikális, az etnikai összetételét átalakító változása okozta, hanem a rasszista egyének és csoportok sajátos motivációinak, szerveződési formáinak és a politikai erőterben elfoglalt helyzetének összetalálkozása. Természetesen összetett és hosszabb távon ható szociális és kulturális folyamatok játszottak ebben közre, amelyeket itt csupán rövid utalásokban tudok összefoglalóan érzékeltetni.

– Urbánus ifjúsági szubkultúrák, „utcasarki társadalmak” kialakulása. Ezekben minden a „territórium” számára „idegen” aktor ellenség, bármely népcsoportnak legyen is a tagja. A különböző csoportok és az „idegen” közötti erőszakos konfliktus mindennapos „játékká” válhat (Rác 1995).

– Ifjú, városi, középosztályi, többnyire rendezett családi háttérrel rendelkezik a szkinhedek nagy többsége, amint az ifjúságvédelem megállapítja. Azonban olyan fiatalokról van szó, akik otthonról kapott vagy átvett stabil értékrend híján az ifjúsági szubkultúrában keresik identitásukat, s ott gyakran alkoholt fogyasztanak, esetleg kábítószerrel, és hajlandók a „kisebbségek” tekintett szabályszegések kollektív elkövetésére (Gábor 1992; ORFK jelentések és dokumentáció 1992–1993).

– A család és az iskola szocializáló, a társadalmi kontrollt és normákat közvetítő szerepe, csakúgy, mint az egyházé, egyaránt válságban van az átmeneti társadalmakban. Ezek az intézmények a magyar társadalomban többnyire alkalmatlanokká váltak a hirtelen gazdasági, szociális és politikai változások hatásainak feldolgozására, köhérens vagy egyáltalán a mindennapi eligazodást segítő orientációk nyújtására. A társadalmi-politikai ellenőrzés szervei, köztük a rendőrség, szintén válságban vannak. A szociális problémák viszont kézzelfoghatóan jelentkeznek a fiatalok számára, hiszen többségüknek semmi

esélye nincs arra, hogy az általános vagy a középiskola elvégzése után munkahelyet találjon. Különösen jellemzi ez az alsó középosztályba tartozó gyermekeket, akik a státusvesztés és -csökkenés „pánik”-helyzetébe kerülhetnek. Az ifjú munkanélküliek között az általános és alacsonyabb középfokon végzetek aránya nő (Gazsó–Stumpf 1995:16–17).

– A státuscsökkenés, amely a családon keresztül, illetve a saját életpályán egyszerre jelentkezik, félelmet kelt a középosztályok tagjaiban a státus elvesztése miatt (Lipset 1983 [1996]). A jobboldali mobilizációk klasszikus feltételrendszere ez, amelyben bizonyos egyének és csoportok, főként az autoriter személyiség típusok körében megerősödhetnek a kollektív identitásnak a más csoportokkal szembeni elutasítást, lenézést és erőszakot megalapozó értelmezési keretei, illetve megjelennek a bűnbakképzési mechanizmusok, a hagyományos előítéletes sztereotípiák vonalán, amelyekhez bizonyos kiegészítő feltételek meglétével a kollektív erőszak alkalmazására való készség társulhat.

– A Kádár-rendszerben kialakult középréteg alacsonyabb – szociálisan és gazdaságilag egyre csökkenő – státusú csoportjainak új generációi, amelyeket az iskola, a család és az egyház nem ruház fel az új helyzet feldolgozására alkalmas orientációkkal és életmódmintákkal, alkotják a magyar szkinhedek társadalmi bázisát. Számukat 2000–4000 főre becsülik, és rendőrségi források szerint a tényleges erőszakcselekményekben részt vevők vagy azokat támogatók köre néhány százra tehető. A szubkultúrában való részvétel tehát nem jelenti az erőszak közvetlen elfogadását, csupán az odavezető deviáns szubkulturális mintákra való hajlamot, azok bizonyos fokú elfogadását.

Az antirasszista aktivisták

Vizsgálatunk tárgya, a Martin Luther King Egyesület (MLKE), a több ezres létszámú külföldi diákok közösségéből 1996-ban mindössze 140 egyesületi tagot számlált Budapesten, akiknek mintegy fele külföldi diák. Az áldozatoknak, a Magyarországon ideiglenesen avagy illegális jelleggel tartózkodó külföldieknek a köre nem szervezett, és kerüli a nyilvánosságot. Az egyesület persze jóval szélesebb támogatói kört tud – a külföldiek és a magyarok köréből egyaránt – mozgósítani a konfliktusok alkalmával. Az áldozatok másik és népesebb körével, a romákkal és szervezeteikkel gyérek a kapcsolatai. A magyarországi romák eléggé jól szervezettek, jelentős az egyesületek és az alapítványok száma – más lapra tartozik gazdasági erejük vagy taglétszámuk –, illetve intézményes háttérét jelenthetik az érdekvédelemnek a kisebbségi önkormányzatok is. Ezek a szerveződések azonban feltehetőleg alig érik el a roma közösségnek azt a kevéssé iskolázott nagy tömegét, amely a marginalizáció és az erőszak mindennapos áldozata. A roma szervezetek demonstrációin is főként az aktivisták vagy a közvetlen áldozatok tűnnek fel, a közösség tömege ne-

hezen mobilizálható. Nem állapíthatjuk meg, hogy szélesebb kapcsolatrendszer épült volna ki az áldozatok két jelentős köre között, az idegenek jogvédelme és a kisebbség jogvédelme azonban az aktivisták és a szervezők szűk körében összetalálkozik.

Kulturális hagyományok

A mássággal szembeni negatív sztereotípiák, előítéletek régiek Magyarországon, akárcsak a világ más kultúráiban. Az empirikus kutatások Európán belül a spanyol és a magyar adatok hasonlóságaira utaltak az intolerancia mértékét illetően (Szokolczai-Heltai 1989; Csepeli 1995). A más etnikai csoportokkal és kisebbségekkel szembeni elutasítás, sőt az a zsidók és a cigányok elleni erőszakalkalmazás mintái megmutatkoztak a Holocaust során, amikor a magyar fasizmus a német mozgalom szövetségeseként irtotta módszeresen mindkét népcsoport tagjait, s ebben nem sok ellenállással találkozott a magyar társadalom részéről.

A kommunista rendszerben tabuk lettek az etnikai identitások, s így a kommunizmus előtti nacionalizmus és rasszizmus a „fű alatt”, mint a kommunista indoktrinációval szembeni, elhallgattatott tanok az ellenállás glóriájával övezve élhettek tovább. Nem találkoztak szembe olyasfajta demokratikus, pluralista antirasszista politikai neveléssel, mint például az NSZK-ban. Amint Archie Brown (1984) megállapította, a kommunista rendszerben a hivatalos politikai kultúra éles ellentétben állt a „valódi” politikai kultúrával, amely a népesség politikai attitűdjeit, érzelmeit és tudását valóban, a rákényszerített hivatalos formákkal szemben meghatározta. A nem-hivatalos politikai kultúra „ellenzéki” tartalmait, miután nem válhattak nyilvános viták tárgyává, megkérdőjelezetlenül őrizhettek meg például rasszista hagyományokat a két világháború közötti, a fasizmussal ölelkező „népi” mozgalomból, amely a magyar emigrációban vagy a belső undergroundban élt tovább. A kommunista rendszer sok tekintetben táplálta is a rasszista hagyományt, amikor hivatalos programmá emelte a cigánypolitikát vagy bizonyos harmadik világbeli felszabadító mozgalmakkal és új rezsimekkel való, anyagi segítséget jelentő szolidaritást. A romákkal avagy a kubai munkásokkal és a vietnami diákokkal való negatív kapcsolatba belejátszhatott így a rendszer elleni tiltakozás motívuma is bizonyos egyének és csoportok esetén. A kommunizmus tehát egyrészt elutasító magatartásával „glóriát” tett a korábbi rasszista irányzatokra, másrészt nem állított fel velük szemben valóban demokratikus ideológiai alternatívát, amely a pluralizmust a maga problémáival értéként alapozta volna meg.

A nyugati ifjúsági szubkultúrák különböző művészeti és stílusirányzatai beszivároghattak már a hatvanas évektől Magyarországra éppúgy, mint a keleti blokk többi országaiba, dacára a rendszer gondolatcenszúrái elkötelezettségének. Folytak arról viták, hogy a szkinhedek zenéje és mozgalma eredetileg nem egyértelműen rasszista, és kü-

lönbségek vannak például Olaszországban balos és fasiszta irányzatok között, Magyarországra azonban a nyugati szubkultúrából csak a szélsőjobboldali és rasszista elemek szűrődtek át, vélhetően éppen a fogadó közeg sajátosságai következtében. A nacionalizmus és a rasszizmus „fű alatt” továbbélő hagyományai így találkozhattak a modernizált és a tömegkultúra fogyasztási mintái révén közvetített rasszizmussal a szkinhed zene, stílus, divat és minta közvetítésével. A rasszista, neonáci jobboldal gondolatvilágát a szkinhedek tömegkultúrává változtatták Nyugaton, és Magyarországon – akárcsak Németországban, Olaszországban és Ausztriában – s mindez ráépülhetett a két világháború között társadalmi mozgalomként megszerveződött magyar fasiszta, „hungarista” tradíciókra. A szkinhed zene, divat és életérzés fogyaszthatóvá teszi az idegenellenességet és a rasszizmust az újabb generációk számára, amelyeknek tapasztalatai és életmódja már egyáltalán nem érintkeznek a két világháború közötti rasszizmus élményvilágával. A posztkommunista rasszizmusban így keverednek össze a prekommunista hagyományok és a posztmodern szubkultúra szimbolikái.

4. „KOGNITÍV LIBERÁCIÓ” ÉS „SZERVEZŐDÉSI KÉPESSÉG”

A továbbiakban a „kognitív liberáció” és a „szerveződési képesség” elemzési aspektusait a szkinhedek és a MLKE jogvédő mozgalma szempontjából elkülönülten, de egymással összefüggésben elemzem a mozgalom és ellenmozgalom kapcsolatának, azonosságainak és különbségeinek megmutatására.

Értelmezési keretek, szimbólumok

a) A szkinhedek számára gazdag szimbolikus önértelmezési repertoárt jelent, erős érzelmi töltéssel, a zene, illetve azok a dalszövegek, amelyek egyértelműen a német és a magyar fasizmus rasszista hagyományaihoz gyökereznek. A szövegek a cigány, arab és néger rasszok tagjait bűnbaknak, minden rossz okának tekintik a mai Magyarországon, s fizikai felszámolásuk révén kívánják a problémák gyökerét orvosolni. A nyolcvanas évek második felében keletkezett szövegek közül néhány még a kommunista rendszer utolsó időszakában büntetőeljárás és büntetéskiszabás tárgyává vált. Hosszan lehetne idézni ezeket a szöveghelyeket, érzük be itt Szántó Gábor gyűjtéséből néhány példával:

„Megvetted itt a lábadat,
megtaláltad a számításodat.
Dédélgettek, felneveltek,
mindenben csak segítettek.
Hopp, hopp, gipsy boy,

neked sem lesz ez így jó,
neked sem lesz soha jobb!”

(Szántó 1988:114)

„Fehérnek születtem, árja vagyok,
mégis többet kapnak az állat, tolvaj arabok.
A bevándorló bére csak halál lehet!
El kell üldözni a négereket!
Az arabokra viszont golyószóró vár,
és Palesztina felett atomfelhő száll...”

(Szántó 1988:106)

Abban, hogy egy fiatal a szkinhed szubkultúra tagjává válik, fontos szerepet tölt be a zene, illetve a szöveg és a szubkultúra külsőleges jegyeinek, az elfogadott hajviseletnek, öltözködni a követése, a szubkultúra más tagjaival való rendszeres kommunikáció, amely a csoportok egy részénél az „ellenféllel” szembeni tevőleges, erőszakos fellépésekhez és akciókhoz vezetett. A dalokból kiszűrődő fekete-fehér világkép, a magyarok és ellenségeik, a színesek közötti értékelő különbségtétel, illetve a nem magyar, nem fehér etnikai csoportok alacsonyabbrendűségére és „megrendszabályozására”, visszaszorítására vonatkozó elképzelések, amelyekben határozottan helye van az erőszaknak – ezek a motívumok „köszönnek vissza” a rasszista erőszakcselekmények miatt elítéltekkel avagy a szubkultúra más tagjaival készített interjúkból, lejegyzett beszélgetésekből is. A társadalom problémáinak egyetlen gyökérből eredeztetése, a problémamegoldás olyan szimplifikált szimbolikus mezejét, gondolati, értelmezési „keretét” hozza létre, amelyben a Mozgalom közössége az egész Magyarország érdekeit képviselve süjt le a fajidegen elemekre.

„Szadizmus és küzdőszellem,
harc a világ és mindenki ellen,
hinne kell a győzelemben,
hisz előtted nincs lehetetlen.
A skinhead élt,
a skinhead él,
a skinhead élni fog!”

(Szántó 1988:115)

„Ó ez a nemzedék
egy győztes nemzedék.
Ha nem fehér, akit látsz,
akkor ne sokat tétovázz!
Nem elég, ha ordibálsz,
állj be a sorba! Mire vársz?”

(Szántó 1988:118)

Fehér, magyar ifjak, főként fiúk legyenek az ország-világ avantgarde-ja, amely megvédi a hagyományos értékeket, sőt újakat hoz létre. Az erőszakos konfliktust ez a sajátos értelmezés kiemeli a csoportok közötti kölcsönös utcai csetepaték közül, „megideologizálja”. Az erőszak, a brutalitás mint érték összekapcsolódik a fehér és a magyar felsőbbrendűségének tudatával, „nomád”, „harcos” erényeket kölcsönöz nekik. A főként férfi tagok között szép számban fordultak elő a tengerészeti és a katonai középiskolák diákjai, ahol az erőszakos, „macho” szubkultúrákra foglalkozási fogékonyság is kialakul, s a férfiszolidaritásnak, az ellenséggel szembeni kemény fellépésnek van bizonyos kultusza.

A szkinhed szubkultúra nem hoz létre önmaga politikai értelemben vett „ideológiát”, ezt a szkinhedeket ifjúsági „rohamcsapatként” integráló politikai szervezetek, illetve vezetőik viszik be a mozgalomba. Ezek a szervezetek a két világháború közötti szélsőjobb rasszista hagyományait közvetítik a szkinhedekhez, miként a magyar emigráció bizonyos csoportjai, illetve az osztrák és a német „mozgalomtestvérek”, amelyek segítik a magyar mozgalom artikulációját, például azzal, hogy Bielefeldben nyomtatták egyik első periodikájukat. Az egyik szélsőjobboldali perben jól dokumentálhatóak voltak annak az aktivistának az osztrák szélsőjossal és az amerikai magyar jobboldali emigrációval való összeköttetései, aki később a szkinhedek egyik szélsőjobboldali „keresztapja” lett.

Magyarországon a rendszerváltás után a szkinhedek elnyomott és üldözött szubkultúrából politikai szervezetek létrehozására és igényeik nyilvános artikulációjára alkalmas csoporttá váltak. A „Nemzeti ifjúság” szervezetei kiadványaikban nem jelenítik meg a rasszizmust, hanem neutrális ifjúsági szervezetként mutatkoznak be, amely küzd a drogfogyasztás ellen, olcsó nyári táborokat szervez, segíteni akarja a magyarokat saját hazájukban. Korábbi nyílt rasszizmusukat feladva a legalizált szervezetek az ifjúsági mobilizáció olyan formáit igyekeznek alkalmazni, amelyekkel nem zárják ki magukat a politikai diskurzusból (Sárközi 1994:30).

A rendszerváltás után a szkinhedek kulturális és politikai törekvései összefonódtak. Kihasználják azokat az új csatornákat, amelyeken céljaikat, értékeiket az ifjúsági szubkultúrán túl, szélesebb nyilvánossághoz közvetíthetik. Az intézményes csatornák fokozottabb felhasználása talán hozzájárult ahhoz, hogy az erőszakcselekmények száma csökkent. A szkinhed rasszizmus ma Magyarországon a politikai diskurzus része lehet, szervezeteik bevett politikai szerepet töltenek be, nem szorulnak a rendszer margójára és az erőszakra mint egyetlen artikulációs formára. Herbert Marcuse egyik értekezésének (1982) tárgya a „represszív tolerancia” a pluralista rendszerekben, ahol a politikai részvétel intézményesíttetésének kitágulásával a korábban a Rendszerrel szembeni ellenállásukat kizárólag erőszakos formákban artikuláló csoportok az új részvételi formák fejében

feladják represszív potenciáljukat, az erőszak alkalmazását, hiszen a pluralizmus ezt kívánja cserébe azért, hogy a csoport legálisan hozzáférhessen a politikai piacon a döntéshozatali folyamatokhoz. (Vö. az 1. ábrát és táblázatot a szkinhed erőszakról Magyarországon a 4. ábrával és a 2. táblázattal a szkinhed tiltakozásokról Magyarországon.)

b) Az antirasszizmus értelmezési keretei a pluralizmusnak és a jogegyenlőségnek a felvilágosodásban és a liberalizmusban gyökerező ideológiáját követik. Az MLKE nevével közvetlenül kapcsolódik az amerikai polgárjogi mozgalmakhoz, a fekete amerikaiak egyenjogúságának követeléséhez. E tekintetben a hatvanas évek emancipációs, jogegyenlősítő törekvéseinek örököseként kívánja a nyugat-európai és amerikai antirasszista diskurzust meghonosítani a magyar politikai kultúrában. A helyi problémát a romák diszkriminációja, a menekültek státusának rendezetlensége, illetve az idegenellenes támadások jelentik. Az egyesület alapításának célja az volt, hogy kommunikációt létesítsen a többségi magyar népesség és a nem-európai kultúrákból származó itt tartózkodó emberek között, hogy megkönnyítse az együttélést, kölcsönösen elismertesse a kisebbség és a többség kultúráját. Azonban az idegenellenes erőszak a reaktív elemeket erősítette fel az egyesület munkájában, elsősorban a tagok, illetve a nem európai kliensek elleni támadások, atrocitások dokumentálásával, a tiltakozás artikulálásával kellett foglalkoznia (vö. a 3. táblázaton és ábrán az antirasszista tiltakozások számának és megoszlásának alakulását Magyarországon a szkinhed erőszakcselekmények alakulásával).

A multikulturalizmus, a tolerancia és az emberi jogok jelentik az MLKE hivatkozási alapjait, elfogadja a plurális demokrácia alapértékeit, európai és globális kapcsolatokat tart fenn emberjogi szervezetekkel, részese hálózataiknak, részt vesz konferenciáikon, periodikákat cserél velük stb. Amint a külföldi diákokkal szembeni rasszista motivációjú erőszakos cselekmények száma csökkent, az egyesület határozottan átalakította működési területét, és azóta elsősorban az Európán kívüli menekültek sorsával és problémáival foglalkozik, akik internálótáborban vannak, avagy hivatali és egyéb problémákat okoz számukra a magyarországi tartózkodásuk. A kisebbség, amelyet az egyesület elsődlegesen véd és képvisel, maradt ugyanaz, de a problémahorizont, s vele az MLKE stratégiája is átalakult. Az ellenmozgalom-jelleg kezd visszaszorulni a rasszista erőszak csökkenésével, és profiljában egyre inkább a hatóságokkal szembeni jogvédelem kerül előtérbe, az egyesület korábban is ezt tartotta fő feladatának az erőszak áldozatai érdekében, akik nem kaptak megfelelő jogi segítséget a magyar állami szervektől. (Az egyesület munkáját saját kiadványaira és belső tanulmányaira alapozva mutatom be pl. MLKE Tájékoztató 1995.)

Szervezeti modellek

a) A szkinhedek elsődleges szerveződési formája Magyarországon és másutt is egyaránt az ifjúsági szubkultúra volt. Kapcsolataik a szubkultúra tagjai, csoportjai között informális módon jöttek létre, találkahelyeken, koncerteken, kocsmákban, s az itt kiépült hálózatokon keresztül szerveződtek a különféle aktivitások, így az idegenellenes erőszakcselekmények is. A szkinhed erőszak szituatív jellegű, tehát például a környezet reakciója, a hatóságok távolléte jelentenek olyan elősegítő avagy támogató momentumokat, amelyek a repressziós potenciál aktualizálását segítik avagy gátolják az informális csoportokban. A tervezett és szervezett erőszakos akciók tartósabb és stabilabb kapcsolatrendszer eredményei, mint például a Molotov-koktélok felhasználása Gyöngyösön a romák otthonai ellen.

A magyar szkinhedek esetében az együttesek holdudvarához vagy az „utcasarki társadalomhoz” kötődés azért is volt kezdetben szükség szerű, mivel a kommunista rendszer szervezeti monopóliuma miatt csak a rendszert támogató csoportok szerveződhetek meg formálisan és jelenhettek meg a nyilvánosságban. A kommunista szervezeti monopólium megszűntével, 1989 után a magyar szkinhedek is különféle formális szervezeti pozíciókat alakítanak ki.

1. „Mozgalom a szervezeten belül.” Szkinhed informális csoportosulások együttesen belépnek valamely politikai szervezetbe, vagy a szervezet mint csoportot kooptálja őket valamely funkcióra, mint a kisgazdapárt tette bizonyos szkinhed csoportosulásokkal, amelyekről azt várta, hogy a párt ifjúsági csoportjaiként működnek majd. Az egyébként a politikai támogatottság szempontjából nem túl erős magyar szélsőjobboldali szerveződések csaknem mindegyike igyekezett ilyen módon toborozni a „nemzeti ifjak” köréből.

2. Saját, önálló arculatú szervezetek kiépítése, amelyek persze szintén mozgósíthatnak támogatást kívülről, a „felnőtt” szélsőjobb, avagy az emigráció részéről. A szkinhedek nehezen tudnak saját szervezeti identitással rendelkező formális struktúrákat kiépíteni, inkább hajlanak a különféle szélsőjobboldali szervezetekkel való szimbiózisra. A „keresztapák” személye és szervezeti változók: Romhányi László, Király B. Izabella, Porubszky (Potyka) István, Ekrem Kemál György, Szabó Albert és pártjaik. A változás oka kettős: egyrészt maga a szélsőjobboldali szervezeti világ is instabil nálunk belső forrásainak és támogatottságának gyengeségei miatt, másrészt a szkinhedek „kiöregedve” kilépnek a generációs szubkultúrából, hogy fiatalabbaknak adják át a helyüket.

A több évtizedes kommunista elnyomás után a magyar szélsőjobb viszonylag gyorsan új szervezeti struktúrákat hozott létre egy bizonyos „mikropolitikai” avagy inkább „politika alatti” mezőben, abban az értelemben, hogy sem választási, sem pedig hatalmi tényezőként nincs igazán jelen a magyar politikában. Az új magyar szélsőjobboldal szervezetét a különféle kis létszámú, gyorsan összeolvadó és átalakuló szervezetek jellemzik, amelyek bizonyos találkahelyek –

mint korábban a Jurta Színház -, avagy akcióformák - például a Trianon-megemlékezés vagy október 23-a - körül jegecesedtek ki. Viszonylag kis személyi kört mozgatnak, amely azonban „ritkasága” és esetenként provokatív, botránys akciói miatt elég jól dokumentált a sajtóban és főként az elektronikus médiumokban. A laza, hálózati jellegnek van bizonyos védekező funkciója is, hiszen e szervezetek és személyek egy része már volt büntetve politikai tevékenysége miatt, büntetőeljárás alatt állt vagy áll, tehát óvakodik az azonosítható szervezettől, az azonosítható egyéni felelősségvállalástól, a szervezeti identitástól. A magyar szélsőjobboldali szervezetek e fluiditásuk miatt könnyen kapcsolódhatnak a szkinhed szubkultúrák, illetve a nemzetközi jobboldali extremisták hálózataihoz.

b) A Martin Luther King Egyesület az egyesületi törvény szerint bejegyzett jogalany. 1991-ben, az utcai erőszakcselekmények felfutásának időszakában hozták létre külföldi diákok és az őket támogató magyar állampolgárok. Az ellenmozgalom tehát a már meglévő mozgalmi mobilizáció ellen jött létre. Jóllehet tagsága igen kis létszámú, azonban a körülmények hatására egyfajta jogvédő irodájává, lobbizó szervezetévé vált az erőszak sújtotta kisebbségeknek, elsősorban a nem-európai kultúrákból származó diákoknak. Nincsen kapcsolata az itt tanuló európai diákokkal, akiket nem sújtott a kilencvenes évek elejei utcai erőszak. Bizonyos értelemben az antirasszista polgári kezdeményezések egyikének tekinthető, amelyek a probléma különféle elemeire szakosodtak, mint a Wallenberg Egyesület, az Amnesty International, a MEJOK, avagy a Veritas és a Helsinki Watch, és a roma közösséggel kapcsolatos jogvédő és segítő tevékenységeket ellátó Autonomia Alapítvány, avagy a Kisebbségi Jogvédő Iroda. Tehát hasonlóan a szélsőjobboldal sokszínű szövédékhöz, amelyben a szkinhedek egy vonalat visznek, az MLKE is nagyobb mozgalmi családba illeszkedik Magyarországon, amely intenzív belföldi és külföldi hálózati részvételt jelent. A mozgalom is, az ellenmozgalom is a saját mozgalmi szektorukon belül a konfliktus és a kooperáció kapcsolatában álló mozgalmi szervezetek, kezdeményezések egyike.

Az MKLE nem csupán a jogvédő szervezetek hálózatába épül be, hanem a felsőoktatási hallgatók szervezeti-mozgalmi életébe is. Korábban a SOTE egyik kollégiuma adott helyet számára, ma pedig az idegen nyelvű diákok Kodolányi János Nyelvi Központja ad bizonyos infrastruktúrát az egyesület munkájához. Az egyesület így „mozgalom a szervezeten belül”, miként a felsőoktatási hallgatók kezdeményezéseinek csaknem mindegyike. Támogatást, anyagi és személyi segítséget kap a felsőoktatás bizonyos intézményeitől, így különösen a Budapesti Műszaki Egyetem a külföldi diákok továbbképzésével foglalkozó központja kötelezte el magát az MLKE támogatására a rasszista erőszak körüli konfliktusok időszakában, hiszen a BME számára számottevő bevételi forrás az ott tanuló nem-európai diákok tandíja.

Az MLKE ugyanakkor része a magyar jogvédő mozgalmak hálózatának, amelyek különböző funkciókra és tevékenységekre szako-

sodtak. Egyik csoport a romák kérdéseivel, egy másik a menedékesekkel törődik. Ezek a mozgalmak az európai civil jogvédő szervezetek hálózatainak tagjai. A szkinhed erőszak vonatkozásában kiemelendő itt az Anti Defamation League szerepe, amely önálló kiadványban – *The Skinhead international, 1995* – elemezte a neonáci szkinhedek idegenellenes tevékenységét szerte a világban, s így Magyarország is. Mint említetjük, az MLKE nem igazán foglalkozott és foglalkozik a romákat ért sérelmekkel – holott a szkinhedek sokszor ugyanabban az akcióban bántalmaztak romákat és külföldieket –, hanem a külföldiek sérelmére elkövetett erőszakcselekményekkel kapcsolatos monitoring és jogvédő tevékenységet lát el. A külföldiekkel szembeni erőszak csökkenésével a menedékesek problémái kerültek az egyesület tevékenységének homlokterébe.

Az MLKE így többféle mozgalmi és szervezeti profilt kombinál sikeresen: felsőoktatás-politikai területen működő szervezete anti-rasszista és jogvédő tevékenységével az alternatív és a diákmozgalmak spontánul, bázisdemokratikusan és lazán szervezett hálózataihoz kapcsolódik és igen élénk nemzetközi hálózati munkát folytat. Stabilizálódó szerepe a magyar mozgalmi szektorban éppen a többféle funkció és profil kombinálásán alapul. Vezetési és szervezeti struktúrája az amerikai mozgalmakutatók (Zald-McCarthy 1990) által leírt „átmeneti team” jellegű: kisszámú, félig-meddig professzionalizált vezető fog össze lazán koordinált és a szervezethez, illetve a mozgalomhoz csak az eseti személyes érintettség alapján kapcsolódó támogatói kört. A külföldiek és az egyetemi hallgatók nem tartoznak a legjobban szervezhető csoportok közé, hiszen ideiglenes jelleggel tartózkodnak Magyarországon, átmenetileg kötődnek az itt elért státusukhoz, nincs stabil társadalmi-politikai háttérük, csak a közös vesztély, az utcai erőszak tereli őket össze.

A jogvédők szerveződése hasonlít a szkinhedekéhez: a kevés számú aktív személyt tömörítő mozgalmi szervezetek a szélesebb és lazán, a szimbólumok révén integrált szubkultúra támogatóihoz kötődnek. Mindkét esetben a külső aktíva elit fogja össze a laza szociális hálókat, a szkinhedeknél a jobboldali „keresztapák”, az MLKE esetén a jogvédő magyar aktivisták, akik biztosítják a szervezeti állandóságot és a kapcsolódást az emberjogi hálózatok nemzetközi és magyar vonulatához. Mozgalom és ellenmozgalom egymás kortársai ugyanabban a társadalmi-politikai környezetben, így nem csoda, ha van bizonyos hasonlóság szervezeti modelljeikben az ellentétes célok dacára is. A szervezeti analógiáknak azonban egyértelműen határt szab az, hogy a szkinhedek csoportjai és a belőlük kinövő jobboldali politikai szervezetek felépítése hierarchikus, a fasiszta „vezérelvet” (Führerprinzip) követi, ezzel szemben a jogvédők szervezetei az alternatív mozgalmak bázisdemokratikus, közvetlen demokratikus modellje szerint épülnek föl. A belső demokráciának persze az ilyen demokratikus igényű, ám kicsi, lazán szervezett tagságot összefogó viszonylag stabil szerveződés esetén is lehetnek problémái.

Szövetségi rendszerek

A támogatók és az ellenzők éppoly fontosak a mozgalmak szerveződése számára, mint a belső problémák. Külső segítség, kooperációk és koalíciók jellemzik a „konszenzusosnak” nevezett – például környezetvédelmi – mozgalmakat, amelyeket a közvélemény nagy része elfogad, támogat. Külső elutasítás, ellenzők és kritikusok formájában nyilvánul meg a társadalom konfliktusa azon „konfliktusos” mozgalmak felé, amelyeket elutasít a többség, mint pl. a rasszista erőszakot alkalmazó szkinhedeket, akik rendőri, bűnüldözési problémává válnak. Demokratikus rendszerben a rasszisták nem számíthatnak hivatalos támogatásra, ezzel szemben az antirasszista polgári kezdeményezések reménykedhetnek a politikai közösség és az állami szervek támogatásának elnyerésében. A rasszista erőszak „konfliktusos”, az antirasszista jogvédelem „konszenzusos” mozgalmak a kilencvenes évek elején Európában és Magyarországon is.

A társadalmi-politikai környezet alakulása a vizsgált időszakban két periódusra osztható: 1990–1994 között a kereszténydemokrata pártok koalíciós kormányzása, 1994 óta pedig a szociálliberális kormányzat időszaka.

a) A szkinhedeket a kommunista rendszer egyértelműen elutasította és ifjúságvédelmi, rendészeti problémaként kezelte működésüket. A szkinhedekkel szembeni repressziójában kombinálta az erőszakalkalmazást, az antikommunista orientációt, továbbá bármiféle civil kezdeményezés elutasítását. A szkinhedekre gyakorolt politikai-adminisztratív nyomás 1989-től jelentősen lecsökkent, megnyílt a lehetőség nyilvános működésükre.

A szkinhedek politikai mobilizációjában potenciális szövetségesekeként szóba jöhető szélsőjobboldali személyek, szervezetek és eszmeáramlatok a rendszerváltással kezdtek megszerveződni, illetve újjászerveződni Magyarországon. A szkinhedek előtt kitágult a politikai tér, a korábbi hivatalos elutasítással szemben enyhült a politikai elutasítás, és olyan kapcsolódási pontok keletkeztek számukra a politikai térben, amelyeket szubkultúrájuk intézményesítése során felhasználhattak. Az Antall-kormányzat időszakában a kormánykoalícióból kivált csoportokra – amilyen a Torgyán vezette kiscsapat, illetve a Csurka-féle MDF-radikálisok, és más, például Király B. Izabella képviselő vezette csoportosulások – esetleges politikai szövetségesként és támogatóként tekintettek bizonyos politikáló szkinhed csoportok. Kialakult Magyarországon a jobboldali mozgalmak hálózata, amelybe a korábban üldözött szubkultúra némely aktivistái és csoportjai integrálódtak, megtalálták támogatóikat és szövetségeseiket.

A szkinhedeknek politikai ellenfelei, ellenmozgalmak voltak a szocialista és liberális ellenzék támogatta csoportok, mint a Demokratikus Charta, az Alternatív Hálózat, illetve a különböző jogvédő szervezetek, közöttük az MLKE. A rasszista erőszak elleni több nagy tüntetésen a „hálózatok hálózatai” jöttek létre a különféle politikai álláspontú, de összességében a jobboldal erőrekapásával szemben álló

baloldali-libertárius mozgalmakból. A szkinhedek a kereszténydemokrata kormányzat idején olyan politikai erőterben működtek, amelyben egyfelől erőteljes támogatást kaptak a jobboldali mozgalmak részéről, másfelől erős ellenmozgalmak voltak a jogvédő, libertárius póluson, tehát konfliktusmezőbe kerültek a két politikai tábor, a két mozgalmi „család” között.

b) 1994-ben a magyarországi parlamenti választásokon a szociál-liberális koalíció kerül uralomra, az addig kormányzó keresztény jobboldal pártjai pedig ellenzékbe. Mint Kriesi és szerzőtársai (1995) az elmúlt évtizedek nyugat-európai politikájának elemzése alapján megállapították, a nagy szociáldemokrata pártok jelenléte a kormányban vagy az ellenzékben fontos a baloldali libertárius mozgalmak mobilizációja szempontjából. Ellenzéki pozícióban segítséget jelentenek a baloldali-libertárius mozgalmaknak, intenzívvé teszik mobilizációs dinamikájukat, kormányzó pártként pedig biztosítékot jelentenek a baloldali reformpolitikára, s ekkor már nem annyira érdekelték a saját politikai témáik elfogadtatására a parlamenten kívüli mobilizációban. Úgy tűnik, hogy ebben a modellben az MSZP ellenzéki és kormányzati szerepe is értelmezhető. Ellenzéki pártként az MSZP támogatta a baloldali és alternatív mozgalmak parlamenten kívüli mobilizációit, a liberálisokkal közös kormányra kerülése pedig kifogta a szelet a baloldali alternatív mobilizációból. Az antirasszizmus – félig-meddig a kormányprogram részeként – immár nem széles körű, politikai színezetű tiltakozásokban nyilvánul meg többé, hanem a félprofesszionális jogvédő tevékenység mindennapjaiban, amelyhez a kormányzattól politikai és anyagi támogatást kap.

Az antirasszista jogvédő mozgalmak szövetségeseinek kormányra kerülésével a mozgalmak egyfajta „pressure group” jelleget öltenek, többé már nem a kormány ellen tüntetnek az utcán, mint a keresztény kormányzat idején, hanem a kormányhivatalok előszobáiban igyekeznek lobbizni saját működési területük állami támogatása érdekében. Tevékenységük közvetítő szerepet tölt be a civil és a kormányzati szféra között, politikai radikalizmusuk, tiltakozási dinamikájuk számottevően csökken.

Ezzel szemben a szkinhedek és a szélsőjobb parlamenti kapcsolatainak lehetősége 1994 után már csak az ellenzékre korlátozódik Magyarországon, nem valószínűsíthető, hogy kialakulnak olyan átmeneti közvetítő elemek a szociálliberális koalíció és a szkinhedek, illetve a szélsőjobb politikai szubkulturái között, amelynek a kormánykoalícióból kiszakadva a szerveződő szélsőjobb partnerei voltak az előző kormányzati periódusban (Csurka, Torgyán, Király B. Izabella és mozgalmuk, illetve pártjuk). Ezzel szemben a korábban a parlamentben bizonyos intézményes politikai pozíciókkal rendelkező jobboldali pártok parlamenti vagy parlamenten kívüli ellenzékben még inkább érdekelték a szélsőjobb oldali orientációjú fiatalok politikai megszervezésében. Ezt ez ideig legsikeresebben a Szabó Alibert vezette párt és mozgalom tudta megoldani, amely a szkinhed utcai erőszakot a félliberális tüntetések és más tiltakozások révén „levezeti”.

Az Antall-kormányzatból, illetve pártjaiból kivált politikai személyiségek és csoportok egy részének a szélsőjobbal voltak bizonyos kapcsolatai, a Horn-kormány pártjai pedig a jogvédők irányában elkötelezett politikai szövetségesek, és egyértelműen elutasítják a rasszista motiváltágú erőszakot. A változások a rasszista erőszakkal kapcsolatos törvényhozás, a jogalkalmazás és rendészeti munka jellegének változásaiban is megmutatkoznak. Míg 1992-ben a köztársasági elnök október 23-ai beszédének megzavarása kapcsán a szkinhedek bizonyos politikai háttérrel rendelkeztek, amely egyes találgatások szerint a kormányzati szféráig terjedt, ugyanez a szociálliberális kormányzatnál legfeljebb a jogvédő, antirasszista szervezetek oldalán képzelhető el. A két nagy politikai koalíció támogatása révén a rasszista és az antirasszista mozgalmak konfliktusa a politikai konfliktusok arénáján belül ritualizált és intézményesített formákat öltött a rendszerváltás után Magyarországon.

Akcióformák és stratégiák

A különféle politikai mozgalmakban a mobilizációs stratégiák közös eleme a tiltakozás mozzanata. A közvetítő, a demonstratív, esetleg kényszerítő jellegű politikai tiltakozó akciók a mozgalmak működésének sajátos „erőforrásai”. Eltérően a politikai pártoktól, amelyek céljaik elérésére a választók támogatását kívánják megszerezni, a mozgalmak sajátossága Lipsky (1968) amerikai kutató szellemes megállapítása szerint a „tiltakozás mint erőforrás” bevetése. Ennek megszervezésére szolgálnak a különböző mobilizációs kampányok, amelyeknek a jellegét a kifizűtt célok, a választott akcióformák és a mozgósító szervezetek sajátosságai határozzák meg.

A tiltakozás mint erőforrás felhasználása az összes mozgalmakat jellemzi, de ezen belül eltérő a megválasztott stratégiák és az akcióformák jellege és a mozgalom tiltakozási kultúrájában elfoglalt helye. Joachim Raschke (1985:294) hamburgi politológus az intézményekhez való viszony és a cselekvés hatásainak orientációja alapján tartja összehasonlíthatónak a különféle mozgalmak akcióformáit.

	intermedier	demonstratív	direkt-kényszerítő
intézményes	x	x	-
többdimenziós	x	x	x
intézményellenes	-	x	x

Raschke a mozgalmi akcióformák között az intézményes kereteken belül elhelyezkedőt, illetve az intézményeken kívülit, sőt a velük ellentétes, ellenük irányulót állítja egymással szembe tiszta típusokként, azonban megengedi többdimenziós akcióformák esetében a két típus keveredését. A társadalmi mozgalmak politikai tiltakozását többnyire a két tiszta típus keveredése, a többdimenziós akcióformák jellemzik. Adott mozgalom eltérő konfliktustípusokban eltérő, intéz-

ményes és intézményellenes akcióformákat alkalmazhat, sőt kombinálhatja is őket egymással ugyanazon konfliktusban kifejtett tiltakozásaiban, például a konfliktus eszkalálódása, avagy az intézményes akcióformák lehetőségeinek kimerítése után, illetve hatástalanságuk esetén. Vannak persze egyfelől az intézményes formákkal nemigen párosítható, intézményellenes akcióformák, mint például a terrorizmus, másfelől olyan mozgalmak, amelyek határozottan elutasítják az intézményellenes akciókat. A legalitás-intézményesség tekintetében nagy különbségek lehetnek aközött, ahogyan azt a mozgalmak, illetve a hatóságok vagy az alkotmány értelmezik, ami az akcióformák extern és intern felfogása közötti ellentmondásokhoz és ellentétekhez vezethet.

Az intézményes, az intézményellenes és a többdimenziós akciókat magában foglaló mozgalmi stratégiákat Raschke három akcióforma kombinációjával írja körül. Az intézményes stratégiák közvetítő és demonstratív akcióformákat alkalmaznak, de nem használják fel a direkt-kényszerítő formákat. A közvetítés a mozgalmak és az intézmények között többféle formát ölthet (alírásgyűjtés, petíciók, tárgyalás, informálás). A demonstratív akcióformák a szélesebb nyilvánosság számára tartalmaznak „üzenetet” a mozgalom céljairól, ideológiájáról, értékeiről, amelyeket minél szélesebb körben tudatosítva igyekeznek nyomást gyakorolni a közvéleményre célja elérése érdekében (például Greenpeace-akciók). A direkt-kényszerítő akcióformák a közvetlen célelérést avagy az arról való tárgyalások kikényszerítését szolgálják, és a mozgalom ellenfeleit vagy a szélesebb társadalmi-politikai környezetet, sokszor az államhatalmi-államigazgatási szerveket kényszerítik valamilyen tevékenységnek a végrehajtására, vagy pedig a túrésére (például a bombariadós fenyegetés avagy az ülősztrájkos blokádnál a direkt kényszerítést kombinálhatja a demonstratív hatással).

Az intézményes kereteken belül maradó mozgalmi stratégiák az intermedier és a demonstratív akcióformákat ötvözik, az intézményellenes stratégiák a demonstratív és a direkt-kényszerítő formákat kombinálják. A többdimenziós stratégiák mindhárom akcióformát tartalmazhatják, mint például a taxisblokádnál történt.

A fenti sémát igyekszünk a szkinhedek és a jogvédő ellenmozgalom akcióformáinak és stratégiáinak elemzésében kamatoztatni.

a) A szkinhedek egyértelműen intézményellenes stratégiát folytattak a kommunista rendszerben. A rendszerváltás után olyan többdimenziós stratégiára tértek át, amelyben egyaránt helyet kaptak az intézményellenes erőszakcselekmények és a szövetségek a politika olyan aktoraival, amelyek nyitottak voltak irányukban. Felhasználják céljaikra a szólás- és a gyülekezési szabadság nyújtotta lehetőségeket, kiadványokat jelentetnek meg, találkozókat, fesztiválokat, gyűléseket szerveznek. Az intézményes akcióformák megjelenésével és stabilizálódásával párhuzamosan csökken az intézményellenesnek tekinthető erőszakos tiltakozások száma. A demonstratív akcióformákon belül különösen a tüntetéseket tudja jól felhasználni a legali-

tás határain mozgó Szabó Albert-féle csoportosulás arra, hogy a tüntetések körüli kisebb szabályszegésekkel integrálja a szkinhedek provokatív potenciálját. A csoport akciói politikai, jogi és publicisztikai vitákat kavarnak, de többnyire a legalitás határai mentén maradnak. A szkinhedek és az általuk támogatott szervezetek továbbra is többdimenziós stratégiát követnek, hiszen nem tűnnek el erőszakos cselekményeik, bár azok száma csökken, és megerősödik a félig-meddig intézményesített aktivitásuk (vö. az 1. táblázatot és ábrát a szkinhed erőszak időbeli megoszlásáról a 2. táblázattal és ábrával a szkinhed tiltakozások időbeli megoszlásáról). A „kalkulált normaszegés” stratégiája jellemzi a Szabó Albert-féle mozgalmat: a totalitárius szimbólumok helyett „új” formákat felmutatva, a nagyobb jobboldali csoportok – mint a MIEP – tüntetéseit megzavarva, az etnikai csoportokat sértő, ellenük uszító szövegeket némileg szalonképebben prezentálva, egyszerre igyekszik provokáció révén felhívni magára a figyelmet a médián keresztül, ugyanakkor, ha lehet, kivédeni a rendőreinek beavatkozását. A szólás- és gyülekezési szabadságot saját céljaikra kihasználva a szélsőjobboldali aktivisták olyan ártatlan áldozatok képeiben igyekszenek feltűnni, akiktől éppen a szociálliberális kormány tagadja meg a szabad megnyilvánulás jogát.

b) Az antirasszista jogvédők – így az MLKE is – az intézményes, erőszakmentes formákhoz kötődnek, a demonstratív és a közvetítő akcióformákat alkalmazzák. A kereszténydemokrata kormányzat idején nagyobb volt a demonstratív formák aránya, mivel közvetítésre kevesebb lehetőség nyílt, a szociálliberális kormányzat időszakában viszont a hatóságok és a mozgalom, illetve az érintettek közötti közvetítés funkciója erősödik, s csupán bizonyos egyedi esetekben folyamodnak demonstratív akciókhoz a jogvédők (lásd a 3. táblázaton és ábrán a jogvédők tiltakozásainak időbeli megoszlását). Ugyanakkor megjelentek a jogvédők és a rasszisták közötti direkt konfliktus lehetőségét hordozó situációk. 1995 nyarán a rendőrségnek kellett beavatkoznia, hogy elkerülhetővé váljon az összecsapás a „fasisztákat” provokáló aktivistákkal (Tódor 1996:22-24). A romák esetében is megjelennek az erőszakos önvédelem reflexei a közösségüket ért támadások alkalmával. Így például 1988-ban a szkinhed támadásokról szóló hírekkel feltűzelt romák csoportja civil ruhás rendőrök gépkocsiját rongálta meg, akik éppen az ügy felderítése végett járták a környéket (Szántó 1988:208-211). A romák és a szkinhedek között egyes szórakozóhelyeken, lakónegyedekben támadt csetepaték is nemegyszer utcai harcokba torkolltak, például Egerben és Gyöngyösön, ahol a romákkal szembeni atrocitások miatt 1993-ban és 1994-ben két nagy romatüntetés megszervezésére került sor. Az idegenek körében is megjelent az erőszak alkalmazása az áldozatok részéről. 1992-ben a legerősebb szkinhed támadási hullámot egy nigériai által elkövetett késelés váltotta ki: halálosan megsebesítette az öt támadó fiatal magyar szkinhedet. Mindenesetre az utcai harcok eszkalálódását eddig a rendőri beavatkozások – például az 1993-as egri romatüntetésnél a szkinhedek kis csapatának előállítására – révén el lehetett

kerülni. (A politikai szubkulturák közötti utcai harcok intézményesüléséről és ritualizálódásáról lásd della Porta 1991.)

Összefoglalva, a szkinhedek stratégiája Raschke kategóriái szerint a tisztán intézményellenestől a többdimenziós irányában fejlődött. Az antirasszista jogvédők mozgalma ugyan önértelmezése szerint erőszakmentes és intézményes, de az érintettek önvédelme során, illetve bizonyos radikális csoportok akcióiban sor került erőszakos formák alkalmazására is. A jogvédők és az őket támogató többség, valamint a demokratikus politikai erők azzal az ördögi körrel találják szembe magukat, hogy mennyiben igazolható, ha a demokratikus és erőszakmentes konfliktusmegoldást intézményesítő rendszer az erőszakmentességet alkalmazza az erőszakot tanúsító, a pluralista rendszer alapjait megkérdőjelező kisebbséggel szemben?

A társadalmi-politikai ellenőrzés

A hatóságok társadalmi-politikai ellenőrzést gyakorolnak a területükön megjelenő mobilizációk és tiltakozások felett. Raschke (1985:359–363) a totalitárius-autoriter rendszerekre jellemző „elutasító”, valamint a demokratikus-plurális rendszerekben alkalmazott „szelektív kontroll” típusú ellenőrzést állította szembe egymással. Az első típus, amelybe a kommunista rendszerek is tartoztak, megkísérel megakadályozni minden, nem a rendszer vezérlőpultjától kiinduló mobilizációt és tiltakozást, bármiféle irányultságú legyen is. A demokráciák viszont értékeik révén „megszűrjük” az elutasítással sújtott és az engedélyezéssel avagy a támogatással tolerált és segített kezdeményezések körét. Az ellenőrzés eszközei változatosak: alkotmány, büntetőtörvények, a büntetőeljárás és a bűnüldözés, a közrendfenntartás szabályozása, a rendőrség stratégiái, a titkosszolgálatok működése, különféle pozitív és negatív szankciók, amelyeket a hatóságok a civil szférával szemben gyakorolhatnak. A továbbiakban csak címszószerűen említünk meg néhány alkotmányjogi és büntetőjogi szankciót, illetve alkalmazási stratégiát, amelyeket a Magyar Köztársaság gyakorolt és gyakorol az idegenellenes erőszakkal szemben. A szkinhedek a kommunista rendszerben teljes elutasítással találkoztak, bár a bíróságok a fiatalokú elkövetőkkel szemben ekkor sem alkalmazták a büntetőtörvények teljes szigorát. Az 1988-as ügyekkel kapcsolatosan elítéltek többsége pedig az új rendszer kezdetén gyakorolt közkegyelemben részesült. A demokratikus rendszerben az alkotmánybíróság és a parlament az igazgatással kapcsolatos régi büntetőszabályok átalakításával eltörölte azokat a törvényhelyeket, amelyeket a szkinhed erőszakkal szemben korábban alkalmaztak. Viszont erőteljesen megnövekedett a rasszista motivációjú erőszakcselekmények száma, amelyekre a BTK 136. paragrafusát lehetett – és jogdogmatikai szempontból kellett is volna – alkalmazni (Bócz 1993),

azonban a fiatalok bünelkövetők további kriminalizálásának elkerülése érdekében a bíróságok eltekintettek az igen kemény szankciók kiszabásától. A néhány évig tartó jogi és politikai vita a rasszista erőszakcselekmények elleni szankciók kérdéséről bizonyos jogi szabályozási igényt fogalmazott meg, és egy időre csökkentette a rizikót az elkövetők számára. A büntetőjogszabályok gyors változása, a jogi-politikai vita következtében a bűnüldöző szervek elbizonytalanodása, a cselekmények politikai jellege átmenetileg csökkentette az ilyen erőszakcselekmények szankcionálásának esélyét, illetve a szankciók súlyát. Ez a bizonytalan helyzet a társadalmi-politikai ellenőrzés normái és alkalmazásuk gyakorlata révén részben hozzájárulhatott – más tényezőkkel együtt – a rasszista erőszakcselekmények számának átmeneti megnövekedéséhez. A hosszan tartó bizonytalanságból talán kiutat jelent a köztársasági elnöknek az a javaslata, amelyet a parlament 1996. III. 12-én fogadott el a büntetőtörvénykönyv módosítására, s amely új cikkelyeket iktatott be az etnikumokkal szembeni propaganda, izgatás és gyűlöletkeltés, valamint erőszak büntetésére. Az új jogszabályok gyakorlati alkalmazása egyelőre még nem tekinthető át, mindenesetre céljuk a korábban a nemzetközi normákon alapuló, de nem alkalmazott súlyos büntetési tételek, illetve az eltörölt izgatási tényállás között kialakult jogi vákuum kitöltése lenne.

A szkinhedek politikai intézményesedésével kapcsolatos másik büntetőjogi és bűnüldözési problémakört az 1993-ban meghozott jogszabály rendezte, amely tiltja a jobb- és a baloldali totalitárius szimbólumok nyilvános használatát. Gyakorlati bizonytalanságok azonban bőven vannak, mint azt a Szabó Albert-féle csoportok megnyilvánulásainak megítélésével kapcsolatos jogi-politikai viták tükrözték 1995/1996-ban, amikor a közvélemény egy része nehezen tudta feldolgozni azt a problémát, hogy a jogállamnak saját szabályait betartva kell fellépnie azokkal szemben is, akik e szabályokat nem tartják tiszteletben.

Diagnózis és/vagy terápia?

A nemzetközi szakirodalom is kevésbé foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen problémákat vet fel az a szituáció, amikor „rút”, nemdemokratikus vagy éppenséggel antidemokratikus mozgalmakkal és politikával kell foglalkoznia a társadalomtudományi kutatásnak (Diani-Segne 1996; Marsh-Wickham 1996). Mind a kommunista rendszerben, mind a liberális és baloldali orientációjú társadalomtudósok esetében szinte kötelező az ilyen csoportok elemzésekor a kritika és elutasítás – különböző formáikban és intenzitással. Vajon segíti-e az efféle „politikai korrektség” politikai vagy etikai kényszere a társadalomtudományi elemzést?

A deviancia-kutatások, a bűnözéssel és a társadalmi normák megsértésével kapcsolatos vizsgálódások a „megértés és magyarázat” kettős követelményét támasztják a kutatók számára, még akkor is, ha

ezeknek a kutatásoknak nyilvánvalóan az a céljuk, hogy a problémákat vagy negatív társadalmi következményeiket felszámolják, vagy minimálisra csökkentsék. A diagnózis és a terápia funkcióinak azonban elkülönült szakaszokban, más-más módon kell érvényesülniük a kutatásban és a terapeutikus motiváltságú társadalmi cselekvésekben. A diagnózis szempontjából a skinhead rasszista erőszak és a jogvédők mobilizációi a mezgalmi szektornak egymással interaktív kapcsolatban álló sajátos szegmensei, amelyek nem „jobbak” vagy „rosszabbak” egymásnál, azonban mihelyt a nevelők, a jogalkalmazók, avagy a különböző szintű döntéshozók terapeutikus szempontjai érvényesülnek, akkor a demokratikus jogállam értékei világosan elhatárolják egymástól egyfelől az erőszakmentes jogvédőket, mint a demokratikus konszolidáció támogatóit, másfelől az idegenellenes erőszak alanyai mint a demokratikus rendet destabilizáló, a kulturális és jogi normákat megszegő, deviáns személyeket és csoportokat. A diagnózisnak és a terápiának azonban nem szabad „összecszüszni”, mert akkor a társadalomtudományi megértés és magyarázat lehetősége nagymértékben csökken vagy akár teljesen megszűnik – akkor is, ha mégoly evidens a terápia szempontrendszere.

HIVATKOZÁSOK

(Rövidítés: *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* = *FJ NSB*)

- Aktuelle Aspekte des Rechtsextremismus*. 1994. Bonn: Bundesministerium für Inneren
 Allen, John–Braham Lewis (eds.) 1992. *Political and Economic Forms of Modernity*.
 Cambridge: Polity Press
- Andorfer Miklós 1993. *A nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport elleni bűncselekmények nyomozásának tapasztalatairól*. Budapest: ORFK
- Aus Politik und Zeitgeschichte*. Sonderhefte 1990/46-47; 1993/46-47; 1995/48.
- Bergmann, Werner–Rainer Erb 1994a *Eine soziale Bewegung von Rechts?*
FJ NSB, 2. 80–99.
- Bergmann, Werner–Rainer Erb 1994b *Probleme der Kategorisierung des modernen
 Rechtsextremismus*. *FJ NSB* 4, 26–35.
- Beyme, Klaus von (ed.) 1988. *Right Wing Extremism in Western Europe*.
 London: Frank Cass
- Bócz Endre 1993. *A skinhead ügyek*. Budapest: ORFK
- Brown, Archie (ed.) 1984. *Political Culture and Communist Studies*.
 London: MacMillan
- Butterwege, Christoph 1993. *Rechtsextremismus als neue soziale Bewegung?*
FJ NSB, 2, 17–25.
- Butterwege, Christoph 1994. *Mordanschläge als Jugendprotest*. *FJ NSB*, 4, 35–42.
- Cigánylét*. 1991. Budapest: MTA PTI
- Csepeli György 1995. *Európai és nemzeti*. In Gázsó–Stumpf 1995. 139–156.
- della Porta, Donatella 1991. *Die Spirale der Gewalt*. *FJ NSB*, 2, 53–63.

- Diani, Mario-Sandro Segre 1996. The Analysis of Contemporary Right Wing Movements. *Új Rendészeti Tanulmányok* 2.
- Diani, Mario-Hein Anton van der Heijden 1994. Anti-Nuclear Movements Across States In: Helena Flam (ed.) 1994. *States and Anti-Nuclear Movements*. Edinburgh: Edinburgh U. P., 355-383.
- Egyed Albert 1993. Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: DKKA, 293-304.
- Gábor Kálmán (szerk.) 1992. *Civilizációs korszakváltás*. Szeged: MHIKT
- Galtung, Johan 1975. *Strukturelle Gewalt*. Hamburg: Rowohlt
- Gamson, William A. 1975. *The Strategy of Social Protest*. Homewood Ill. Dorsey P.
- Gamson, William A.-David Meyer 1995. Framing of Political Opportunities. In: John D. McCarthy et.al. *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge U.P.
- Gazsó Ferenc 1995. Nemzedéki. In: Gazsó-Stumpf 1995. 90-110.
- Gazsó Ferenc-Stumpf István (szerk.) 1995. *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló
- Gress, Franz-Hans-Gerd Jaschke-Klaus Schönekeas 1990. *Neue Rechte und Rechtsextremismus in Europa*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Gurr, Ted R. (ed.) 1980. *Handbook of Political Conflict*. London: The Free Press
- Halmi Gábor 1990. *Az egyesülés szabadsága*. Budapest: Atlantisz
- 1994. *A vélemény szabadság határai*. Budapest: Atlantisz
- Heiland, Hans-Günther-Christian Lüdemann (Hrsg.) 1996. *Soziologische Dimensionen des Rechtsextremismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Heitmeyer, Wilhelm (ed.) 1994. *Das Gewalt-Dilemma*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Hirschmann, Albert O. 1970. *Exit, Voice, Loyalty*. Cambridge Mass
- Jahrbuch Extremismus und Demokratie*. Band 1-7. Baden-Baden: Nomos
- Jobboldali radikalizmus tegnap és ma*. 1993. Budapest: Politikatörténeti Intézet
- Jönnék? Mennek? Maradnak?* 1994. Budapest: MTA PTI
- Kéri László 1995. A politikai szocializáció. In: Gazsó-Stumpf 1995. 122-139.
- Koopmans, Ruud 1995. *Explaining the Rise of Racist and Extreme Right Violence in Western Europe*. Berlin: WZB FS; III-95-101.
- Koopmans, Ruud-Jan Willem Duyvendaak 1991. Gegen die Herausforderer. *FJ NSB*, 2, 17-31.
- Kowalsky, Wolfgang-Wolfgang Schroeder 1994. Rechtsextremismusforschung. *FJ NSB*, 4, 65-76.
- Kowalsky, Wolfgang-Wolfgang Schroeder (eds.) 1994. *Rechtsextremismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Kriesi, Hanspeter et. al. 1995. *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL
- Kühnel, Wolfgang et. al: 1994. Soziale Netzwerke und Gruppenprozesse. *FJ NSB*, 4, 42-54.
- Ladányi János 1989. A lakásrendszer és a cigány. *Valóság*, 8, 73-90.
- 1991. A miskolci gettóügy. *Valóság*, 4, 45-54.
- Laki László: Ifjúsági munkanélküliség. In: Gazsó-Stumpf 1995. 70-90.
- Lang, Kurt-Gladys Engel Lang 1968. Racial Disturbances as Collective Protest. *The American Behavioral Scientist* (Vol. 11.) 4, 11-13.
- Lipset, S. Martin 1983. *Political Man*. London: Heinemann (Magyarul: *Homo Politicus*. Budapest: Századvég, Osiris. 1996.)
- Lipsky, Michael 1968. Protest as a Resource. *American Political Science Review*, (Vol.62.) 4, 1144-1159.

- Lo, Clarence Y. H. 1982. Countermovements and Conservative Movements. *Annual Review of Sociology*, (Vol. 8.) 107–134.
- Marcuse, Herbert 1982. Repressive Toleranz. In: Wolff Robert P. et. al. *Kritik der reinen Toleranz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 92–127.
- Marsh, Michael–James Wickham 1996. New Social Movements on the Right? *Új Rendészeti Tanulmányok*, 2.
- Martin Luther King Egyesület 1995. Tájékoztató. Budapest: MLKE
- McAdam, Doug 1982. *Political Process and the Development of Black Insurgency*. Chicago: The Univ. of Chicago P.
- Merkl, Peter H.–Leonard Weinberg (eds.) 1993. *Encounters with the Contemporary Radical Right*. Boulder: Westview
- Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók. 1992. Budapest: MTA PTI
- Misztal, Bronislaw–Craig J. Jenkins 1995. The Politics of Protest. In: Craig J. Jenkins–Bert Klandermans (eds.) 1995. *The Politics of Social Protest*. Minneapolis: Univ. of Minnesota P. 324–341.
- Neidhardt, Friedhelm–Dieter Rucht 1993. Auf dem Weg in die Bewegungsgesellschaft? *Soziale Welt* 305–326.
- Noszka Gábor 1992. *Jelentés a skinhead jelenségről*. Budapest: ORFK
- Oberschall, Anthony 1970. Group Violence. *Law and Society Review*, 61–92.
- 1973. *Social Conflict and Social Movements*. Prentice
- 1993. *Social Movements*. London: Transaction
- Ohlemacher, Thomas 1994a. Schmerzhaftes Episoden. *FJ NSB*, 4, 16–26.
- 1994b. Public Opinion and Violence Against Foreigners in the Reunified Germany. *Zeitschrift für Soziologie* (Jg.23.) 3, (Juni) 222–236.
- Praag, Philipp van jr, 1992. *The Velvet Revolution*. Publikálatlan kézirat. Amszterdam
- Rác József 1995. Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúra. In: Gázsó–Stumpf 1995. 8–46.
- Raschke, Joachim 1985. *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Campus
- Rechtsextremismus als soziale Bewegung? 1996. *Sonderheft Berliner Debatte -Initial*, 1.
- Rucht, Dieter 1991. Das Kräftefeld soziale Bewegungen, Gegenbewegungen und Staat. In: *FJ NSB*, 2, 9–17.
- Sárközi Judit 1994. *Kopaszok*. Budapest: Educatio
- Stewart, M. Sinclair 1993. *Az oláh cigány identitás*. Budapest: T-Twins
- Stumpf István 1995. Ifjúság. In: Gázsó–Stumpf 1995. 110–122.
- Szabó Máté 1995. Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában. *Politikatudományi Szemle*, 4. 51–79.
- Szakolczai Árpád–Heltai Péter 1989. Erőltetett modernizáció és tolerancia. *Valóság*, 4.
- Szántó Gábor 1988. *Bőrfejük*. Budapest: Népszava
- Tanulmány a skin-head jelenségről*. 1993. Budapest: ORFK, 26–124
- Tarrow, Sidney 1989. *Democracy and Disorder*. Oxford: Oxford U. P.
- Kollektives Handeln. 1991. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 43, 647–670.
- 1994. *Power in Movement*. Cambridge: Cambridge U. P.
- 1995. The Europeanisation of Conflict. *West European Politics*, 2, 223–252.
- Tájékoztató jelentések az új típusú ifjúsági csoportosulásokról, a skin-head jelenségről. 1992. Budapest: ORFK.
- The Skinhead International: a World-Wide Survey of Neo-Nazi Skins*. 1995. New York: Anti-Defamation League

- Tilly, Charles 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Tódor János. 1996. Hungaristák. *Mozgó Világ*, 3, 17-31.
- Vannak-e emberi jogaink?* 1992. Budapest.
- Verfassungsschutzberichte 1990-1995*. Bonn: Bundesministerium für Inneren. 1990-1995.
- Zald, Mayer N.-John D. McCarthy (eds.) 1990. *Social Movements in an Organizational Society*. London: Transaction
- Zald, Mayer N.-Bert Useem 1990. *Movement and Countermovement Interaction*. In: Zald-McCarthy 1990. 247-273.
- Zimmermann, Ekkart 1983. *Massenmobilisierung*. Zürich: Interfrom
- 1996. Protest, Collective Violence and Patterns of Mobilization in Western Europe. *Új Rendészeti Tanulmányok*, 2, 109-130.

1. táblázat

*Szkinhed támadások Magyarországon:
a Martin Luther King Egyesület és az Országos
Rendőrfőkapitányság adatainak összevetése*

	MLKE-	ORFK
1991	40	1
1992	80	12
1993	13	5
1994	16	3
1995	7	1

2. táblázat

Szkinhedek tiltakozása Magyarországon 1989–1995*

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Tiltakozások száma	0	0	1	2	2	4	0

* Forrás: 1989/95 a napisajtó tartalomelemzése (Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság)

3. táblázat

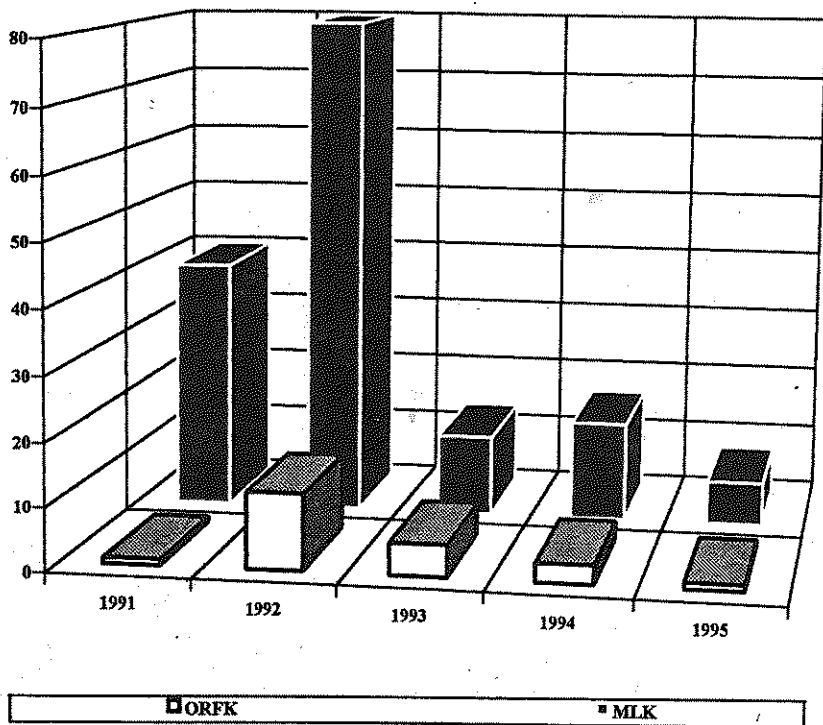
Szkinhed támadások és a jogvédők tiltakozása**
Magyarországon 1991–1995*

	1991	1992	1993	1994	1995
Jogvédők	6	9	5	3	2
Szkinhedek	40	80	13	16	7

* A szkinhed támadások adatainak forrása: Martin Luther King Egyesület

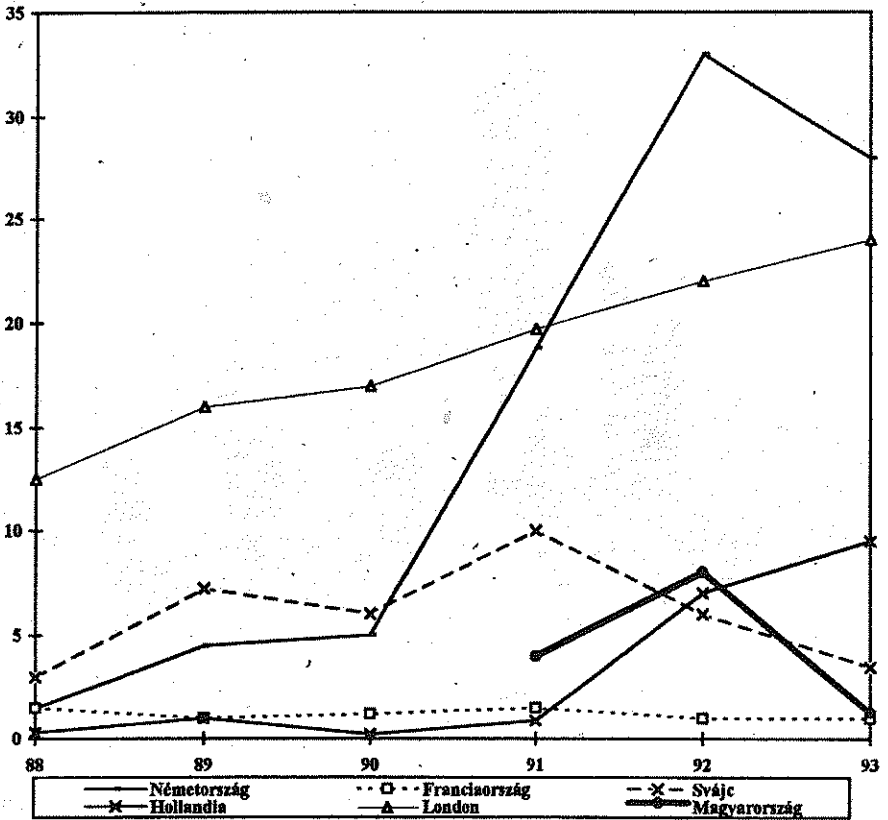
** A jogvédő tiltakozások forrása napisajtó tartalomelemzése (lásd 2. tábla jegyzete).

1. ábra
Szkínhed támadások Magyarországon: a Martin Luther King Egyesület
és az Országos Rendőrfőkapitányság adatainak összevetése

2. ábra

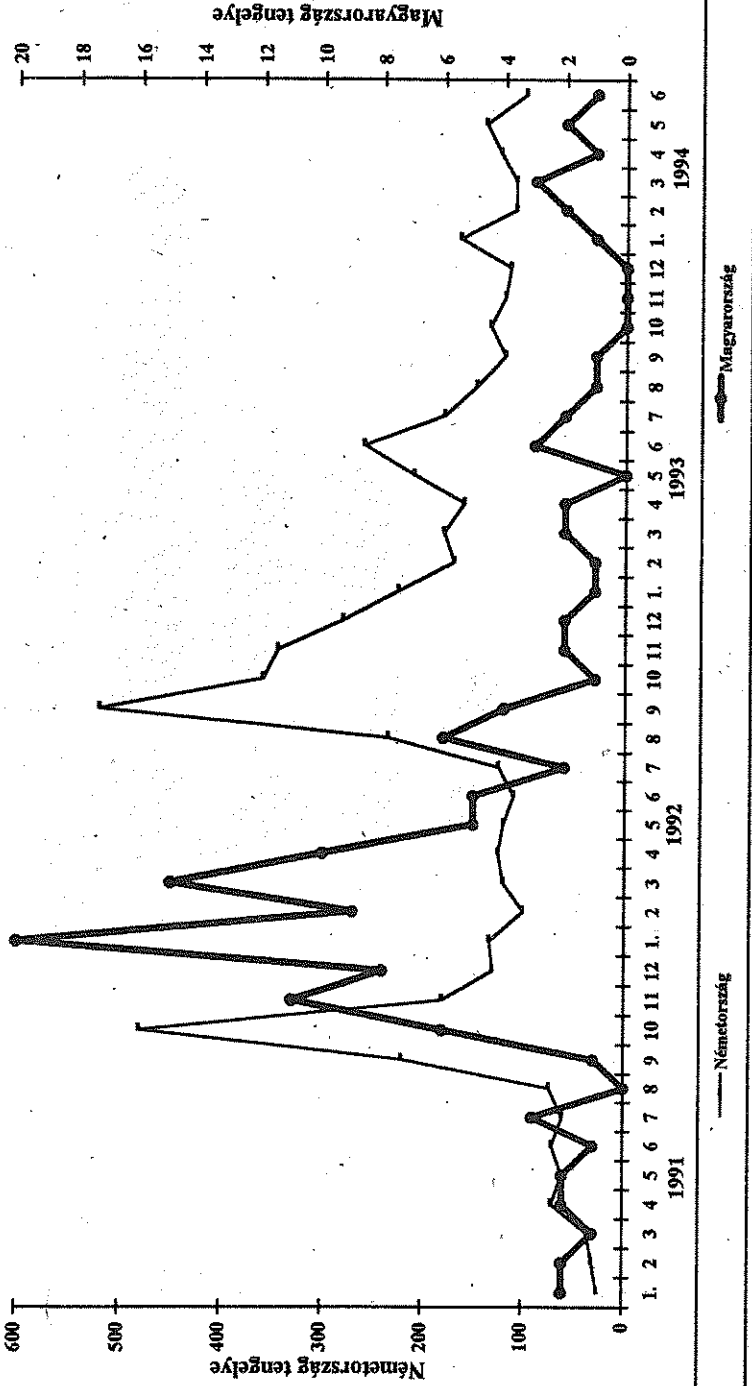
Rasszista támadások összehasonlítása Nyugat-Európában és Magyarországon (millió lakosra vetítve)

Forrás: R. Koopmans (Wissenschaftszentrum Berlin FS III 95-101. 11. o.) és Magyarországon a Martin Luther King Egyesület 1991-1993

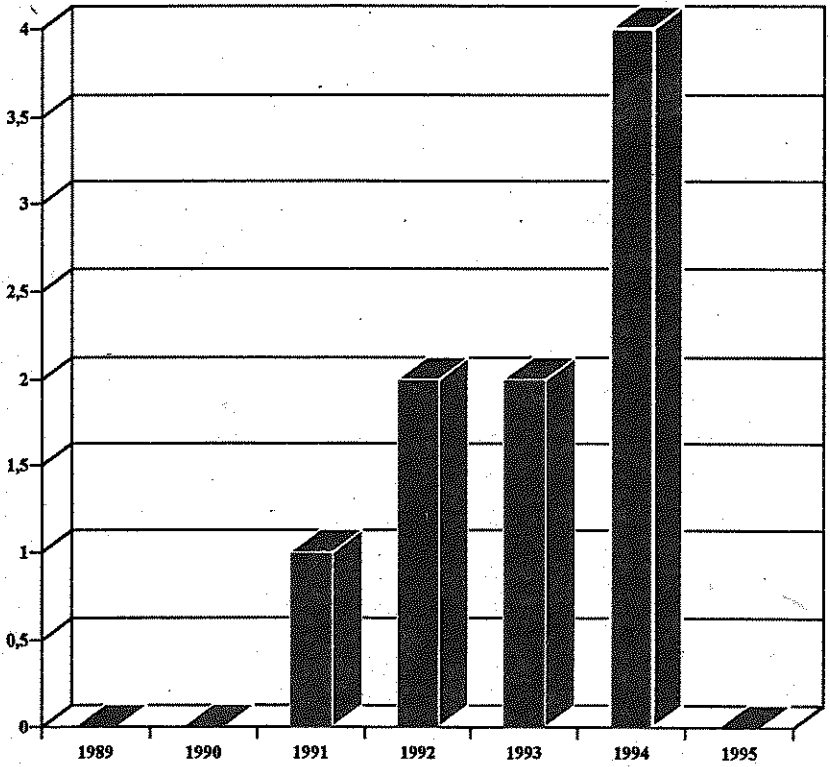
3. ábra

Rasszista támadások száma Németországban és Magyarországon 1991-től 1994 júniusáig

Forrás: R. Koopmans (Wissenschaftszentrum Berlin FS II 95-101, 27. o.) és Magyarországon a Martin Luther King Egyesület adatai 1991-1993

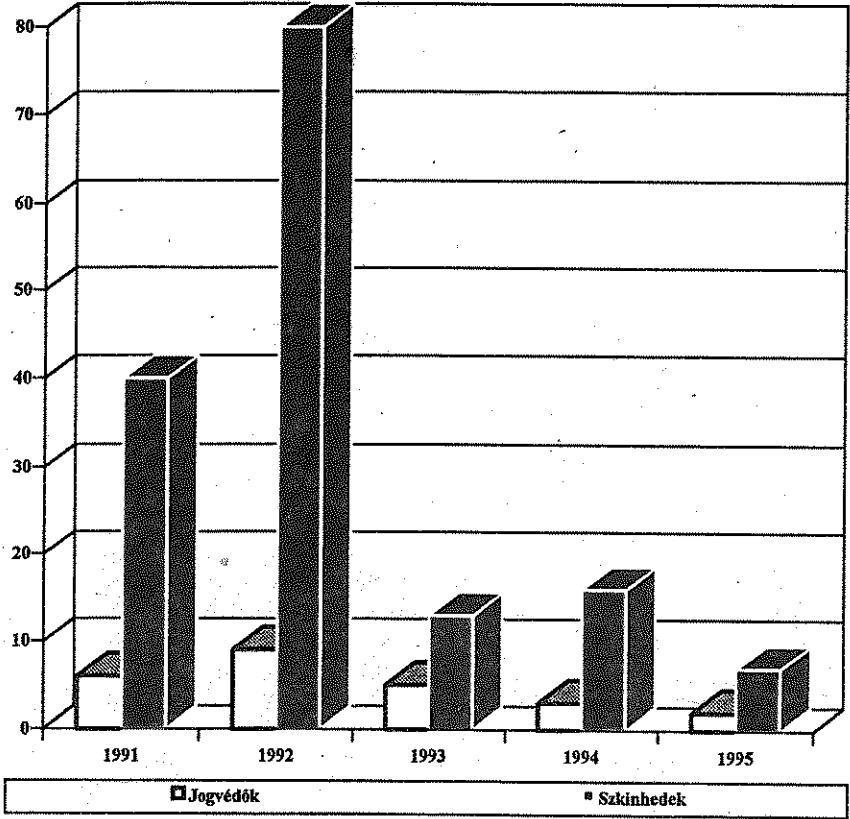
4. ábra

Szkinhedek tiltakozása Magyarországon 1989–1995

5. ábra

Színhed támadások és a jogvédők tiltakozásai Magyarországon 1991-1995

BOZÓKI ANDRÁS

Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta*

E tanulmányban egy értelmiségiek által kezdeményezett politikai tiltakozó mozgalom, a Demokratikus Charta történetét dolgozom fel, különös tekintettel a benne aktivizálódó mozgalmi értelmiség szerepére. Ebben a kezdeményezésben – amely 1991 és 1994 között létezett – számos, eltérő jellegű vagy legalábbis különféleképpen értelmezhető igény fogalmazódott meg. Ilyen igények voltak: az 1989-ben létrejött pártpluralizmusban a korábban politikailag aktív, de a politikától utóbb elforduló társadalmi csoportok revitalizálása; a részérdekeken „felülemelkedő” demokratikus konszenzus mozgalmi képvisellete; a tekintélyuralmi tendenciákkal való szembeszegülés; a részvételi demokrácia gondolatának hangsúlyozása a pártokban megjelenő, képviselati elven alapuló „elitdemokrácia” gyakorlatával szemben; a radikális jobboldallal való népfrontos szembefordulás; és végül egy lehetséges szocialista-liberális politikai szövetség kísérleti terepének megvalósítása mozgalmi körülmények között. A kezdeményezésben különböző társadalmi, kulturális és politikai célok jelentek meg, amit sokszor nemcsak a résztvevők, hanem a szervezők sem tudatosítottak.

Nem lehet itt céloom az értelmiségről szóló hatalmas nemzetközi irodalom áttekintése, hiszen pusztán az alkalmazott értelmiségdefiníciókról külön tanulmányt lehetne írni. Az értelmiségi fogalmán – S. M. Lipset meghatározását követve – „a kultúrának – tehát az ember

* E tanulmány „A politikai elit átrendeződése és az értelmiség szerepe” című T19910 számú OTKA-kutatás keretében készült.

szimbolikus világának – alkotóit, terjesztőit és alkalmazóit” (Lipset 1958:311) értem, akik körében egyaránt megtalálhatók a többnyire a status quo fenntartásában érdekelt „bürokratikus” értelmiségiek és a létező intézményi rendszertől távolságot tartó, „független” (Merton 1957:209) vagy „szabadon lebegő” értelmiségiek (Mannheim 1996:179). Szakmájukhoz és a közéleti kérdésekhez való viszonyuk szempontjából különbséget tehetünk a nyugati társadalmakra inkább jellemző professzionalizálódott értelmiségiek (*professionals*) és az elsősorban a közéleti szerepre szocializálódott hagyományosabb értelmiségiek (*intellectuals*) között. Akik ez utóbbi szerepet tartják fontosabbnak, az értelmiségieket elsősorban „az eszmékről és értékekről folytatott közéleti viták kezdeményezőiként” határozzák meg (Jedlicki 1994:104). Egyes történeti periódusokban, viszonylag elmaradott társadalmakban az értelmiség rendelkezett az „osztálytudat” vagy „rendi tudat” ismérveivel (*intelligentsia*) (Pipes 1961; Confino 1973; Szelényi 1990), de a modern, plurális társadalmakban inkább az értelmiség tagoltsága a jellemző (Zald-McCarthy 1987). Végül a politikai hatalomhoz való viszonyuk alapján megkülönböztethetjük a hatalom legitimálásában közreműködő értelmiségieket a „társadalomkritikát termelő és fogyasztó” (Hollander 1988:139) kritikai értelmiségiektől. Kritikai értelmiségén az értelmiségnek azt a csoportját értem, amely mindenekelőtt etikai-normatív alapon viszonyul a fennálló uralmi berendezkedéshez.

Tézisem szerint – noha a Demokratikus Chartát a korábbi rendszerellenzékéből az új politikai elitbe kerülő értelmiségiek kezdeményezték a rendszerváltás után – a Charta szóvivőinek és közvetlen támogatóinak derékhadát már a velük összefogó, s a mozgalom révén kritikai értelmiségivé szocializálódó médiaértelmiség alkotta. A Demokratikus Charta története sajátos igazolása annak a mozgalom-szociológiai tételnek (Eyerman-Jamison 1991:94–119), amely szerint a mozgalom, mint kognitív praxis, maga is olyan társadalmi tanulási folyamatnak tekinthető, amely lehetőséget kínál a kritikai értelmiségi szerep elsajátítására. Úgy vélem, a Demokratikus Charta története – a disszidencia és a rendszerellenzéki korszaka után – egy újabb kritikai értelmiségi magatartás, a mozgalmi értelmiségi szerep elsajátításának története. Mivel azonban ez a szerep a demokráciában nem állandósítható, a demokratikus ellenzék „hosszú menetelése” helyébe a Demokratikus Charta „rövid tanfolyama” lépett, ahol a résztvevők elsajátított tudása „mobilizálható forrást” jelenthet számukra a jövőben.

Tanulmányomban – amely a Charta által kibocsátott dokumentumok, illetve a Chartáról szóló sajtóanyag feldolgozásán és elemzésén, továbbá a főbb szereplőkkel folytatott interjúkon alapul – a mozgalom eltérő, sokszor belső konfliktusokkal terhes jellegzetességeit kísérlem meg értelmezni. Írásom egy korábbi tanulmányomhoz (Bozóki 1994) kapcsolódik, amely a magyar értelmiségnek a rendszerváltásban betöltött szerepét átfogóbb szempontból vizsgálta.

1. A DEMOKRATIKUS CHARTA LÉTREJÖTTÉNEK OKAI

A szabaddemokraták és a liberális értelmiség

Az 1989-es fordulat egyik elindítójának tartott magyar kritikai-ellenzéki értelmiség reprezentatív pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) az 1990-es első szabad választások után a parlamenti ellenzékbe szorult. Magyarországon olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelynek nagy részét nem csupán az 1956–89 között fennállt Kádár-rendszerrel tevőlegesen is szemben álló csoportok alkották, hanem főként azok, akiknek a Kádár-rendszerben legfőbb stratégiájuk a túlélés volt. Értékrendjükben közelebb álltak a prekommunista Magyarországhoz: annak tradicionális, az állami beavatkozást fenntartani igyekvő „úri középosztályi” politikájához. Az SZDSZ értelmiségi vezetésében – jó részük a diktatúra korábbi demokratikus ellenzékéből került ki – igen hamar felmerült annak lehetősége, hogy a pártnak a *kormány* ellenzékéből esetleg ismét a *rendszer* ellenzékévé kell válnia. Úgy értékelték, hogy a Magyar Demokrata Fórum által dominált, 1990-ben hatalomra jutott kormány központosító törekvései, valamint az MDF radikálisainak retorikája egy új „nómenklátúra” kiépítéséhez, a gazdasági hatalom megszerzéséhez és egy színleg demokratikus, de valójában félig tekintélyelvű rendszer megszilárdulásának igazolásához vezethet. Hogy a rendszerellenzéki gondolata újból felvetődött, az egyúttal azt is jelezte: az 1989–90-ben még átütően sikeres értelmiségi csoport (Böröcz 1992) ellenzékbe kényszerülve nehezen találja helyét nemcsak az új rendszerben, hanem a hirtelen kialakult politikai elitben is. Az SZDSZ tagsága és a közvélemény egy része nem értette, hogy az 1989–90-ben éles anti-kommunista retorikával sikereket arató párt, miért csak az intézményes – és kevésbé a személyi – változtatásokra koncentrált. Az SZDSZ vezetésével szemben ellentmondó igények fogalmazódtak meg: voltak, akik – elsősorban a taxisblokád idején tanúsított magatartása miatt – túl radikálisnak tekintették, mások viszont – az „igazságtételi” követelésekkel való szembefordulása miatt – éppen az egykori radikalizmustól való eltávolodással vádolták. 1991-ben a korábbi szimpatizáns értelmiség elfordult a párttól, az SZDSZ népszerűsége csökkent, a párt élén vezetőváltás következett be.

Az egykori demokratikus ellenzék politikai örököseit az is hátrányosan érintette, hogy 1989-es ellenfeleik, az akkor még a kommunista párt (MSZMP) tagjaiból álló „új technokrácia” képviselőinek jelentékeny része – bár többnyire nem az élvonala – betagozódott az új hierarchiába, s viszonylag könnyen kapcsolatot talált az „új burzsoázia” lassan megjelenő első képviselőivel. Több elemző szerint belőlük alakult ki az „új klientúra” (Szalai 1994). Legfőbb politikai ellenlábasuk, a kormánykoalíciót vezető MDF ugyan programjában még a „tulajdonos gazdák Magyarországot”, a nemzeti középosztály és nemzeti burzsoázia megteremtését hirdette meg, de – látva, hogy ez rövid távon lehetetlen – súlyos belső politikai harcok után kiegye-

zett a Kádár-rendszer utolsó évtizedében egyre növekvő befolyású technokrácia másodvonalbeli csoportjaival; másrészt radikális populistáinak nyomására eredeti programját más területeken meglehetősen militáns módon igyekezett végrehajtani. Ingadozott a polgárosodás megengedő és a polgárcsinálás beavatkozó módszerei között, nemegyszer váltogatva a kettőt. Az 1989-es „politokrácia” ellenzéki részének mozgásterét fokozatosan beszűkült a politikában.

Az ellenzéki értelmiség a nyolcvanas években egyfajta „mozgalmi” életformát élt, s függetlensége képessé tette arra, hogy a Kádár-rendszer legkövetkezetesebb bírálójává váljék. Ez a csoport volt az, amely kiállásával mintául szolgált a magyar újságíró-társadalom számára az átmenet idején. 1989 őszén sikerrel tudta mozgósítani a társadalmat a kommunista párt privilégiumainak eltörlésére, és a hatalmon lévők által eltervezett idő előtti elnökválasztást sikeres népszavazás kikényszerítésével akadályozta meg. 1990 októberében nyíltan támogatta az áremelések nyomán kirobbant taxisblokádot, s ezzel szerepet játszott annak megakadályozásában, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon a blokádban résztvevőkkel szemben (Bozóki-Kovács 1991:115). A demokratikus ellenzék a nyolcvanas években képes volt arra, hogy az általa létrehozott és meglehetősen izolált politikai nyilvánosságban zárt keretek között, de autonóm módon helyettesítse a hiányzó, tocsqueville-i értelemben vett politikai társadalmat az állam és a társadalom között. 1988-ban, a politikai változás kezdetén először nem pártszerű politikai szervezetet hozott létre, hanem a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, abból a célból, hogy koordinált együttműködést teremtsen a civil társadalom politikailag aktívan, de informálisan működő alternatív csoportjai között. E csoportok egy részében az „alternatív” jelző részben megfelelt a nyugati alternatív nézetrendszernek, más részüknél azonban a politikai ellenzékiség megfogalmazásának „puhább”, nem explicit formája volt (Szabó 1993). Bár a Hálózatból létrejött az SZDSZ, annak vezetői sokáig megtartották „mozgalmi” attitűdjüket, s az új párt mérhetően addig volt sikeres, amíg a politikát értelmezni tudta a mozgalmi dimenzióban. Erre pedig utolsó lehetőségként a taxisblokádot kínálkozott. Sem a „rendszerellenzékiség”, sem pedig a kormányzás átvételére bejelentett igény ebből a szempontból nem volt hatékony, mert a társadalmat nem tudta megragadni a „mozgalmi” metszetben. A politikai elit lassú professzionalizálódása és bürokratizálódása egyre kevesebb teret hagyott a kritikai értelmiségi attitűd korábbi megjelenési formáinak. A pártvezetés fájdalmas veszteségként élte át, hogy a helyzet megváltozott, s a párt értelmiségi holdudvarának jelentős része kiábrándult a politikából. A parlamentáris demokráciában a körülmények mintegy kikényszerítik az áttérést az antipolitikus nyelvezetről a kifejezetten politikus nyelvhasználatra (Garton Ash 1991). Mind a pártvezetés, mind pedig a liberális értelmiség elégedetlen volt a kialakult állapottal, mert úgy érezték, hogy az 1989-ben általuk oly sikerrel képviselt elvek szétforgácsolódnak, s áldozatául esnek a „restaurációs forradalmiság” hatalmi törekvéseinek.

A kritikai értelmiség és a sajtó

Az 1990-es választások után a mindössze két évvel korábban felszabaduló sajtó jelentette az egyik legfontosabb mozgásteret a korábbi kritikai értelmiség számára. Szinte soha nem jelent meg annyi érdekes tanulmány magyarországi folyóiratokban, mint ekkor, a cenzúrára és öncenzúrára épülő korábbi rendszer bukása után. Ám az értelmiségiek nagyobb része mégsem elsősorban a folyóiratokat, hanem a napilapokat olvasta és a televízió politikai műsorait nézte. A „kritikai beszéd kultúrája” (Gouldner 1979) dominálta a közügyekről való vitákat, az értelmiség a lázas átpolitizáltság állapotában élt (Konrád-Szelényi 1992).

A sajtó nagyobb része – miként az értelmiségiek – érthető módon, egyfajta morális forradalomként élte át az 1988–89-es felszabadulást. Az újságíró szakma egyrészt radikálisan megfiatalodott, másrészt a régiek is igyekeztek megújulni, elfelejteni a korábbi évtizedek behódoló gyakorlatát. Éles piaci verseny kezdődött az olvasók megtartásáért vagy meghódításáért, s a demokrácia viszonyai közepette ez azt jelentette, hogy a sajtóban a korábbi propagandista funkcióval szemben a hírérték, az érdekesség, a szenzáció vált meghatározóvá, aminek következtében az újságok többsége élesen kritikus hangot ütött meg az új, szabad választások révén hatalomra jutott új kormánnyal szemben, amelyet a kormánykoalíció igencsak zokon vett. A kormánypárti politikusok nem ismerték fel, hogy a kritika jobban vonzza az olvasókat, mint az apologetika, amelynek műveléséből az újságíróknak már úgyis elégük lett a diktatúra alatt. A sajtó jelentős részének „ellenzékivé” válása tehát részben a demokrácia természetéből következett.

Másrészt a korábban sem egységes kritikai értelmiségi kultúrán belüli törésvonalak élesebbé váltak. Kormánykoalícióvá és politikai ellenzékké szerveződve egyértelműbbé vált az, hogy e csoportok normatív modellje eltér. A kormánykoalíciót „természetes szövetségesként” megalakító pártok és személyek ebből a szempontból további két részre voltak oszthatók. Az egyik csoportba az Antall József miniszterelnök által fémjelezhető irányzat tartozott, amelynek normatív modellje ugyan a nyugatos szociális piacgazdaságon és többpártrendszeren alapuló demokrácia volt, de mindez retorikájában egy régebbi politikusnyelven, s a régi időkhöz kapcsolódó szimbólumrendszeren keresztül jelent meg. Ebben a felfogásban a demokráciához való *visszatérés* konzervatív értékei fejeződtek ki. Ez a szemlélet idegen volt attól a világlátástól és főként nyelvhasználatától, amelyet a sajtó a rendszerváltás idején a magáévá tett. Az 1945 előtti Magyarországon nem tudott kialakulni olyan konzervativizmus, amely a modernításhoz kapcsolódott volna; ehelyett a konzervativizmus sokszor tradicionalizmusként, legtöbbször a modernítással szemben fogalmazódott meg. A rendszerváltás után a „liberálisnak” nevezett sajtó elsősorban azért volt gyanakvó az Antall-kormány konzervativizmusával szemben, mert annak tradi-

cionális retorikája miatt nem hitte el, hogy itt modern konzervatívizmusról lehet szó, s történeti okokból ingatagnak érezte annak demokratikus alapjait. A másik csoportot azok a kritikai értelmiségiekből lett kormánypárti politikusok alkották, akik kritikai attitűdjüket megőrizték ugyan, de már a Kádár-rendszerrel szemben megfogalmazott kritikájuk is romantikus, antimodernista alapon állt (Comisso et al: 1992:79–80). E második esetben tehát már tartalmi – nem pusztán nyelvi és stílusbeli – különbségek voltak a „liberális” sajtó és a populizmus felé forduló politizáló értelmiségiek között.

E fent említett tényezők – továbbá az MDF egyes vezetőinek már a választásokat megelőző újságíróellenes kampánya (Farkas 1993:14–17) – nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a sajtó nagy része azokkal az ellenzéki pártokkal kezdett szimpatizálni, amelyek a modernitás normatív modelljét tették magukévá, s nem archaikus szimbólumokban és nyelvhasználattal fejezték ki. Kétféle történelemszemléletről is szó volt tehát: az egyik szerint a kommunizmus négy évtizede megszakította a magyar történelmet, s a folytonosságából való teljes kilépést jelentette (tehát a történelmet onnan kell folytatni, ahol „megszakadt”); míg a másik szerint a kommunizmus torz modernizáció volt, amely katasztrofális hatásai ellenére olyan módosulásokat hozott a társadalom szerkezetében és értékrendjében, hogy bukása után nem a prekommunista állapotot kell alapul venni, hanem a nyugati normatív minták után elindulva, a létező, posztkommunista állapotot kell adottnak tekinteni. Az 1989-es fordulatból a sajtó és az ellenzéki pártok nagyjából ez utóbbi interpretációt olvasták ki. S bár a politikai átmenet az intézményrendszer átalakítása szintjén befejeződött, a normatív modellek közötti „kulturharc” – amelyre az értelmiségből lett politikusok különösen fogékonyak voltak – tovább folytatódott (Farkas 1991).

Mindezek az okok rövid távon valóban előidéztek a liberális értelmiségiek és politikusok, valamint a sajtó „interpenetrációjaként” leírt állapotot, amelyben az értelmiségi politikaformálás a modern politikai élet funkcionális differenciálódása ellen hatott (Pokol 1993). Az összefonódottság fenntartása feltehetően a pártokon kívüli kritikai értelmiségnek is érdekében állt, amennyiben – ha már így alakult – kialakult befolyásának fenntartására törekedett. Ezt nem egy esetben a politikusok is gerjesztették vagy elfogadták, mert támogatottságukat gyengének érezték ahhoz, hogy ne lett volna szükségük a közvéleményt formáló értelmiségre. Az elszakadáshoz, a politikusi és értelmiségi szerepek elválásához nyilván arra van szükség, hogy a politikai váltogazdaság hosszabb távon megerősödjék, mert ezáltal kikristályosodhat a sajtó és a politikai intézményrendszer funkcionálisan különböző szerepe. A vizsgált időszakban egyik szereplőnek sem volt érdeke e szövetség megszűntetése, bár a politizáló értelmiségiek egy része már az akkori ellenzéki pártokkal is elégedetlenné vált. Megkezdődött a pártokból a „politikai társadalomba” való visszavonulása.

A politikusi hivatás és a szakmai elkötelezettség eltérő, bár egyaránt zárt orientációi mellett a kritikai értelmiségnek új cselekvésformát, újfajta politikai érdekérvényesítési stratégiát kellett kidolgoznia. Olyan stratégiát, amely a politizáló értelmiséget nem zárja be a szakmai vagy politikusi professzionalizáció különböző területeire, hanem fenntartja a politikáról folyó vitát, megerősíti a politikai társadalmat, teret ad köztes szerepeknek és lehetőséget a „nembeli-transzcendens” önmegvalósításra (Konrád-Szelényi 1989) is. Néhány korábbi, visszhangtalan kísérlet után (lásd erről Kiss-Krasznai 1996) egyebek között erre szolgált egy sajátos értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta.

2. MOZGALMI ÉRTELMISÉG: A DEMOKRATIKUS CHARTA TÖRTÉNETE

A felhívástól a társulásig: az első hónapok

1991 augusztus elején Budapesten rendeztek egy találkozót a kelet-európai volt szamizdat folyóiratok szerkesztői, akik a rendszerváltás után az egykori demokratikus mozgalmak folytatásaként megjelenő folyóiratokat adták ki. E találkozón Konrád György író, a Pen Club akkori elnöke, az SZDSZ Országos Tanácsának tagja vetette fel egy nemzetközi, kelet-közép-európai demokratikus charta létesítésének gondolatát (Kornis 1992), mint amely közös álláspontként rögzíthetné a posztkommunista országok „demokrácia-minimumait”. Konrád e Chartát részben a korábbi ellenzéki szolidaritási akciók mintájára, az újonnan jelentkező, s számos helyen háborúba torkolló etnikai feszültségek oldására javasolta. Az ott összegyűlt értelmiségiek ezt akkor elvetették, azzal az érveléssel, hogy – egyik interjúalanyom megfogalmazása szerint – „kár erőltetni az értelmiség olyan romantikus szerepét, amely korábban aktuális volt, de ma már nem az”. Úgy érveltek, hogy „a helyzet kulcsa most már a professzionális politikusok kezében van, s ebből csak valamilyen széplelkű dolog süllhetne ki”.

Ami nem tűnt célravezetőnek a nemzetközi összefogásban, néhány hét múltán aktuálissá vált a magyar belpolitikában. A sikertelen szovjet puccs után néhány nappal került nyilvánosságra Kónya Imrének, a legnagyobb kormánypárt, az MDF parlamenti frakcióvezetőjének tanulmánya (Kónya 1991), amelyben a politikus – akit addig nem úgy ismertek, mint aki egyetértene az MDF radikálisainak Csurka István által képviselt nézetével – az MDF „határozottabb” politikáját sürgette a privatizáció és a tömegkommunikáció területein, valamint a múlt rendszer bűnöseinek felelősségre vonása ügyében. Az írásból kiderült, hogy a kormány és az MDF centruma feltehetőleg azonosul a korábban radikálisnak tartott nézetekkel. Kónya hangsúlyozta, hogy ezeket a lépéseket akkor is meg kell tenni, ha a magyar társadalom többsége ellenzi, továbbá nem kell tartani a nyugati reak-

cióktól, hiszen Európa Magyarországot már demokratikus államként ismeri el.

Kónya téziseit az SZDSZ vezetői fenyegetésként értékelték. Kis János pártelnök javaslatára a párt ügyvivő testülete arra az álláspont-ra jutott, hogy a kormánykoalíció fokozatos jobbratolódása és az általa gerjesztett tekintélyelvű tendenciák csak úgy állíthatók meg, ha a demokratikus elkötelezettségű állampolgárok egy nyílt Chartában szögezik le elveiket, kinyilvánítván, hogy a demokratikus átalakulást nem tekintik befejezettnak. A párt két vezetője ennek alátámasztására hosszú cikkben elemezte az MDF tekintélyuralmi berendezkedésére irányuló törekvéseket (Bauer–Kis 1991a). Habár nemcsak az akkori kormánypártokhoz közelálló körében akadt, aki kétségbevonta az elemzés helyességét (Körösenyi 1991), a szerzők kitartottak álláspontjuk mellett (Bauer–Kis 1991b). A helyzet megítélésében az SZDSZ vezetésének véleményéhez csatlakoztak az MSZP prominens politikusai is (N. Kósa 1991). Ám az SZDSZ képviselőinek érvelése fontos üzenetet is tartalmazott, ami közvetlenül 1989 kritikai értelmiségének szólt: „Az a liberális érzelmű értelmiség, amely a kései Kádár-korszakban folyóiratokban, klubokban és a nyilvánosság más fórumain oly sokat tett az átalakulás előkészítéséért, a rendszerváltás pillanatában kettészakadt, és ennek a szakadásnak a következményeit máig sem heverte ki. Egy részét felszívták az ellenzéki pártok. A kívül maradtak fanyalogva fordulnak el a politikától. A belül lévők olykor nem látnak túl a parlamenten, a kívül lévők között terjed a parlament és az egész új politikai építmény elutasítása.” Bauer és Kis a kettészakadás megszüntetése végett javaslatot tett a „*kívülálló*” és „*belülálló*” értelmiségiek közötti munkamegosztásra. „A pártokban működő értelmiségieknek tisztába kell jönniük azzal, hogy a véleményalakító független értelmiség támogatása nélkül üvegbúra alatt beszélnek. A párton kívüli értelmiségieknek fel kell ismerniük, hogy a politikai küzdelmekben az ő sorsukról is szó van, s hogy függetlenségüket nem úgy őrzik meg, ha azt hajtogatják, hogy egyik kutya, másik eb” (Bauer–Kis 1991a).

A leírt javaslat abból a szempontból még a nyolcvanas évek rendszerellenzéki logikájában mozgott, hogy az értelmiséget „*kívülállókra*” és „*belülállókra*” osztotta fel, s nem értelmiségiek és politikusok között tett különbséget. Ha elfogadjuk azt az értelmiségdefiníciót, mely szerint az értelmiségi olyan transzkontextuális tudás birtokosa, aki adott társadalmi státuszát kizárólag a tudásával legitimálja, akkor a politikusok többé nem tekinthetők értelmiségieknek. A politikusok ugyanis nem szakismeretükkel, hanem választóik szavazatával legitimálják társadalmi státuszukat (Konrád–Szelényi 1989:49). Még akkor is így van ez, ha az 1990-ben megválasztott magyar parlamentben ülő képviselők 90 százaléka értelmiségi szaktudást adó egyetemi végzettséggel rendelkezett (Róna-Tas 1991), és az esetek nagy részében valóban nem politikusként, hanem politizáló értelmiségiként viselkedett. Az idézett írás azonban elsősorban nem leíró elemzésnek, hanem politikai cikknek íródott, amelynek célja a mozgósítás volt:

„a demokrácia védelmében össze kell fogni mindenkinek, aki nemcsak a kommunistákkal, de mindenféle tekintélyuralommal szemben a *szabadság oldalán áll*” (Bauer–Kis 1991a; az én kiemelésem – B. A.). Érzékelvén az országban elmélyülő politikai apátiát és kiábrándultságot, a szerzők szándéka mindenekelőtt az volt, hogy a politikától fokozatosan eltávolodó értelmiséget az általuk javasolt civil tiltakozó akció keretében visszahozzák a demokratikus – és ezen belül az ellenzéki – politika támogatói közé. A párt ügyvivői fontosnak látták kiemelni, hogy nem parlamentellenes pártpolitikai kezdeményezésről van szó, s a hangsúlyt nem is a pártpolitikára, hanem hasonló értékek mellett elkötelezett individuumok együttműködésére kívánták helyezni. Pető Iván ügyvivő szerint: „bár az SZDSZ-től eredt a Demokratikus Charta megalkotásának ötlete, nem szeretnénk, ha látványosan kötődne pártunkhoz. Ezt a Chartát úgy képzeljük el, hogy SZDSZ-tagok magánszemélyként vesznek részt a dokumentum aláírásában, de pártként, politikai szervezetként nem kíván az SZDSZ aláíró lenni” (Pető 1991). Ebben az időben az újságírók által szervezett *Nyilvánosság Klub* is nyilatkozatot tett közzé a Kónya-tanulmányban megfogalmazott elvek egy részével szemben, felhívásának azonban nem lett jelentős hatása.

Két hétre rá elkészült a szöveg, amelyet többségükben a demokratikus ellenzék egykori tagjai öntöttek formába, olyan ismert írók közreműködésével, mint Konrád György és Kornis Mihály. Az elnevezés visszautalt a kelet-közép-európai szabadságküzdelmek egyik legkiemelkedőbb kezdeményezésére, a cseh Charta '77-re (Kis 1992). A felhívást ezt követően kétszer megvitatták a budapesti Merlin színház különtermében, szélesebb értelmiségi társaságban. Az egyeztetés során vita alakult ki a jelenlévő liberális és szocialista érzelmű kezdeményezők között arról, hogy vajon a demokrácia elválaszthatatlan részének tekinthető-e a szociális jogok. Végül Bossányi Katalin újságíró, korábbi MSZP-képviselő javaslatára vették be a szövegbe a szociális minimum követelését, ám egyúttal enyhítették a bevezető passzus eredetileg kifejezetten kormányellenes élű megfogalmazásait. A résztvevők olyan általánosan elfogadható szöveget akartak kiadni, amelyet akár kormánypárti értelmiségiek is aláírhatnak.

A felhívás 1991. szeptember 27-én látott napvilágot 162 – túlnyomó többségükben baloldali és liberális – értelmiségi kibocsátó aláírásával, s a teljes szöveget négy országos napilap közölte: a szocialista *Népszabadság* és *Népszava*, a liberális *Magyar Hírlap*, és a kormányhoz korábban közelálló, de akkoriban inkább függetlennek számító *Pesti Hírlap*. A kibocsátók 17 pontban összegezték a demokrácia kritériumait az egyes társadalmi területeken. A felhívás kezdete egyben annak indoklása is volt:

„Mi, e Charta aláírói, magyar demokraták, pártállásunkra való tekintet nélkül úgy látjuk, hogy hazánkban akadozik a demokratikus átalakulás. Sokan nemcsak azért fordulnak el a politikától, mert életkörülményeik tovább romlottak, hanem azért is, mert nem ilyenek képzeltek a demokráciát. Tudjuk, hogy mint minden történelmi mé-

retű átalakulásnak, hazánk e sorsdöntő korszakának fogyatékoságai mellett vannak kétségbevonhatatlan eredményei is. Mi ezeket az eredményeket szeretnénk megőrizni, és ezért szükségesnek tartjuk nyilvánítani, hogy milyen Magyar Köztársaságot akarunk” (Demokratikus Charta 1991).

A deklarációt december elejéig 4000-en írták alá, s habár a felhívás elfogadott szövege nyíltan nem irányult a kormánykoalíció ellen, a kormányfő mégis így értelmezte. Antall József egyfelől „elemi alkotmányjogi tételek gyűjteményének” nevezte a felhívást – amit tulajdonképpen mindenki aláírhatna, ezért az akció értelmetlen –, másrészt azonban ellenzéki politikai kezdeményezést látott benne, amely a kormány ellen irányul, s ezért a koalíció szimpatizánsai nem vállalhatnak vele közösséget. Elhatárolódásával indirekt módon arra az álláspontra helyezkedett, hogy demokrácia már most is van, nem pedig „akkor lesz” – ahogy a Chartában megfogalmazódott –, ha a 17 pontban megjelölt feltételek teljesülnek. Ha pedig demokrácia van, akkor aki ennek létezését kétségbe vonja, közvetve a kormány és a létező intézmények demokratikus legitimitását kérdőjelezi meg, tehát szélső esetben antidemokrata. Szembetűnő volt a fogalomhasználat különbsége a demokrácia értelmezésében. Míg a miniszterelnök és támogatói számára a demokrácia szűkebb, politikai fogalom volt, amely intézményeken nyugszik és képviseleti jellegű; addig a Chartát kibocsátó kritikai értelmiségiek számára ez szélesebb, az állampolgári részvételre épülő társadalmi fogalom volt, amely egy folyamat során realizálódik, bár „lényege szerint sohasem befejezett” (Vitézy 1991). Utóbbiak nem vonták kétségbe a politikai demokrácia létét – aminek megvalósulásáért sokan közülük a nyolcvanas években maguk is küzdöttek –, de talán épp azzal tudták identitásukat megőrizni, hogy a politikai demokrácia követeléseiből – megvalósulása után – a társadalmi demokrácia hívei lettek. E megkülönböztetéshez közel áll az a nézet, amely különbséget tesz procedurális és szubsztantív demokráciafelfogás között. Az előbbi dichotómia (politikai vs társadalmi) a demokratikus eljárások illetékességi körének kijelölésében tér el egymástól, míg az utóbbi megkülönböztetés a demokráciát az eljárási „formák”, illetve az eszmei „tartalmak” elsődlegességét valló álláspontok szerint különíti el.

Már a Charta születése pillanatában kibogozhatatlanul együtt voltak a politikai és a kritikai értelmiségi motivációk. A Chartát támogató politikusok feltehetően már akkor az ellenzéki politika bázisának kiszélesítésére törekedtek, míg a benne megjelenő kritikai értelmiségiek új, civil társadalmi identitást találtak benne. Lehetőséget arra, hogy elszakadjanak a partikuláris pártigazságoktól és továbbra is átfogóbb, univerzális nézőpont megjelenítői legyenek. A Charta tehát ebben az értelemben önálló életre kelt: eszközből céllá vált. Ahogy a Charta egyik kibocsátója megfogalmazta: „A Demokratikus Charta aktualitását a Kónya-nyilatkozat adta, de szándéka szerint nem egy politikai aktualitásra adott másik politikailag aktuális válasz, ha-

nem egyszerűen aktivizálása az értelmiségnek és leszögezése az alapelveknek” (Radnóti 1991).

Az eszmei közösségen és a kritikai attitűdön kívül volt ennek egy halványabb, ám fontos nemzedéki vonatkozása is. Az egyik kibocsátó, későbbi szövivő, ezt így fogalmazta meg: „Egy kicsit működik bennem a belső düh, mert most annak a generációnak kellene irányítania, amelyiknek én is tagja vagyok. Most a »nagy generációnak« csúfolt nemzedéknek kellene a vállán vinni az országot. Erre az történt, hogy az előtte levő társaság helyett egy még régebbi társaság azt mondta, még dodzsemeznek egyet” (Farkasházy 1991a:42).

Antall József miniszterelnök reakciója folytán a felhívás aláírása vagy alá nem írása közvetlenül pártpolitikai, sőt bizalmi kérdéssé vált, ezért a kormánykoalíció képviselői, valamint a velük szimpatizálók nem is csatlakoztak hozzá. Úgy tűnt, az akció megmarad egy fellobbanó, de gyorsan súlyát veszítő értelmiségi kezdeményezés szintjén. Amikor a Charta néhány kibocsátója 1991. október 29-én sajtótájékoztatót tartott, az összejövetelre csak tucatnyian voltak kíváncsiak. Amikor azonban egy hónapra rá, november 30-án a miniszterelnök arra hivatkozva váltotta le a függetlenné váló Magyar Nemzeti Bank elnökét, a közgazdászként szakmailag magasra értékelt Surányi Györgyöt, hogy aláírta a Demokratikus Chartát, a kezdeményezés új lendületet kapott. A miniszterelnök illojális gesztusnak tartotta Surányi aláírását, mondván: „ha valaki szabadságért kiabál ott, ahol szabadság van, az téveszme áldozatává vált, vagy valótiant állít. Ilyen nyilatkozathoz nem adhatja a nevét akár a független jegybank elnöke, akár a kormány egyetlen tagja sem” (Antall 1991). Az MDF radikálisainak vezéregyénisége, Csurka István nyersebben fogalmazott: „tudomásul kell venni, hogy a szabad választások során a magyar nép az MDF-nek adott felhatalmazást az ország irányítására. A szakmai indokok túlhangsúlyozása ócska bolsevista trükk” (Csurka 1991). A Charta kibocsátói viszont bizonyítva látták korábbi aggodalmaikat: „A miniszterelnök úr azzal, hogy menesztette a Magyar Nemzeti Bank elnökét, amiért az kétségbe vonta, hogy Magyarországon szólásszabadság van, bebizonyította, hogy nincsen szólásszabadság” – nyilatkozta a *Magyar Hírlapban* Konrád. Úgy vélték, ez a bizonyíték, hogy a kormányzat antidemokratikus céljait minden gátlás nélkül érvényesíti. Mindkét fél demokratának tartotta önmagát és a mássikkal szemben kívánta védeni a demokráciát (Bozóki 1993).

A bankelnök leváltásából belpolitikai botrány lett. Témánk szempontjából másodlagos, hogy az aláírás pusztán a leváltás ürügye (Bauer 1991) vagy valódi indoka volt. Válaszlépésként az ellenzéki pártok vezető testületei csatlakoztak a Demokratikus Charta aláíróihoz, s ezáltal a Chartának nagyobb politikai súlyt adtak. Ezzel kívántak tiltakozni, rábírní a kormányt, hogy a gazdasági élet szereplőit ne politikai megbízhatóságuk, hanem szakmai teljesítményük alapján ítélje meg. A napilapok újra közölték a Charta 17 pontját. Közgazdászok egy csoportja nyílt levelet intézett az országgyűlési képviselőkhez,

amelyben felemelték a szavukat „az ellen, hogy a jegybank függetlenségét politikai érdekek veszélyeztessék” (Bácskai et al. 1991). A Charta néhány kibocsátója december 2-án a budapesti Pilvax kávéházban találkozott, s ott beszélték meg a követett stratégiát. Az ezt követő rögtönzött sajtótájékoztaton Konrád György három javaslatot jelentett be: 1. a Demokratikus Charta alakuljon társulássá, amelynek szövívői vannak, s időről időre állást foglal aktuális kérdésekben; 2. a szomszédos kelet-közép-európai országok is indítsák el saját charta-mozgalmukat; 3. jöjjön létre együttműködés ezen országok mozgalmai között (Konrád 1991).

A következő napon a Charta aláíróinak egy csoportja – köztük több újságíró – tiltakozó nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte a bankelnök leváltásának indoklását, csatlakozásra szólította fel a Chartaszimpatizánsait, és meghirdetett egy találkozót a további működés megfelelő formájának tisztázása végett (Babus et. 1991). Egyúttal egész oldalas politikai hirdetést közöltek, amelyen „Így járhat mindenki” felirattal emlékeztettek az elbocsátott bankelnök jelképesessé vált esetére (Politikai hirdetés 1991).

A Demokratikus Charta találkozójára 1991. december 7-én a budapesti Városházán került sor. Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere, az egykori demokratikus ellenzék tagja ekkor is – miként később – átengedte a Városháza dísztermét a Charta szervezőinek. A rendezvényen több mint ezren jelentek meg, s a résztvevők egyetértettek abban, hogy a Chartát, amely egyszerű tiltakozó akciónak indult, mozgalmi jellegű kezdeményezéssé kell átalakítani. A megnyitó beszédet tartó Konrád György a Chartát nem pártként vagy mozgalomként, hanem a „demokraták szellemi társulásaként” határozta meg, mint amely egyfajta „szellemi pajzs”, polgári eszmecsere, „műfaj a civil társadalom önszerveződésére”. Több hozzászóló visszatérően utalt arra, hogy a Charta nem ellenzéki megmozdulás, hanem a demokrácia eszmei közös nevezője kíván lenni. A felszólalók közül ketten is emlékeztettek a nyolcvanas évek értelmiségi mozgalmaira, mondván, hogy az egykori ellenzékiek és szimpatizánsaik nem akarnak ismét alattvalókká válni, másrészt az egykori reformerek pedig most elérhetik céljukat: a választások által korábban elsöpört pártokon felüli összefogás lehetőségét. A gyűlésen két parlamenti képviselő tett említést a Charta és a politikai intézményrendszer viszonyáról: Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) szerint „a Charta jelentőségének növekedése egyenes arányban áll a magyar parlamentáris demokrácia válságával”, míg Fodor Gábor (Fidesz) arra utalt, hogy „a Charta nem pótolhatja a parlamenti ellenzékét, s általában a politikai intézményrendszer egyetlen elemét sem” (Megalakulás 1991).

Az egybegyűltek közfelkiáltással egy évre megválasztották a Demokratikus Charta szövívőit. Egyúttal elfogadták Konrád Györgynek azt a javaslatát, hogy a Chartának ne legyenek tagjai és vezetői, hanem csak aláírói és szövívői, s minden aláíró legyen jelképesen egyben szövívő is. A megválasztott szövívők közé négy újságíró, két

szociológus, egy pszichológus, egy vegyész, egy filmrendező, egy középiskolai tanár, és egy főállású politikus (MSZP) került. A szóvivők listájának összeállítói számára fontos volt, hogy minél több újságíró legyen a testületben, hogy biztosítható legyen a Charta nyilvánosságához jutása. Ugyancsak fontos volt, hogy többségükben ellenzéki pártközeli személyek kerüljenek be. Egyik interjúalanyom szerint „a három párt próbált olyan embereket delegálni ebbe, akik kötődnek is, meg nem is. Tehát voltaképpen kifelé nem lehet azt mondani rájuk, hogy egyik vagy másik párthoz tartoznak, de ugyanakkor valamennyire befolyásolhatók egy-egy párt részéről”. A szóvivők körében többségben voltak a rendszerváltás idején előtérbe került, ám utána a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek és az ellenzéki pártok szimpatizánsai közé tartozó, nem párttag értelmiségiek. A régi rendszerellenzék első vonalából senki sem vállalt részvételt a Charta szóvivői között.

A városházi gyűlés lelkes hangulatában az újjászerveződő kritikai értelmiség tehát elérte célját. A politikusi és értelmiségi szerep között ingadozó értelmiségi politikusok mozgalmi terepet, s egyben visszavonulási lehetőséget találtak a szellemi és politikai társulássá váló Chartában. A korábban a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek pedig visszakerülhettek a politikaformálás közelébe, anélkül, hogy pártebereként arra kényszerültek volna, hogy végigjárják a pártkarrier grádicsait.

A „szelíd erő”: a Charta akciói

A találkozó után a Charta szellemi kisugárzása egyre nagyobbá vált szélesebb értelmiségi körökben. A gyűlést követő héten az aláírók száma 7000-re emelkedett (Horányi 1992b). A szóvivők naponta tucatjával kapták a támogató leveleket és csatlakozó nyilatkozatokat. A városházi gyűjtésből és más adományokból a visszaemlékezések szerint napok alatt 80 000 Ft folyt be a Charta számlájára. A hangulat emlékeztetett az 1988–89-es időkre, bár a kezdeményezést a kormánypárti sajtó természetesen fanyalagva fogadta (Faggyas 1991; Bánó 1991; Szőnyi-Virág 1992; Menyhárt 1992). Ezek a cikkek általában rámutattak a Charta ellenzéki voltára, s föltették a kérdést: „kiknek a szabadságát veszélyezteti a demokratikusan megválasztott kormányzat, kik szeretnék polgártársaikba plántálni saját félelmeiket, és miért kívánják immár leplezetlenül a személycserék nélküli rendszerváltozást”? (Bánó 1991). Az ellenzéki pártok közül a Fidesz volt az, amely élesen szóvá tette, hogy a Chartából más lett, mint amihez ők eredetileg csatlakoztak. A Fidesz parlamenti frakciója kiadott nyilatkozatában leszögezte, hogy „aláírásukkal mozgalom szervezéséhez hozzájárulásukat nem adták, annak résztvevői sem kívának lenni” (Fidesz 1991). A másik két ellenzéki párt, az MSZP és az SZDSZ számára ez nem okozott konfliktust. A Fidesz kiválására és elhatárolódására írt válaszcikkében Farkasházy Tivadar szóvivő meg-

jegyezte, hogy a Charta „egyetlen párt fiókszervezetévé sem kíván válni”, a Charta nem kíván párttá szerveződni, csupán pártoktól független „állampolgári kezdeményezésről” van szó (Farkasházy 1991b).

A Charta frissen megválasztott szövívei először karácsonyi béketüntetést vagy aláírásgyűjtést akartak kezdeményezni, de az idő rövidsége miatt ettől elálltak és önmeghatározó jellegű nyílt levelet adtak ki az aláírókhoz, amelyben – elkerülve a „mozgalom” kifejezést – a Chartát maguk is állampolgári kezdeményezésként definiálták. Fontosnak tartották leszögezni, hogy „a Charta nem a pártok ellen irányul”, mögötte „nem pártok állnak” (Nyílt levél 1991). Ezzel egy időben több ezer aláíró kapta meg az aláírásgyűjtő íveket. Az aláírások száma – a Charta történetében rekordgyorsasággal – az 1991. december 15-ei 7000-ról 1992 február közepéig 20 000-re emelkedett (Horányi 1992b). A tél folyamán létrehozták a Demokratikus Charta Alapítványt és elkülönítették a Charta saját adatbázisát (amelyet addig az SZDSZ képviselőházi irodájában tartottak nyilván), de mivel újabb adományok híján nem tudtak saját postafiókot bérelni, az új jelentkezések továbbra is a párt apparátusán keresztül futottak be.

A szövívők elhatározták, hogy időről időre *jelentéseket* adnak ki a demokrácia magyarországi állapotáról. Erre először (s mint később kiderült, utoljára) az 1992. február 13-án tartott sajtótájékoztatón került sor a budapesti Kossuth-klubban. Ezen a Charta körének tagjai olvasták fel vagy adták körbe röviden megírt jelentéseiket a sajtó, a gazdaság, a politikai élet egyes, a demokratikus átalakulást veszélyeztető jelenségeiről. A sajtótájékoztató nem kapott nagyobb visszhangot, a jelentés szövegét a szövívők nem publikálták (Sajtótájékoztató 1992). A találkozón a legnagyobb feltűnést a Charta egyik konzervatív aláírója, Pomogáts Béla beszámolója okozta, aki tudósított a Magyarok Világszövetségének 1991. decemberi közgyűléséről. Ezen a közgyűlésen Pomogátsot nyilvánosan „hazaárulónak” nevezték, mert aláírta a Chartát (Pomogáts 1992). A sajtótájékoztatót a szövívők kudarcként könyvelték el, az valóban szűk körűre sikerült; akik elmentek rá, szinte előre tudták, miről lesz a jelentésben szó. Politikailag súlytalan, klubszerű értelmiségi összejövétel volt, melyből a szövívők okultak, s ezt követően a nyílt, tömeges politikai akciók megszervezésére összpontosítottak.

A Charta első nagyobb megmozdulására az ország nemzeti ünnepén, 1992. március 15-én került sor. Első ízben történt meg az, hogy a szövívők kész helyzet elé állították szimpatizáns pártjaikat, amikor bejelentették: külön Charta-tüntetést és felvonulást rendeznek Budapest belvárosában, az egykori rendszerellenzék hagyományos útvonalán. A sajtószabadság ünnepén tartandó eseménynek különös aktualitást adott az a tény, hogy a kormányzat egyre nagyobb nyomást igyekezett gyakorolni a Magyar Rádió és Televízió elnökeire, valamint – elővásárlási jogával élve – meg akarta szerezni az egyetlen liberális napilapot, a *Magyar Hírlapot*. A tüntetés terve kapcsán keletkezett az első összeütközés a fővárost kormányzó SZDSZ és a

Charta szóvivői között. Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere nem látta indokoltnak az akciót, mert úgy vélte, konkurenciát teremt az ő ünnepi beszédének. Az ünnepet megelőző városházi fogadáson a főpolgármester – az egyik Charta-szóvivő visszaemlékezése szerint – a következőket mondta a tüntetés szervezőinek: „Hogy jöttök ti ahhoz, hogy ellenünk csináljatok forradalmat; hogy ellenem szervekedjete, amikor én vívtam ki nektek a szabadságot!” A vitát ugyan sikerült elsimítani, ám az SZDSZ-képviselők által szerkesztett *Beszélő* című lap az ünnep után megtámadta a Chartát, kifogásolva, hogy „miért nem egyeztettek barátaikkal” (Solt 1992). A tüntetésen – melyen a Charta először vitte az utcára híveit – kb. 15 000 fő vett részt, s a Charta két szóvivője, a kezdeményezés két szimbolikussá váló alakja, Konrád György (SZDSZ) és Vitányi Iván (MSZP) mondott beszédet. A szónokok állást foglaltak amellett, hogy a tüntetés nem ellenzéki demonstráció, és a Charta pártok feletti identitását igyekeztek erősíteni, mondván: „Nekünk nem egy pártot, nem egy gondolkodásmódot, nem egy ízlést kell védenünk, hanem minden ízlést, minden pártot, minden gondolatot, még azt is, amit elviselhetetlennek érzünk” (Tamás 1992a). A politikai ellenfelek azonban nem így gondolták, hiszen a Televízió előtt tüntető szélsőjobboldali csoport néhány tagja inzultálta a Charta közelben tartózkodó híveit, köztük Konrád Györgyöt, valamint egy újságíró (György 1992; Szénási 1992). A felvonulás végén a Charta nyilvánosságra hozta tiltakozó nyilatkozatát a közszolgálati médiumok pártsemlegességének kormányzati veszélyeztetésével szemben.

Az ünnep után a Charta szóvivői kísérletet tettek egy állandóan működő, informális országos hálózat létrehozására, s ennek érdekében két találkozót is szerveztek Budapesten. E találkozókra a szóvivők a Charta legaktívabb támogatóival találkoztak, akiknek többsége a mozgalommá válást sürgette. Itt kerültek kapcsolatba a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ), az Állampolgári Jogvédő Liga és az Ifjú Szocialisták jelenlévő képviselőivel. Ezzel párhuzamosan az országban Demokratikus Charta-klubok alakultak, s a szóvivők számos esetben utaztak e klubok meghívására – vagy megalakításuk céljából – vidéki településekre. Ennek ellenére a Charta nem tudott folyamatosan élő társadalmi mozgalommá válni, s az értelmiség körein kívülre csak egy-egy akció révén jutott el. Néhány szocialista érzelmű szóvivő javasolta, hogy rendezzen a Charta antifasiszta tüntetést május 8-án, a második világháború európai befejeződésének évfordulóján. Javaslatukat azonban a szóvivők többsége leszavazta, mondván, hogy a volt szovjet blokk országaiiban május 8-ának más jelentése van, mint Nyugat-Európában.

Sikeres volt viszont a Charta május 1-jei kezdeményezése. A szóvivők megszerezték a kormány tervezetét a szociális törvényről, s mivel azt alkalmatlannak találták megfelelő szociális védőháló megvalósítására, szociálpolitikusok közreműködésével felhívást bocsátottak ki a szociális minimumok védelmében (Szociális charta 1992). Kiadására olyan időszakban került sor, amikor már a lakosság 15

százaléka élt a létminimum alatt, és a munkanélküliek száma meghaladta a félmilliót (Machos 1992). A szöveg a Demokratikus Charta 17 pontjából a hatodikra hivatkozott, amely szerint „Demokrácia akkor lesz, ha az állam biztosítja az ország minden lakosának az elemi szociális ellátást”. Noha e pontot a liberálisok már a kibocsátáskor vitatták – úgy érveltek, hogy a jóléti követeléseket nem szabad összekeverni a demokratikus követelésekkel –, a 17 pont közé ez mégis bekerült, s az ennek alapján május 1-jére kiadott szociális felhíváshoz valamennyi szakszervezeti tömörülés csatlakozott. Ez pedig – a szintén egyetértő nyugdíjasszövetséggel és az ifjúsági szervezetekkel együtt – ötmillió ember képviselőjét jelentette. A szakszervezetek egyöntetű csatlakozása azért számított szenzációnak, mert akkor még nem volt precedens a rendszerváltás utáni magyar szakszervezeti mozgalom történetében arra, hogy egy kérdésben valamennyi szakszervezet egyetértésre jusson. Az akció egyúttal együttműködési lehetőséget teremtett a Charta és a legfontosabb szakszervezetek között. A volt kommunista szakszervezeti szövetség (MSZOSZ) és a rendszerváltás idején létrejött független szakszervezeti tömörülés (Liga) saját nyomdáikban nyomtatták ki a Charta röpcéduláit, amelyeket együtt osztogattak szét az emberek között. Május 1-jén ott voltak a Charta szövívői a Városligetben és a Népligetben, többszáz aláírást gyűjtöttek a Demokratikus Charta számára. Egyúttal a szociális felhívás kínálta az első konfliktust a Charta liberális és szocialista tagjai között: a liberálisok attól tartottak, hogy a Charta túlságosan is népfrontossá válva baloldalra sodródik (Tamás 1992b).

A kormánykoalíció fokozódó támadásai a közszolgálati rádió és televízió elnökei ellen újabb alkalmat teremtettek a Charta fellépésére. 1992. május 18-án a szövívők nyílt levélben fordultak az állampolgárokhoz, tiltakozva „a kormányzat konszenzust szegő politikája ellen” (Nyílt levél 1992). A parlament kulturális bizottságában csak a kormánykoalíció képviselői szavaztak a konszenzussal kinevezett vezetők felmentése mellett. Ezt követően Göncz Árpád államfő – mérlegelési jogával élve – nem írta alá a médiumelnökök felmentéséről szóló miniszterelnöki előterjesztést, amire válaszlépésként a kormánykoalíció olyan, jogérvénnyel nem bíró parlamenti nyilatkozat megtárgyalását tűzte napirendre, amely megbélyegezte volna az államfőt „alkotmány sértő” cselekedete miatt. A köztársasági elnök kormánypárti politikai támadások keresztútjába került. A tét ezzel nagyobb lett, s a Charta május 26-án már az államfővel szolidáris nyilatkozatot bocsátott ki. „A kormánypartok alkotmányellenesnek minősítik Göncz Árpád köztársasági elnök lépését, amelyet a demokrácia és a sajtószabadság védelmében tett. Tiltakozunk a köztársasági elnök személyét ért méltatlan támadássorozat ellen. Az alkotmányos rendet nem a köztársasági elnök magatartása veszélyezteti, hanem mindazon erőké, amelyek hisztériakeltéssel megbontják a társadalom nyugalmát és el kívánják terelni a figyelmet a gazdasági és szociális válságról” – fogalmazott a nyilatkozat, egyúttal újabb gyűlésre hívott fel (Nyilatkozat 1992a). Ezzel párhuzamosan huszonöt Char-

ta-szimpatizáns értelmiségi (főleg írók és művészek, továbbá az 1990-es taxisblokádnak egyik vezéregyénisége) egy teljes újságoldalnyi hirdetést tettek közzé Göncz Árpád mellett, „Az elnök = demokrácia” felirattal, amellyel újabb aláírásgyűjtési akciót indítottak el (Ascher et al. 1992). Ennek megszervezésében ezúttal a *Nyilvánosság Klub* sietett a Charta segítségére.

Mire a Charta aláírói és támogatói 1992. június 3-án összegyűltek a budapesti Városháza zsúfolásig megtelt dísztermében, a köztársasági elnök melletti felhívást már 12 000-en írták alá (Horányi 1992b). A gyűlés vezérszónoka Konrád György volt, de mások mellett megint beszédet mondott Vitányi Iván is. Valamennyien annak a konszenzusként a felbomlásáról szóltak, amely a kormánypártokat és az ellenzéket – minden vitájuk ellenére – addig hallgatólagosan összekötötte. A beszédekben – eltérően a korábbi esetektől – már a kormánykoalíció nyílt kritikája volt a domináns. „A Magyar Demokrata Fórum elnöke a kormány élén elérkezettnek látta az időt a sugárzott tömegsajtó megrendszabályozására, hadjárat indult a viszonylagos függetlenségüket őrző rádió- és televízió-elnökök ellen, majd a köztársasági elnök ellen is, mert nem kívánt ebben a hadjáratban közreműködni, mert esküjéhez híven, hogy védelmezni fogja a sajtó, a szó, a gondolat és a hit szabadságát, nem lett a kormányfő cenzori akaratának pusztá eszköze” – fogalmazott Konrád (1992b). Később, június folyamán, az alkotmányos válsággal fenyegető helyzet látszólag lecsillapult, a kormánykoalíció képviselői sem terjesztették be a Parlament elé a Göncz Árpádot elítélő nyilatkozattervezetüket. Június végére – az MSZP és az MSZOSZ aktív közreműködésével (Hegyí 1992b) – 32 000 aláírás gyűlt össze a köztársasági elnök támogatására, ez a szám később 35 000-re nőtt, de ezzel az aláírásgyűjtési kampány be is fejeződött.

Mint azonban a szóvivőkhöz folyamatosan érkező levelekből és a városházi gyűlés második részében, a Charta jövőjéről tartott beszélgetésen kiderült: a szimpatizánsok korántsem voltak elégedettek az addigi eredményekkel, és ismét a Charta szélesebb mozgalommá vagy működő hálózattá válását szorgalmazták. Erősödtek a viták a Charta funkciójáról is. Akik a (párt)politikai funkciót tartották hangsúlyosabbnak, azok a Chartát a liberálisok és szocialisták politikai közlekedésének keretként szemlélték, egy majdani szociálliberális koalíció reményében (Hegyí 1992a; 1992b). Mások ezzel szemben úgy vélték, hogy a Chartának függetlennek kell maradnia a pártpolitikától és fenn kell tartania társadalmi orientációját (Farkasházy–Kornis 1992).

A Demokratikus Charta történetének legnagyobb szabású akciójára 1992. szeptember 24-én került sor. Az akció oka Csurka Istvánnak, a kormányzó MDF egyik alelnökének a *Magyar Fórum* című lapban 1992 augusztusában publikált provokatív politikai helyzetelemzése volt. Csurka az időközi választásokon elszenvedett kormánypárti kudarcokból és a kormány és ellenzék között folyó „médiaháborúban” kialakult patthelyzetből azt a következtetést vonta le, hogy az MDF jobboldalának féltre kell állítania az Antall-kormányt, vagy rá

kell szorítania arra, hogy a politikai konfliktusokat ne kompromisszumokkal, hanem erővel oldja meg. A dolgozat nyelvhasználatában leplezetlenül alkalmazta a náci ideológia egyes újrakódolhatóan terminusait, mint például az „életter” (*Lebensraum*) fogalmát, vagy a lakosság „genetikai romlásának” etnikai keveredésre visszavezetett magyarozatát (Csurka 1992a).

Csurka dolgozata nagy felháborodást keltett a közvéleményben, ami az ehhez kapcsolódó parlamenti viták és Csurka egyes televíziós szereplései nyomán a szélesebb közvéleményre is áterjedt. Antall miniszterelnök csak habozva és bizonytalanul határozta el magát a dolgozat téziseitől, mondván, hogy „nem azonosul” velük. Félő volt, hogy a legnagyobb kormánypárt a jobboldali radikálisok kezére kerül. A Charta szóvivőire egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy szervezzenek tiltakozó megmozdulást. A szóvivők augusztus 30-ai találkozásukon vitatták meg a fejleményeket. Megállapították, hogy Csurka megnyilatkozásai kívül esnek azon a körön, amelyet a demokratikus erők tolerálhatnak. Egy csoportjuk azonnali tüntetést sürgetett, míg mások úgy gondolták, hogy csak egy igazán nagy tüntetést szabad szervezni, amihez néhány hétre szükség van. Megkezdődött az egyeztetés az ellenzéki pártokkal, a szakszervezeti szövetségekkel és számos más társadalmi szervezetekkel a tüntetés előkészítésére. A Charta szeptember 10-én nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben felhívta a kormányt az alkotmányellenes nézetek elítélésére, és egyben bejelentette, hogy megfelelő időpontban „méltóságteljes felvonulást” rendez a demokratikus rend védelmében (Felhívás 1992a). A szóvivők ekkor már tudták, hogy Csurka István szeptember 19-én nagygyűlést tart híveivel a Televízió épülete előtt, és saját tüntetésüket ez utánra kívánták időzíteni. Másfelől viszont nem láthatták, hogy milyen hatást fog kiváltani a Csurka-tüntetés, ezért egyidejűleg két változatot fontolgattak: kisebb hatás esetén maguk is megelégedtek volna egy nagygyűléssel, de nagyobb és fenyegetőbb visszhang esérére látványos felvonulást terveztek. Végül az utóbbi következett be: a jobboldali radikális Csurka tüntetésén nemcsak marginális csoportok, hanem szolid középosztálybeliek is megjelentek, s a résztvevők száma elérte a 15 000 főt. Ettől kezdve a Charta szóvivői létfontosságúnak tartották, hogy a Charta felvonulásán nagyszámúval többen vegyenek részt.

A szóvivők kezdetben úgy gondolták – s ebben egyetértés mutatkozott az ellenzéki pártok között is –, hogy a Charta tüntetésén pártoktól független szónokok mondjanak beszédet. Az ellenzéki Fidesz is leszögezte, hogy csak abban az esetben támogatja a tüntetést, ha azon pártszónokok nem szólalnak fel. Végül azonban másként alakult a helyzet. A Csurka-tüntetés után az SZDSZ vezetői úgy gondolták, hogy a tüntetésnek nagyobb politikai súlyt kell adni és Konrád György segítségével meggyőzték a szóvivőket a pártszónokok szükségességéről. A szóvivők a változtatást ambivalensen fogadták: volt, aki örült annak, hogy kezdeményezésük nagypolitikai szintre került,

míg mások úgy tartották: az SZDSZ kész helyzet elé állította őket, nem véve figyelembe függetlenségüket.

A társadalmi várakozás napról napra növekedett. Újabb és újabb szervezetek csatlakoztak a tüntetéshez, nem egy közülük anyagilag is támogatta. Végül a Fidesz is támogatta a tüntetést, bár szónokot nem állított (Kövér 1992). Az MSZP-nek nem volt kifogása a pártszónokok ellen (Vitányi 1992). Mindhárom párt és a nagyobb szakszervezetek (különösen az MSZOSZ) segítettek a röpcédulák kinyomtatásában. A Demokratikus Charta szeptember 21-én újabb felhívást adott ki, amelyben már megjelölte a felvonulás helyét és idejét, valamint leszögezte: „Magyarországon az elmúlt hetekben előretört a szélső-jobboldal: rasszista, kisebbségellenes, erőszakra uszító, a fasizmust felmentő nézetek hangzottak el a legkülönbözőbb fórumokon. Az MDF alelnöke meghirdette a *Magyar Út* nacionalista programját, amely eltér a koalíció programjától és ellentétes a civilizált Európához való nemzeti felzárkózási törekvésekkel. (...) A Demokratikus Charta időben kíván szólni: Nem erre szavaztunk 1990-ben! Védjük meg a békés rendszerváltás eddigi eredményeit, vigyázzunk együtt a nehezen kivívott szabadságra és demokráciára!” (Felhívás 1992b)

A felhíváshoz csatlakozó szervezetek hosszú listája sajátos „szírvány-koalíciót” mutatott: az anarchistáktól az evangéliumi diákszövetségig, az egykori kommunistáktól a liberális demokratákig, a zöldektől a keresztény sportkörökig terjedt. A Charta szeptember 22-ei sajtótájékoztatóján jelentette be az esemény szónokainak névsorát, s itt kaptak alkalmat egyes csatlakozó szervezetek is álláspontjaik rövid kifejtésére. A szimpatizáns újságírók, ellenzéki politikusok és kritikai értelmiségiek együttműködéseként nagy példányszámú napilapok naponta újabb híreket, előzetes információkat adtak a készülő eseményről. Ebben valóban megmutatkozott a kritikai értelmiség és a baloldali-liberális újságírók együttműködése, amelynek létrehozása a Charta mozgalommá alakulásakor fontos szempont volt.

1992. szeptember 24-én a legmegbízhatóbbnak tűnő becslések szerint több mint 80 000 ember vonult az utcákra a Charta felhívására. Ez volt a legnagyobb magyarországi tömegtüntetés 1989. június 16-a, Nagy Imre és mártírtársai újratemetése óta. A menet a már hagyományossá vált belvárosi útvonalat követte. A parlament épülete előtt elhangzott beszédek – amelyeket az emberek gyertyával és virággal a kezükben hallgattak – általában az antidemokratikus jobboldallal való szembefordulásra szólítottak fel, s többségükben az agresszivitásra való szelőd, de határozott válasz fontosságát hangsúlyozták. Vitányi Iván megint azt igyekezett hangsúlyozni, hogy nem ellenzéki tüntetésről, hanem a „társadalompártiak” gyűléséről van szó. Konrád György pedig leszögezte: „Ha van demokrácia, akkor sehol sem tilos magyarnak lenni. Ha nincs demokrácia, akkor nehéz magyarnak lenni a szomszédos országokban. A magyarok tehát érdekelték abban, hogy a teljes Kárpát-medencében demokrácia uralkodjék” (Konrád 1992c). A tüntetésnek határozott antifasiszta jellege volt; még

olyan idős nyugdíjasok is részt vettek rajta, akik – saját szavaik szerint – utoljára ötven évvel ezelőtt, 1942-ben tüntettek a fasizmus ellen. A politikai rendezvény részeként a Chartával szimpatizáns művészek is felléptek. Az akció anyagi támogatásának legnagyobb részét a Hit Gyülekezete nevű vallási közösség vállalta. A budapesti tüntetéssel párhuzamosan Charta-felvonulásokra került sor Miskolcon és Debrecenben is, amelyeken néhány ezer ember vett részt, s a miskolci gyűlésen Forgách Pál, a Liga korábbi elnöke mondott beszédet.

Habár a kormánypárti sajtó egyes, szélsőségesnek minősített csoportok részvétele miatt igyekezett lejártni a Chartát (Beke 1992; Speidl 1992), a tüntetés szelíd, méltóságteljes volt, mentes minden szélsőségtől. A szóvivők nagy transzparenst vittek „*Félelem nélkül a demokráciáért!*” felirattal, ezen kívül transzparenseket csak elvéve lehetett látni (Erős 1992).

A tüntetés sikerével a Demokratikus Charta nagypolitikai dimenzióba került. Az értelmiségiek laza társulásának indult kezdeményezés régóta látott nagy tömegeket mozgatót meg. Igaz, az aláírók tábora csak lassan növekedett, de összetételük megváltozott. A májusi szociális felhívás kibocsátását követően megnőtt a munkanélküli és a nyugdíjas csatlakozók aránya (Horányi 1992b). A Chartából nem lett „permanens” társadalmi mozgalom, de ezekben a hónapokban mintegy a demokrácia hívószava, szimbóluma lett, amelyre alkalomadtán emberek sokasága vált mozgósíthatóvá. Másfelől a tüntetés újabb lépést jelentett a Charta és az ellenzéki pártok szorosabb együttműködése felé.

Egy hónapra rá a nemzetközi *Lettre Internationale* nevű folyóirat szerkesztői és a hozzájuk kötődő európai értelmiségiek rendeztek konferenciát a budapesti Városházán „Forradalmak és restaurációk” címmel. Ezen az eseményen elevenítette föl Konrád György régi elképzelését egy nemzetközi demokratikus charta létrehozásáról, amelyet a jelenlévők nagy többséggel támogattak. Ennek nyomán – Konrád, Mészöly és Vitányi szövegezésében – megszületett a *Budapesti felhívás* (1992), amelynek aláírói kijelentették, hogy javaslatot tesznek egy nemzetközi demokratikus charta megfogalmazására, abból a célból, hogy a demokratikus eszméket folyamatosan szembesítsék „a világ állapotával”. Közösen vallott értékeik kinyilvánítása után az aláírók leszögezték, hogy erről nemzetközi dialógust kívánnak kezdeményezni. Ugyancsak ezen a találkozón szereztek tudomást a jelenlévők arról, hogy az október 23-ai nemzeti ünnepen radikális jobboldali csoportok – közöttük egyenruhás szkinhedek – füttel és közbeikiabálással megakadályozták Göncz Árpád köztársasági elnököt ünnepi beszédének elmondásában. Mivel a téren teherautókon odateszállított melegítőruhás határőrök is voltak, továbbá a rendőrség a rendezavarás idején tetlenül szemlélődött, sokakban felmerült a gyanú, hogy szervezett erők állnak a rendezavarók mögött. A Charta hívei számára ezt látszott megerősíteni Antall miniszterelnök első nyilatkozata, amelyben csak annyit mondott, hogy „nem örül” a délutá-

ni atrocitásnak, de nem ítélte el. Mire a Charta szóvivői összegyűltek, hogy kifejezzék tiltakozásukat, a *Lettre*-konferencián részt vevő értelmiségiek már megfogalmaztak egy tiltakozó nyilatkozatot, amelyhez a Charta is csatlakozott. Ezt követően a Charta szóvivői kiadtak egy egész oldalas, fényképes politikai hirdetést, tiltakozásul a neonáci eszmék megjelenése ellen. A hirdetésen két kép szerepelt: az egyik az 1944-es nyilas hatalomátvételt idézte fel, a másik egy 1992. október 23-án, a Kossuth téren lefényképezett nyilas fiatal mutatót. A szöveg ez volt: „*Újra?! Nem*” (Politikai hirdetés 1992).

Amikor pedig az év november 29-én a köztársasági elnök Tatabányán fölavatta a restaurált Turul szobrot, a magyarság egyik történeti szimbólumát, a szóvivők – akik a nyári szolidaritási akció óta kapcsolatban álltak az elnökkel – a korábbi incidens megismétlődésének lehetőségétől tartva levélben kérték fel a Charta támogatóit, hogy minél nagyobb számban menjenek el az eseményre, s ha kell, fizikailag is védjék meg a köztársasági elnököt. E kérésnek mintegy százan tettek eleget. A rendőri erők azonban ezúttal még az esélyt is kizárták annak, hogy az ott gyülekező szkinhed-csoportok megzavarják az avatóünnepséget. Ekkoriban sokakban már az a képzet alakult ki, hogy a Charta maradt a demokrácia utolsó védelmezője az országban.

A Chartához csatlakozás üteme és az aláírók foglalkozási összetétele

A Demokratikus Charta felhívását aláírók száma különösen az első hónapokban (1991. december 8. és 1992. február 13. között) ívelt meredeken felfelé. Ebben a kezdeti lelkesedésen túl az is szerepet játszott, hogy az MSZP szervezetei aktívan részt vettek az aláírások gyűjtésében. Horányi adatai szerint (1992b) a több mint 27 000 aláírásból csaknem 12 000-et az MSZP közreműködésével gyűjtöttek. Az aláírások később erőteljesen csökkenő ütemének valószínű oka az, hogy míg az első időkben az emberek számára maga az aláírás, tehát a csatlakozás aktusa jelentette „az akciót”, addig ezt márciustól kezdve más aktivitási lehetőségek – tüntetések, egyedi petíciós kampányok – váltották fel. 1992 júliusa után pedig már szisztematikus aláírásgyűjtés sem folyt.

A Charta akciói ismertté tették a kezdeményezést az országban, aláírásukkal számosan csatlakoztak. Az 1. táblázat ennek növekedési ütemét mutatja:

1. táblázat

A Chartához csatlakozás növekedési üteme

Dátum	Esemény	Aláírások száma
1991		
szeptember 26.	a 17 pont kibocsátása	162
október 30.	sajtótájékoztató	1 500
december 8.	városházi gyűlés	4 000
december 15.	-	7 000
1992		
január 31.	-	18 613
február 13.	sajtótájékoztató	20 200
március 18.	ünnepi tüntetés	22 082
május 6.	szociális felhívás	24 191
június 3.	kampány a rádió- és tv-elnök mellett	25 713
június 29.	kampány a köztársasági elnök mellett	27 040
szeptember 14.	kampány a szélsőjobboldal ellen	27 346
december 5.	-	27 600

(Forrás: Horányi 1992b)

Ha az első 10 000 aláíró (Charta-gyűjtés) szociális eloszlásának adatait összehasonlítjuk a kizárólag az MSZP által gyűjtött 2000 fős listával (lásd 2. táblázat), akkor különösen szembetűnő eltolódás mutatkozik az MSZP mintáján a fizikai dolgozók, a munkanélküliek és a nyugdíjasok felé a Charta (és a vele szimpatizáns csoportok) spontán gyűjtött, inkább értelmiségieket tartalmazó listájához képest. (Az MSZP 2000-res mintája időrendben a 12 000 és 14 000 közötti csatlakozók adatain alapszik, így nem része az első 10 000 csatlakozónak.)

A Chartához egy év alatt több mint 27 000 ember csatlakozott. Figyelemre méltó, hogy 1992 májusától, a szociális felhívás kiadását követően – bár a csatlakozások növekedési üteme ekkor már lényegesen lassúbb volt, mint induláskor – az aláírók körén belül egyre nőtt a munkanélküliek és fizikai dolgozók aránya. A Charta 1992. március 15-ei felvonulására kb. 150 000, szeptember 24-ei nagy tüntetésére pedig több mint 80 000 embert tudott mozgósítani. A városházi két gyűlésre 1000–1000 ember ment el, a Göncz Árpád köztársasági elnök melletti petíciót 35 000 ember írta alá.

2. táblázat

A Charta aláíróinak szociális összetétele

Foglalkozás	Charta-gyűjtés százalékos arányban (100% = 10 000fő)	MSZP-gyűjtés arányban (100% = 2000fő)
fizikaiak	12,7	19,6
pedagógusok, oktatók	12,1	10,4
mérnökök	8,1	4,2
diákok, egyetemisták	4,3	2,4
nyugdíjasok	14,7	33,7
hivatalnokok	8,3	7,9
sajtóban dolgozók	3,7	0,7
orvosok, eu. dolgozók	3,6	1,1
jogászok, közgazdászok	8,6	3,7
tudományos kutatók	4,3	2,2
művészek	3,7	0,5
vállalkozók	5,0	3,5
háztartásbeliek	0,4	1,2
munkanélküliek	0,9	3,6
egyéb	6,1	1,3
fogl. nem szerepel	3,4	4,0

(Forrás: Horányi 1992b nyomán módosított bontásban.)

Politikai pártok vonzásában: a Charta funkcióváltozása

A Charta szóvivőinek egyéves mandátuma 1992 decemberében lejárt. Több találkozáson szó esett a Charta jövőjéről. Horányi György szóvivő úgy vélte, hogy a Chartának egy évre föl kell függesztenie tevékenységét, mert a választásokhoz közeledve a Chartát egyes pártok kampánycéljaikra használhatják fel, s ezáltal a léteben veszélyeztethetik. Konrád ezzel szemben – a többség egyetértésével – azt javasolta, hogy a Charta ne függesse fel tevékenységét és ne mondjon le minden szóvivő, hanem vállaljanak még egy évet. Decemberi találkozáson a szóvivők hosszú vita után sem tudták tisztázni a Charta jövőbeni identitását, ezért a szóvivőválasztás elhalasztása és új találkozó kitűzése mellett döntöttek. Az ülésen politikai nyilatkozatot is elfogadtak a televízió elnökének védelmében, aki ellen a miniszterelnök egy 1974-es, alkotmányellenesnek minősített jogszabály alapján kezdeményezett vizsgálatot és függesztette fel állásából (Nyilatkozat 1992b).

A szóvivők és meghívottjaik 1993. január 10-én találkoztak legközelebb. Addigra a közszolgálati rádió és a televízió elnökei – megelégedvén a kormányzati nyomást – bejelentették lemondásukat posztjukról. Az MDF közelgő Országos Gyűlése előtt egyre hangosabbá váltak a párt jobboldali szélsőségei (Csurka 1992b). A Char-

ta tisztújító találkozója e belpolitikai feszültségek miatt meglehetősen elkeseredett hangulatban zajlott, s úgy tűnt, a kezdeményezés válságba jutott. Többen megfogalmazták azt a félelmüket, hogy a kormányzó MDF elhalaszthatja az 1994-ben esedékes választásokat. Hosszú vita alakult ki a Charta és a pártok viszonyáról, amelyben két megoldás körvonalazódott: 1. a Charta legyen független civil szerveződés, párt-pénzektől független pénzügyi alapokkal; 2. a Charta ne legyen független a pártoktól s ne utasítsa el a pártok pénzügyi támogatását. Végül a függetlenségpártiak maradtak kisebbségben, így a dilemma a pártok most már nyílt térfoglalása javára „oldódott fel”. Konrád és Vitányi úgy érvelt, hogy a szóvivők között kapjanak helyet pártpolitikusok is „független személyiségként”. A résztvevők új, 16 tagú szóvivői testületet választottak. Ennek négy korábbi szóvivő is tagja maradt, velük együtt tízen képviselték a Demokratikus Charta egykori kibocsátóit. Foglalkozási összetétel alapján a szóvivői testület a következőképpen festett: bekerült négy, pártja végrehajtó testületében is tisztséget viselő értelmiségi politikus, illetve politizáló értelmiségi – Vitányi Iván (MSZP), Konrád György (SZDSZ), Király Zoltán (MSZDP), Veér András (Köztársaság Párt) –, mellettük három újságíró, hét ismert humán értelmiségi és egy középiskolai tanár kapott bizalmat. A szóvivőválasztás meritokratikus alapon történt, amelyben az értelmiségi teljesítmény és a korábbi ellenzéki érdemek játszották a legfontosabb szerepet. Hasonlóan lényeges szempont volt az is, hogy a potenciális szóvivő valamelyik ellenzéki párt holdudvarához tartozzék és lehetősége legyen a tömegmédiában való gyakori megjelenésre. Nem véletlen, hogy a szóvivői testületben a humánértelmiségiek domináltak, akik foglalkozásuknál fogva a szó és a kép, a megfogalmazás és a megjelenítés mesterei.

A Charta szerepével kapcsolatos eltérő elvárások megfogalmazódtak a február 7-ei budapesti nagygyűlésen is, ahol az összegyűlt körülbelül 1000 szimpatizáns jóváhagyta a Charta megválasztott új szóvivőit. A bombariadóval megzavart rendezvényen az első beszédet Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere mondta, amelyben kritikával illette a kormányt a pártszempontok túlzott érvényesítése miatt. A Demokratikus Chartáról immár így nyilatkozott: „A Charta nagyszerű, egyrészt mert célja az általános emberi jogok tiszteletben tartása, másrészt pedig mert kiegyensúlyozó, összetartó erő a különböző politikai nézetek között is. Kifejez egy közérzetet is, a jobboldaliság teljes elutasítását és a demokratikus játékszabályokhoz szükséges tér megteremtésének követelményét” (Charta-nap 1993). Az a kérdés, hogy miként egyeztethető össze „a jobboldaliság teljes elutasítása” a demokratikus játékszabályok érvényesítésének igényével, jelzi a Charta politikai álláspontjának belső önellentmondását. Kornis Mihály (1993) például újabb írásában már az „össztársadalmilag követelt” ellenzéki összefogást sürgette, s a Chartát is ennek keretei között képzelte el. Konrád György viszont – bár maga is szükségesnek tartotta a „fasisztaszagú demokrácia” veszélye elleni fellépést – azt is hangsúlyozta, hogy a Chartában megtestesülő „civil tár-

sadalom ellenőrző hatalmára a kormányzattal szemben akkor is szükség lesz, ha később azok a pártok alakítanak kormányt, amelyeknek számos tagja és vezetője aláírta a Demokratikus Chartát” (Konrád 1993a).

1993 tavaszára a Charta rendezvényei ritualizálódtak. A Csurka vezette szélsőjobboldal fokozatosan kiszorult az MDF-ből, a magyar belpolitikai élet normalizálódott. A diktatúra, mint „fő veszély”, egyre kevésbé tűnt valószerűnek (Mézess 1993). A március 15-ei ünnepség fő szónoka a lemondott tévéelnök, Hankiss Elemér volt (Hankiss 1993), míg Konrád György beszédében ezúttal külpolitikai témákkal foglalkozott (Konrád 1993b). A Charta május elsejére közzétett felhívása már nem ment túl az általánosságokon, s arra kérte a politikai erőket, hogy „hagyjanak fel az egymást vádoló terméketlen vitákkal, s végre emelkedjenek felül a másodrangú kérdésekkel foglalkozó politikai pótcselekvéseken” (Felhívás 1993). Ekkoriban jelent meg a *Tégy a gyűlölet ellen!* elnevezésű kezdeményezés, amelyet bemutató májusi demonstrációja előtt bankelnök szervezője azzal különböztetett meg a Chartától – s ezzel indirekt módon jellemezte a Chartát is –, hogy soraiban kevesebb az értelmiségi, továbbá nem csatlakozik egyetlen politikai csoportosuláshoz sem (Iványi 1993).

A Demokratikus Charta égisze alatt zajlott le 1993. augusztus végén az az aláírásgyűjtő akció, amellyel az aláírók Horthy Miklós egykori kormányzó újratemetésének televíziós közvetítése ellen tiltakoztak. Az aláírók döntő többsége ekkor már nem a liberálisok, hanem a szocialisták közül került ki, köztük olyanok, akik értelmiségi-ként súlyosan kompromittálódtak a diktatúra idején (Tiltakozás 1993). A temetés előestéjén a Charta szóvivői – mintegy ezer főnyi közönség előtt – kulturális programmal búcsúztak a Horthy-korszaktól a Vérmezőn, hangsúlyozva, hogy a mai magyar demokrácia nem tekintheti magát a Horthy-rendszer örökösének.

A Charta két utolsó, aktuálpolitikai kérdésre reflektáló tömegakciója – 1993 októberében és 1994 márciusában – a sajtószabadság védelmében fogant. Október végén a televízió új vezetője egy korábbi politikai botrány – Göncz Árpád 1992. október 23-i ünnepi beszédének megakadályozása – szerinte hamis televíziós tálalására hivatkozva megszüntette az *Egyenleget*, a televízió utolsó kormánytól független hírműsorát. 1993. október 30-án, a rádióskamara kezdeményezésére 15 000 ember tartott csendes tüntetést a televízió épülete előtt, majd a Demokratikus Charta szervezett nagygyűlést a budapesti Városházán. A szónokok közül többen felvetették egy – a médiapuccsot követő – politikai puccs lehetőségét, s volt, aki úgy vélte, hogy „egy veszélyessé válható puccs árnyékában” a Charta kötelessége nemzetközi jogvédő fórumokhoz fordulni (Mészöly 1993). Ebben a légkörben többen aggódtak amiatt, hogy vajon lesznek-e szabad és tiszta választások Magyarországon 1994-ben. Az események nyomán Göncz Árpád köztársasági elnök Antall József miniszterelnökhöz írott levelében leszögezte, hogy „a Magyar Rádió és a Magyar Televízió alapfeladatainak ellátására képtelenné vált”, „s ezzel a magyar választók

(...) elesnek a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől” (Göncz 1993). Válaszlevelében Antall miniszterelnök leszögezte, hogy nem ért egyet a fenti megállapításokkal. Mint írta: „a sajtószabadság védelme azt is jelenti, hogy ne érvényesülhessen egyes politikai körök, újságírói klikkek belső terrorja, amivel hátrányos helyzetbe hozzák, élesen támadják azokat, akiknek eltérő az álláspontjuk” (Antall 1993). Mindkét fél tehát a sajtószabadság védelmére hivatkozott, bár Antall a hírműsor megszüntetését lényegében a médiaértelmiség belügyének tekintette. A Charta szónokai azonban (Göncz államelnökkel megegyezően) azt hangoztatták, hogy ez a kérdés már messze túlnőtt az értelmiségi táborok belső vitáján (Balassa 1993), sőt – mint egyikük fogalmazott – a sajtószabadság elnyomása önkényhez, vörös-barna diktatúrához vezet (Konrád 1993c).

1993 őszén kezdődött a „médiaháború” utolsó felvonása, amelyet a hírműsorok (még a kormány centrumához képest is) erőteljes jobbtorolódása, valamint a rádióban és televízióban végrehajtott politikai tisztogatás fémjelzett (Farkas 1994). Tiltakozásként a legkiválóbb írók, költők és zeneművészek közül sokan megtiltották, hogy műveiket a Magyar Rádió és a Magyar Televízió sugározza (Írók 1993). Ezzel párhuzamosan, 83 értelmiségi nyílt levélben jelentette be a Független Gondolkodók Egyesületének (FÜGE) megalakítását, azzal a céllal, hogy hétről hétre figyelemmel kísérjék a hírműsorokat és tapasztalataikat a nyilvánosság elé tárják (Írók 1993).

Emellett 162 színész nyílt levelet írt a miniszterelnöknek, tiltakozásul a Rádióban és a Televízióban kialakult „szellemi polgárháború” ellen, amelynek következtében „az alkotómunka lehetetlenné vált” (Színészek 1993). Volt, akit azért távolítottak el a Rádiótól, mert aktív szerepet játszott a Demokratikus Chartában (Farkasházy 1993). A Magyar PEN Klub intéző bizottsága kinyilvánította szolidaritását a tiltakozó írókkal (Magyar PEN Klub 1993). A Magyar Írószövetség elnöksége is elismerte, hogy a sajtószabadságot megsértették, de nem tartotta megfelelő tiltakozási formának a bojkottot. Ehelyett felszólította a kormányt, hogy szüntesse meg a rádióban és televízióban kialakult feszültségeket (Írószövetség 1993). Kormánypárti írók és művészek viszont ellennyilatkozatot tettek közzé a bojkottal szemben (Írók, művészek 1993).

Már csak alig több mint két hónap volt hátra az 1994. májusi választásokig, amikor a Magyar Rádió vezetője bejelentette 129 rádiós műsorkészítő elbocsátását. Ezzel az akcióval a kormánypártok és a (nemcsak a Chartához közelálló) politikailag aktívizálható értelmiség ellentéte szakadékká mélyült (Jakus 1994). Habár a választási kampány alatt történt elbocsátások politikai motivációját hivatalosan tagadták, az mégis nyilvánvaló maradt, s a lakosság többsége is így ítélte meg (TeleMedia 1994). Az eljárás jogilag nem védhető módon zajlott le, szellemében pedig a Kónya-tanulmány (1991) és a Csurka-pamflet (1992) üzenetét idézte. A döntés ellen a rádiós dolgozók március 3-án tiltakozó demonstrációt tartottak, tiltakozott a Nyilvánosság Klub (1994) is, 54 értelmiségi pedig nyílt levélben követelte

az elbocsátottak azonnali visszahelyezését (Nyílt levél 1994). A Demokratikus Charta szóvivői közzétett tiltakozó üzenetükben a kormányt minősítve minden eddiginél keményebben foglaltak állást: „az a kormány, amely szembeszökően és kihívóan megsérti a sajtószabadság erkölcsi és alkotmányos elvét: *nem tekinthető a továbbiakban demokratikus kormánynak*” (Márciusi üzenet 1994. Az én kiemelésem – B. A.). Hasonlóképpen, bár némileg visszafogottabban fogalmaztak néhány nappal későbbi sajtótájékoztatójukon, majd a március 15-ei nemzeti ünnep előestéjén 20 000 fő részvételével megtartott tüntetésen. Konrád György szerint „a Demokratikus Charta mindaddig *korlátozottan demokratikusnak* tekinti a magyar kormányt, ameddig nem biztosítja a polgárok széles körű tájékozódásának feltételeit” (Sajtótájékoztató 1994. Az én kiemelésem – B. A.). A tüntetésen elsősorban az elbocsátott rádiósok képviselői kaptak szót, majd felolvasták a Charta egykori 17 pontját és a szóvivők nyilatkozatát a sajtószabadságról. A nyilatkozat felszólította a kormányt, hogy vonuljon ki a sajtóból és felszólította a következő, választások utáni országgyűlést, hogy még abban az évben fogadjon el megfelelő sajtótörvényt (Charta-tüntetés 1994). Akkoriban a közvélemény-kutatók révén már sejteni lehetett, hogy a túlságosan jobbra tolódott és népszerűtlen kormánykoalíció el fogja veszíteni a közelgő választásokat, s ez sok Charta-szimpatizánst felbátorított. Sokan szinte megváltásként várták a májusi választásokat.

A második szabad választások eredményei igazolták a kormányváltással kapcsolatos várakozásokat. Az MDF vezette koalíció megbukott, és a választások első fordulójában azok a pártok kapták a legtöbb szavazatot, amelyek a legaktívabban támogatták a Demokratikus Chartát (MSZP, 32,96%; SZDSZ, 19,76%). A választások második fordulója után az MSZP 54 százalékkal abszolút többségre tett szert a parlamentben, míg az SZDSZ-nek a mandátumok 18 százaléka jutott. Az MSZP így többsége birtokában akár egyedül, akár más pártokkal is vállalhatta volna a kormányzást. Mégis, csakhamar egyértelművé tette, hogy koalícióban kíván kormányozni és számára az SZDSZ-en kívül más koalíciós partner komolyan fel sem vetődik. Konrád György már az első választási forduló után megjelentetett cikkében a koalíció, sőt, pártja, az SZDSZ miniszterelnök-jelöltje mellett érvelt (Konrád 1994a). Habár ez utóbbival sokan nem értettek egyet, egyre növekvő értelmiségi nyomás nehezedett a két pártra, hogy lépjenek koalícióra. A sajtóban sorra jelentek meg cikkek, amelyek az MSZP–SZDSZ koalíció mellett érveltek. A korábban a demokrácia és a sajtószabadság védelmében, valamint a szélsőjobboldali tendenciák megállításáért küzdő Demokratikus Charta ekkor már túllépett korábbi szerepén, s a pártpolitika formálására is igényt tartott. A Charta szóvivői május 31-én, két nappal a választások második fordulója után, nyilvános vitát szerveztek arról, hogy milyen kormányzás legyen Magyarországon. Habár a találkozón megfogalmazódtak ellenvélemények is, a felszólalók többsége a koalíció mellett érvelt. Ennek alapján Konrád György a Charta nevében nyilvánosan

kérte a két párt vezetőit, hogy kezdjenek tárgyalásokat egymással (Konrád 1994b). Nemcsak a pártok igyekeztek tehát befolyásolni a mozgalmat; a mozgalmi értelmiségiek is megpróbálták befolyásolni a pártokat. A polgárjogi jelszavakat hangoztató mozgalom politikai „királycsinálóvá” vált, vagy legalábbis akként viselkedett (Krokovay 1994). A Demokratikus Charta értelmisége hozzájárult a politikában 1990-ben még döntő szerepet játszó kommunista–antikommunista törésvonal meghaladásához, valamint három társadalmi elitcsoport: a Kádár-rendszer politikai osztályának reformista szárnya, a pénzügyi-technokrata elit és a baloldali-liberális értelmiség összefogásához (Körösényi 1995:279). Ezen elitcsoportok eszméi közös nevezője azonban már nem a Charta által képviselt liberális-szociális-demokratikus minimum, hanem a „modernizáló” szakértelem ígérete, a modernizációs ideológia lett (Bozóki 1995; 1996). A Demokratikus Charta gyakran – s nemegyszer morális pátozzsal – tiltakozott az ideologikus politika eluralkodása ellen, de mozgalmi jellegénél fogva maga is értékcentrikusan politizált. Az 1994-ben hatalomra került szocialista-liberális koalíció viszont nemcsak az ideologizálást, de az értékcentrikus beszédmódot is elkerülte. Szóhasználatában visszatért a késő Kádár-kor „semleges” szakértő-technokrata és „problémakezelő” bürokrata nyelvének sajátos keverékéhez.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Charta kibocsátása és akciói sokak számára egyszerű igent jelentettek a demokráciára és nemet az antidemokratikus politikai törekvésekre. Amikor az emberek nem tudtak vagy nem is akartak már eligazodni a pártpolitikák szövevényeiben, a Charta egyetlen alternatívára egyszerűsítette a politika aktuális kérdéseit. A Charta így vonatkozási ponttá, referenciává vált; itt van a „mi” Magyarországunk, ott pedig az „övék”. A Charta a megbillent politikai konszenzus helyreállítása jegyében, a demokratikus minimum védelmében szerveződött, de – részben a kormánykoalíciós nyomás reakciójaként – a politikát ismét morális síkra terelte (Braun 1992). A mozgalom népfreontos szerveződése, az igenekre és nemekre alapozott mozgalmi politizálás morális alapon volt lehetséges. A Demokratikus Charta több szempontból a magyar értelmiség egyik legsikeresebb politikai kezdeményezése volt, amelynek nevéhez a magyar történelem legnagyobb antifasiszta tüntetése kapcsolódott (Tamás 1994b). Társadalmi hatásukat tekintve nem a parlamenti szónoklatok, hanem a Charta békés tüntetésesei voltak azok, amelyek megállították a szélsőjobboldal előretörését (Kis 1993). Ugyanakkor a Charta léte nem csökkentette a politikai mező polarizálódását, politikai hatása – a radikális jobboldal visszaszorítása mellett – a „liberális közép” kiüresedése volt. A demokratikus minimum megvédéséért a népfreontpolitika árát kellett megfizetni, s ez feltehetően hozzájárult az exkommunista párt gyors visszatéréséhez a hatalomba.

A szélsőjobboldal az 1994-es választásokon súlyos vereséget szenvedett. Csurka István radikális jobboldali pártja a választásokon a listára leadott szavazatoknak csupán 1,59 százalékát szerezte meg. Mégis, még utólag sem könnyű megítélni, hogy valóban akkora volt-e a demokráciára leselkedő veszély, mint ahogy azt a Charta szóvivői állították. A választási eredmények azt sejtetik, hogy a veszélyt eltúlozták, s a „fasiszta veszély” kisebb volt, mint amit a reá adott antifasiszta válasz sugallt. Ám ez csak a Charta tiltakozó megmozdulása nyomán derülhetett ki. A Charta morális politikája hatásosnak bizonyult, mert képes volt megszólítani és cselekvésre készíteni az embereket. A történelmi helyzetek megismételhetetlenek, így a társadalomtudomány eszközeivel sem azt nem lehet egzakt módon bizonyítani, hogy a Charta nélkül ugyanezek lettek volna a választási eredmények, sem pedig azt, hogy lényegesen eltérőek. Mindenesetre, a demokráciára leselkedő veszély problémájának napirenden tartásával a Charta elérte, hogy amikor e tendenciákkal szemben széles körű társadalmi összefogás bontakozott ki, akkor az összefogás természetes mozgalmi keretétül szolgálhatott.

A Demokratikus Charta mozgalmi sajátossága szociológiai értelemben vett kettős karaktere volt: részben a klubszerű, hálózatszerű értelmiségi politizálás kerete lett, másrészt – nyitottsága folytán – kerete mindazoknak az elementáris tömegigényeknek, amelyek ritka pillanatokban, eruptív módon jelentkeztek. Igazi „esernyő-mozgalom” volt több értelemben is. Adott pillanatban „esernyőként” a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak összefogására volt képes, amelyek egyébként valószínűleg nem is kommunikáltak volna egymással. „Esernyőként” működött egy másik, Konrád György által megfogalmazott értelemben is: tagjai nem tekintették feladatuknak a mozgalom mindenáron való, „permanens” működtetését. Amikor szükség volt rá, a Charta esernyőként kinyílt, amikor viszont nem volt szükség rá, átmenetileg becsukódott. Voltak, akik emiatt nem is tekintették mozgalomnak. Ez azonban túlzás. Olyan mozgalom volt, amely disztinkt akciókból állt, s az egyes akciók között látszólag nem funkcionált.

A mozgalomnak ahhoz, hogy ezt az esernyőszerű, harmonikaszerű létezmódját megőrizhesse, ismert, karizmatikus értelmiségiekre volt szüksége, akik képesek voltak sokak figyelmét megragadni és fenntartani. Ilyen szerepet játszott elsősorban Konrád György, a világszerte ismert író, a Charta kigondolója, emblematikus alakja, a demokratikus ellenzék egykori tagja, aki az adott időszakban a Nemzetközi PEN Club elnöke és az SZDSZ Országos Tanácsának tagja volt; továbbá egyes rendezvényeken Mészöly Miklós író, Balassa Péter esztéta, Hankiss Elemér szociológus, Kerényi Imre színházrendező, Jancsó Miklós filmrendező. A Charta szóvivői számos esetben felléptek az ország legnépszerűbb politikusa, Göncz Árpád köztársasági elnök (egykori drámaíró) védelmében, vele kapcsolatban álltak, támogatását élvezték. Az értelmiségi kezdeményezés fontos alakja volt Vitányi Iván, aki kettős minőségében – értelmiségiként és

az MSZP fontos pozíciót betöltő politikusaként – vehetett részt a Charta-értelmiség belső köreiben, hidat teremtve ezzel a szocialista érzelmű értelmiségiekhez és a szocialista párthoz. Konrád és Vitányi szerepének hasonlósága mellett azonban különbségek is megfigyelhetők. Konrád a Chartában politizáló értelmiségiként, a demokrácia „mágusaként” volt jelen, s az SZDSZ Országos Tanácsában is főként hírneve miatt, meritokratikus és baráti alapon lehetett benne: elsősorban értelmiségi és csak kevésbé politikus. Konrád a korábbi „antipolitikusból” 1989 után „metapolitikussá” vált: számára az egykori „antipolitika” terepe a rendszeren kívül álló ellenzék volt, míg a „metapolitika” fóruma a Demokratikus Charta. Viszonyát az SZDSZ vezetéséhez némiképp ahhoz lehet hasonlítani, amely Günter Grass német író és a Willy Brandt, majd Helmut Schmidt vezette SPD kapcsolatát jellemezte. Konrád viszonya azért volt szorosabb az SZDSZ vezetéséhez, mert a demokratikus ellenzékben eltöltött évek kovácsolták szorossá. Vitányi Iván hitele és mozgalmi legitimációja másból táplálkozott. Egyrészt abból, hogy ő, aki a diktatúra idején egy tudományos intézet igazgatója lehetett (és nem állt távol a Kádár-rendszer kultúrpolitikájától), intézetében „menedéket”, munkalehetőséget adott az állásaikból eltávolított ellenzéki értelmiségieknek. 1989-ben aktívan közreműködött az egykori állampárt szocialista reformpárttá történő átalakításában. Az MSZP-ben 1990-től parlamenti képviselőként és a párt választmányának elnökeként fontos funkciókat töltött be, melyekhez képest számára a Charta inkább politikai háttérnyújtást jelenthetett. Konrádtól eltérően Vitányi elsősorban politikusként – értelmiségi politikusként – tevékenykedett. Aktív mozgalmi szerepét mind az elszigetelt helyzetéből nyitásra készülő MSZP, mind pedig a szervezeti támogatásra szoruló Charta szívesen fogadta.

A Demokratikus Chartát olyan befutott, szakmai presztízzsel és kulturális tőkével rendelkező értelmiségiek reprezentálták, akiknek 1. ellenzéki múltjuk volt (vagy legalábbis nem tekinthették őket a régi rendszer embereinek); 2. valamilyen elismert intellektuális teljesítményt mutattak fel; 3. közel álltak a korszak ellenzéki pártjaihoz (aminek mércéje nem a tagság, hanem a befolyás volt); 4. lehetőségük volt a médiában való gyakori és hatásos megjelenésre. Egy vezető Charta-értelmiségi karizmája e forrásokból fakadt. Ha csak egy is hiányzott a felsorolt összetevők közül, az illető befolyása lényegesen kisebb maradt.

A Demokratikus Charta a tömegkommunikáció korának mozgalma volt, amelyben az üzenet megjelenítése csaknem olyan fontos volt, mint maga az üzenet. A Charta nagyobb rendezvényeit profi színház- és filmrendezők tervezték, a karizmatikus szónokok beszédeit professzionális kommunikátorok „vezették föl”. A szónokok kiválasztásában fontosabb szerepet játszott az, hogy ki hogyan, milyen hatással kommunikál, mint az, hogy kit képvisel. A kulturális tőkével rendelkező, „kritikai establishmenthez” tartozó értelmiségiek fogalmazták meg az üzenet alapelveit, s a többi meghatározó szereplő, a mozgalmi értelmiségiek teremtették meg az üzenet átadásának ke-

reteit. Ezt a fajta tudást a szociológiaelméletben korábban mint „a gyakorlat feletti szimbolikus uralom képességét” írták le (Szelenyi-Martin 1990:131).

A befutott, szakmai-társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségiek mellett megjelent a mozgalmi értelmiségiek sajátos csoportja is. Többségük olyan, politika iránt érdeklődő fiatalabb újságíró, pártközeli értelmiségi volt, akiket szerepükre (őket olykor meg sem kérdezve) az előbbieket választották ki. Ők nem tartoztak a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez, ellenkezőleg, többségük sokáig hitt abban, hogy a diktatúra reformálható. Reformista magatartásuk miatt sokáig fáziskésésben voltak az eseményektől a fordulat idején. Újságírói működésük alapján igazságtalannak tartották, hogy az MDF vezette koalíciós kormány politikusai 1990-91-ben egy kalap alá vették őket a diktatúra haszonélvezőivel. Többségük ekkor tanult bele kritikai értelmiségi szerepébe, s ennek köszönhette, hogy a Charta szövívője lehetett. Olyan médiaértelmiségiek voltak, akiket a Demokratikus Charta hosszabb-rövidebb időre mozgalmi értelmiségivé formált. Ez a mozgalmi értelmiségi szerep kései kompenzáció volt számukra azért, amit a nyolcvanas években „elmulasztottak”. Megkésve átélte ellenzékiességük értékét növelte, hogy a szerepet az egykori demokratikus ellenzék tagjai találták ki, betöltését az ő hozzájárulásuk „hitelesítette”. Ezek révén – s olyan időszakban, amikor az emberek kiábrándulni látszottak a pártpolitikából – a Charta szövívői funkciója erős morális legitimitációt élvezett a társadalomban. Ezzel a szövetségkötéssel a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke mintegy szimbolikus „befogadta” a kilencvenes évek médiaértelmiségét (vagy más-ként: elismerte, hogy szüksége van rá), és folytatta közeledését az egykori MSZMP-tag reformértelmiségiek felé.

Egy, a társadalmi mozgalmakat elemző, utóbbi években íródott munka (Eyerman-Jamison 1991) azokat a mozgalmi szereplőket tekintette mozgalmi értelmiségieknek, akiket a mozgalom „nevel” értelmiségiekké. Ezek számára a mozgalom kognitív praxis, amelyben az értelmiségi aktivitás nem produktumokban, hanem a mozgalmi politika folyamatában jelentkezik. A Charta esetében is ezek a „mozgalmi értelmiségiek” voltak a legaktívabbak, a szervezőmunka orosz-lánrészét ők vállalták magukra. Tőlük eltérően, a befutott, elismert értelmiségiek működhetnek ugyan egy mozgalomban (mint szövívők, ideológusok, kommunikátorok), de őket nem a mozgalom „alkotja meg”, ők inkább már korábban kivívott hírnevükkel erősítik a mozgalmat. Az ő feladatuk a politikai közösség „ideális mintáinak” szimbolikus szembesítése a mindennapi gyakorlattal (Tucker 1981:99). Ilyen reprezentatív szerepet játszott a Chartában Konrád György. Ugyanakkor, a mozgalomban részt vevő médiaértelmiségiek számára a Charta lehetőséget adott arra, hogy a mozgalmi vitákban újrafogalmazzák értelmiségi mivoltukat. Ők sokkal közelebb álltak a mozgalmi értelmiségi fent leírt alakjához, bár nem teljesen fedték azt le. Értelmiségi identitásuk nem ekkor jött létre, így nem is kötődött kizárólagosan a mozgalomhoz. Számukra ennél fontosabb volt a moz-

galmi identitás és az azzal párosuló morális legitimitáció. Együttműködésükkel úgy tűnt, hogy a régi típusú közéleti értelmiség helyébe Magyarországon is új típusú – mozgékonyabb és kommunikatívabb – közéleti értelmiség szerepe lép (Aronowitz 1992:159). A Charta elhalásának egyik oka az volt, hogy 1994-ben olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelyhez a Charta aktivistái érzelmileg közelebb álltak, s úgy érezhették, „belülről” jobban tudják majd befolyásolni döntéseit. A másik ok viszont az, hogy identitásuk nem kizárólag a Chartához kapcsolódott, így nem kellett bármi áron a fenntartásához ragaszkodniuk. 1994-től az ideiglenesen mozgalmi értelmiségi szerepet betöltő Charta-szóvivők visszatértek a médiába, néhányukból politikus lett, illetve a régiiek által újonnan befogadott és elismert értelmiségiekké váltak.

Egy másik következtetés, amely a Demokratikus Charta történetéből levonható: a politika moralizálása a pártpolitikusokkal szemben a kritikai értelmiségieknek kedvez, mert ezt a nyelvet ők ismerik igazán. Ez a politikai beszédmód az igazi terepük. Ez a nyelvhasználat pedig az adott helyzetben fékezte a politika deszakralizációját, a politika mint hivatás kialakulásának Max Weber által leírt folyamatát. A politika moralizálásának beszédmódja ebben az esetben a civil társadalomra való retorikai hivatkozással történt (Tamás 1994a), miáltal a civil társadalom fogalma – mint Lomax (1995) szarkasztikusan rámutatott – a politikai értelmiség mozgalmi önkifejezésének eszközévé vált. Ezzel szemben (vagy éppen ezért) a Charta egyik szociológus szóvivője a közvetlen demokratikus formák és a demokrácia társadalmasításának szükségességét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ez nem várható az új politikai elitől, hanem csakis a „civil társadalom önterápiájától” (Miszlivetz 1993). A Demokratikus Charta a rendszerváltás utáni identitáspolitika egyik legjellegzetesebb megjelenítője volt.

De ezek a viták az értelmiség politikai szereplése kapcsán már inkább a demokráciáról szóltak. Egy új demokrácia megszilárdulásának talán legfontosabb feltétele a demokratikus intézményrendszer létrejötte és működése, az új politikai elit professzionalizációja. Megalapozottnak tűntek azok az aggodalmak, amelyek az új, még meg sem szilárdult képviselői intézményrendszert féltették a demokrácia szubsztantív, idealizált felfogását valló körvonalazatlan kezdeményezésektől (Körösi 1994). A Demokratikus Charta köré tömörült értelmiségiek ezzel szemben szintén joggal vélekedtek úgy, hogy egy gyökeres, forradalmi jellegű politikai fordulatból született új rendszernek nemcsak intézményes, de morális legitimitációs igénye is van. S mivel a demokrácia konfliktusos rendszer, e konfliktusok megjelenítésében a demokratikus társadalmi mozgalmak éppúgy legitim részei a demokráciának, mint a politikai pártok, az érdekképviseleti szervezetek vagy a kormányzati, intézményi berendezkedés (Roberts-Kloss 1979). A demokratikus intézményrendszer kereteinek konszenzusos kialakítása és a politikai közösség identitásának (újra)definiálása minden demokráciában konfliktusok sorozatán keresztül történik (Hirschman 1994). A magyar példa nem általában a mozgalmi-értel-

miségi politizálás felbukkanásában mutatott sajátos jellemzőket. Inkább a Charta mozgalmi értelmiségének abban az elmosódó, körvonalazatlan szerepfelfogásában, amelynek révén a pártban ideológusként, a mozgalomban szellemi vezetőként, a független értelmiségi pozíciójában pedig véleményirányítóként egyaránt és egyidejűleg befolyásra és „hitelességre” törekedett.

A Charta által felszínre hozott vita részben a demokrácia különböző értelmezéseinek (részvételi vs képviselői, társadalmi vs politikai, szubsztantív vs formális) konfliktusa volt, másrészt politikai vita arról, hogy az adott konkrét helyzetben milyen cselekvés veszélyezteti vagy erősíti a demokráciát. Voltak, akik általában helyeselték, de az adott átmeneti politikai helyzetben nem tartották szükségesnek az utcára kerülő politizálást. Voltak olyanok is, akik általában nem tartották szükségesnek a közvetlen részvételi formákat a demokrácia működtetéséhez, de az adott esetben (a kivételes veszélyre hivatkozva) támogatták az utcai felvonulások politikáját. Végül akadtak, akik sem általában, sem a konkrét esetben nem értettek egyet a mozgalmi politikával, illetve akik mindkét nézőpontból egyetértettek vele. E vitákat tovább színezték azok az értelmezési különbségek, amelyek abból eredtek, hogy a vitázók a Charta értelmiségi vagy tömegmozgalmi jellegét tartották-e hangsúlyosabbnak, illetve pártoktól való függőségét vagy függetlenségét vélték-e kívánatosabbnak. A mozgalmi-értelmiségi szerepfelfogás tekintetében konfliktusba került egymással a korábbi disszidencia radikális mozgalmi mintáinak öröksége és a Charta vállalt céljainak alapvetően reformista jellege. Míg a nyolcvanas évek ellenzéke „rendszeren kívüli” volt, s a rendszerrel szembe forduló, rendszerváltó mozgalmakat indított útjára, addig a Demokratikus Charta deklarált célja a „rendszeren belül” maradt: az „akadozó demokratikus átalakulás” elősegítésére, az „elért eredmények megőrzése” végett, elvileg kormánypártiak számára is vállalható reformmozgalomként szerveződött meg. A konfrontáció logikája és a mozgalom önmozgása azonban kizököntette a Chartát eredetileg vállalt szerepéből: egyrészt akkor, amikor a kormány egészét antidemokratikusnak nyilvánította, másrészt pedig amikor pártkötődéseit helyezte előtérbe és az új kormánykoalíció formálására is igényt tartott.

Megjelenésük idején nagy hatást gyakoroltak Alvin Gouldner (1979) és a Konrád-Szelényi szerzőpáros (1979) nagyvonalú tézisei az értelmiség osztályhatalmának várható bekövetkeztéről. Az 1989-es fordulat lázas hónapjai ennek látszatát még erősítették is, hiszen a gouldneri „kritikai beszéd kultúrájának” áttörése nélkül aligha sikerülhetett volna a „bársonyos forradalom”. Mégis, úgy tűnik, az az álláspont bizonyult megalapozottabbnak, amelyet Fehér és Heller képviselt: „nem az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (Fehér-Heller 1992:7). E kijelentés a kelet-közép-európai régió egészére vonatkoztatva talán még ma is túl optimistán, normatívan hangzik. Mindaddig, amíg a társadalomban nem alakul ki egyetértés arról, hogy milyen legyen az új demokrácia,

a régió értelmiségének módja nyílik arra, hogy a politikai átmenet átmeneti főszereplőjeként (Bernik 1994; Tismaneanu 1996; Mungiu 1996; Tucker 1996), a születőben lévő demokrácia „polgári varázslójaként” (Kis 1993) – vagy esetleg annak nacionalista ellenpárjaként (Magas 1993; Dimitrijevic 1996) – eljuttassa „hattyúdálát”. A Demokratikus Charta paradoxona abban rejlett, hogy olyan demokráciavédő polgárjogi mozgalom volt, amelynek szavait és mondatait egy rendies jellegű, korábban privilegizált helyzetű, politikai befolyásából fokozatosan veszítő értelmiség fogalmazta meg. Ebben a mozgalomban egyszerre fejeződött ki az intézményesült politika világával szemben „rendi ellentámadásként” is értelmezhető értelmiségi szerepzavar és az intézmények állampolgári ellenőrzésének igényét fenntartó, folyamatos kritikai diszkusszióra épülő mozgalmi értelmiségi identitás.

HIVATKOZÁSOK

- Antall József 1991. Fel kellett menteni. *Magyar Hírlap*, december 2.
- 1993. Levél Göncz Árpádhoz. *Magyar Hírlap*, november 9, 1.
- Aronowitz, Stanley 1992. On Intellectuals. In: Stanley Aronowitz *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*. New York–London: Routledge, 125–174.
- Ascher Tamás et al. 1992. Politikai hirdetés Göncz Árpád védelmében. *Magyar Hírlap, Népszabadság*, május 28.
- Babus Endre et al. 1991. Nyilatkozat. *Magyar Hírlap*, december 4.
- Bácskai Tamás et al. 1991. Nyilatkozat *Népszabadság*, december 3.
- Balassa Péter 1993. Ez így nem fog menni! *Népszabadság*, november 2, 17–18.
- Bánó Attila 1991. Kinek a Chartája? *Új Magyarország*, december 12.
- Bauer Tamás 1991. Változik a kormány káderpolitikája. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- Bauer Tamás–Kis János 1991a A magyar demokrácia védelmében. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 7.
- 1991b Vakok legyünk vagy szabadok? *Népszabadság*, október 10.
- Beke Mihály András 1992. Illegalisták a Chartában! *Heti Magyarország*, október 9.
- Bernik, Ivan 1994. The Forgotten Legacy of Marginal Intellectuals. In: J. M. Kovács (ed.) *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Publishers, 205–216.
- Bozóki András 1993. Democrats against Democracy? Civil Protest in Hungary since 1990. In: Gerd Meyer (ed.) *Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*. Basel–Tübingen: Francke, 229–248.
- 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Chris Rootes–Howard Davis (eds.) *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL, Press 149–175.
- 1995. Visszatérés a modernizáláshoz? *Liget*, (Vol.8.) 4 (április), 37–45.
- 1996. Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták szocializmus után. *Századvég, Új folyam*, (Vol.1.) 3, 41–79.

- Bozóki András–Kovács Éva 1991. A pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxis-blokkád idején. *Szociológiai Szemle*, (Vol.1.) 1, 109–126.
- Böröcz József 1992. Vanguard of the Construction of Capitalism: The Hungarian Intellectuals' Trip to Power. *Critical Sociology*, (Vol.18.) 1 (Spring), 111–116.
- Braun Róbert 1992. Charta(v)iszony. *Magyar Hírlap*, július 27, 7.
- Budapesti felhívás 1992. *Magyar Hírlap*, október 26.
- Charta–tüntetés 1994. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Népszava*, március 16.
- Charta-nap 1993. Bizakodás és bombariadó a Charta-napon. *Magyar Hírlap*, február 8, 1, 4.
- Comisso, Ellen–Steven Dubb–Judy McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East-Central Europe. In: György Szoboszlai (ed.) *Flying Blind: Emerging Democracies in East-Central Europe*. Budapest: HPSA, 27–57.
- Confino, Michael 1973. On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth and Nineteenth Century Russia. In: S. N. Eisenstadt–S. R. Graubard (eds.) 1973. *Intellectuals and Tradition*. New York: Humanities Press, 117–149.
- Csurka István 1991. Interjú. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- 1992a Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b Keserű Hátország. *Magyar Fórum*, december 31, 8–9.
- Demokratikus Charta 1991. *Magyar Hírlap*, szeptember 27.
- Dimitrijevic, Nenad 1996. *Words and Death: The Serbian Nationalist Intellectuals*. Manuscript. Dept. of Political Science, Central European University
- Erős Ferenc 1992. A holnap elmarad? *HVG*, október 3.
- Eyerman, Ron–Andrew Jamison 1991. Social Movements and Their Intellectuals. In: Eyerman–Jamison *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press, 94–119.
- Faggyas Katalin 1991. Weimarosodunk? *Új Magyarország*, december 9.
- Farkas Zoltán 1991. Állóháború. In: Sándor Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány – Economix Rt, 207–212.
- 1993. Kis magyar magántörténelem. Öt levél. *Mozgó Világ*, (Vol.19.) 1, 5–21.
- 1994. Az Antall-kormány „sikerágazata”: a médiapolitika. In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor, 320–345.
- Farkasházy Tivadar 1991a A remény udvariatsága. Kisbali László interjúja. *Beszélő*, november 23, 40–42.
- 1991b Megütközés a négyzetben. *Magyar Hírlap*, december 11, 7.
- 1993. Nyilatkozat. *Népszabadság*, december 13.
- Farkasházy Tivadar–Kornis Mihály 1992. A pártok és a Charta. *Magyar Hírlap*, július 22, 7.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. Budapest: T-Twins
- Felhívás. 1992a *Magyar Hírlap*, szeptember 10.
- Felhívás. 1992b *Magyar Hírlap*, szeptember 21.; *Népszabadság* szeptember 24.
- Felhívás. 1993. Mit kíván a Demokratikus Charta 1993 május elsején? *Röplap Fidesz* 1991. A frakció nyilatkozata. *Magyar Hírlap*, december 9.
- Garton Ash, Timothy 1991. *A balsors édes hasznai*. Budapest: Századvég
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press
- Göncz Árpád 1993. Levél Antall Józsefhez. *Magyar Hírlap*, november 2, 1.
- György Péter 1992. Március 15-én. *HVG*, március 21.
- Hankiss Elemér 1993. A szabadság lehetőség és felelősség. *Magyar Hírlap*, március 16.

- Hegy Gyula 1992a A szociálliberális koalíció. *Magyar Hírlap*, március 14, 7.
 — 1992b A Charta színeváltozása. *Magyar Hírlap*, július 14, 7.
- Hirschman, Albert O. 1994. Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society. *Political Theory*, (Vol.22.) 2, 203–218.
- Hollander, Paul 1988. *The Survival of Adversary Culture: Social Criticism and Political Escapism in American Society*. New Brunswick: Transaction
- Horányi György 1992a Mire a kakas megszólal... *Magyar Hírlap*, július 30, 7.
 — 1992b *A Charta dokumentációja*. Horányi György tulajdonában.
 Budapest: MTA Központi Kémiai Kutatóintézet
- Irók. 1993. Irók, költők, független gondolkodók nyilatkozatai. *Népszabadság*, november 4.
- Irók, művészek. 1993. Irók, művészek az önelhalgatás ellen. *Magyar Hírlap*, december 3.
- Írószövetség. 1993. A Magyar Írószövetség elnökségének felhívása. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Iványi György 1993. Nem csatlakoztunk egyetlen csoporthoz sem. Zolnay János interjúja. *Beszélő*, május 15, 12–13.
- Jakus Ibolya 1994. Mít üzen a Rádió? *HVG*, március 12, 79–81.
- Jedlicki, Jerzy 1994. What Is the Use of Intellectuals? *Polish Sociological Review*, 2, 101–110.
- Kis János 1992. A harmincnégyek levelével kezdődött. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, január 9, 9.
 — 1993. A polgár mint varázsló. *Kritika*, április, 46–47.
- Kiss Endre–Krasznai Zoltán 1996. A Demokratikus Charta valóságos előtörténetéhez. *Beszélő*, (III.folyam, Vol.1.) 7 (október), 123.
- Konrád György 1991. Interjú. *Reggeli Kurír*, december 3.
 — 1992a Az ünnep visszanéz. *Magyar Hírlap*, március 15, 7.
 — 1992b Egy gesztus vizsgálata. *Magyar Hírlap*, június 4, 7.
 — 1992c Hölgyeim és uraim! *Magyar Hírlap*, szeptember 25, 7.
 — 1993a Mi a Demokratikus Charta? *Magyar Hírlap*, február 8, 7.
 — 1993b A megértés stratégiája. *Beszélő*, március 20, 6–8.
 — 1993c Barna eső hull, vegyük elő az ernyőt! *Magyar Hírlap*, november 1, 7.
 — 1994a Május nyolcadika határozott ítélete. *Népszabadság*, május 11.
 — 1994b A polgárnak joga van tudni... *Magyar Hírlap*, június 2, 5.
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. (1979) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat
- 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, (Vol.1.) 1, 9–28.
- Kónya Imre 1991. Az igazat és csakis a tiszta igazat. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 6.
- Kornis Mihály 1992. A Demokratikus kártya. *Magyar Narancs*, január 11, 2.
 — 1993. A helyzet – töredékek ugyanarról. *Magyar Hírlap*, január 23, 7.
- Kőrösnéyi András 1991. Fenyeged-e a diktatúra? *Népszabadság*, október 4.
 — 1994. Intellectuals and Democracy in Eastern Europe. *The Political Quarterly*, (Vol.65.) 4 (October–December), 415–424.
 — 1995. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kérdőjelek: a magyar kormány, 1994–95*. Budapest: Korridor, 260–280.
- Kövér László 1992. Mint cseppben a tenger. *Magyar Hírlap*, október 3, 7.
- Krokovay Zsolt 1994. A Charta temetése. *Magyar Hírlap*, június 3, 7.
- Lipset, Seymour M. 1958. *Political Man: The Social Basis of Politics*. New York: Doubleday

- Lomax, Bill 1995. *The Not So Strange Death of Civil Society in East Central Europe: The Hungarian Experience*. A paper presented at the conference in „Regime Change and the Transition to Democratic Politics”. Sofia, Bulgaria, September 16–19.
- Machos Csilla 1992. Demokratischen Charta '91: Von der „alten” zur „neuen” ungarischen Opposition. *Berliner Debatte INITIAL*, 4, 57–68.
- Magas, Branka 1993. Nationalism Captures the Serbian Intelligentsia. In: Branka Magas *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup, 1980–92*. London–New York: Verso, 49–73.
- Magyar PEN Klub 1993. A Magyar PEN Klub nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Mannheim Károly 1996. (1929) *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz
- Márciusi üzenet 1994. *Népszabadság*, március 4, 8.
- Megalakulás. 1991. A Demokratikus Charta mozgalommá alakulásáról lásd *Magyar Nemzet, Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava*, december 9.
- Menyhárt László 1992. Elvlicselő vén Európa? Szabad Magyarország kontra Demokratikus Charta. *Heti Magyarország*, január 3.
- Merton, Robert K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press
- Mészöly Miklós 1993. Alkotmányellenes eszméletvesztés. *Népszabadság*, november 2, 19.
- Mézes Flórián 1993. Hisztériumjáték. *HVG*, február 27, 76–77.
- Michnik, Adam 1988. „A New Evolutionism” (1974). In: Michnik: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 135–148.
- Miszlivetz Ferenc 1993. A magyar demokrácia válsága 1989 után. *Kritika*, április, 14–17.
- Mungiu, Alina 1996. Intellectuals as Political Actors in Eastern Europe: The Romanian Case. *East European Politics and Societies*, (Vol.10.) 2, 333–364.
- N. Kósa Judit 1991. Az MSZP a Demokratikus Charta mellett. *Magyar Nemzet*, szeptember 12.
- Nyilatkozat. 1992a *Magyar Hírlap*, május 27.
- Nyilatkozat. 1992b *Magyar Hírlap*, december 14.
- Nyílt levél. 1991. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, december 21.
- Nyílt levél. 1992. *Magyar Hírlap*, május 19.
- Nyílt levél. 1994. Helyezzék vissza az elküldötteket! *Népszabadság*, március 4, 8.
- Nyilvánosság Klub. 1994. Mit lehet és kell tenni? *Magyar Hírlap*, március 5.
- Pető Iván 1991. Demokratikus Charta a jövő héten. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, szeptember 13.
- Pipes, Richard 1961. The Historical Evolution of the Russian Intelligentsia. In: Pipes (ed.) *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press, 47–62.
- Pokol Béla 1993. *Pénz és politika*. Budapest: Aula
- Politikai hirdetés. 1991. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Reggeli Kurír*, december 4.
- Politikai hirdetés. 1992. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Kurír*, október 28.
- Pomogáts Béla 1992. A Charta körül. *Beszélő*, május 2, 17.
- Radnóti Sándor 1991. Interjú. *168 óra*, október 15, 16.
- Roberts, Ron E.–Robert Marsh Kloss 1979. Intellectuals, Power and Social Movements. In: Roberts–Kloss (eds.) *Social Movements: Between the Balcony and the Barricade*. St. Louis: C. V. Mosby, 219–226.
- Róna-Tas Ákos 1991. The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary. *East European Politics and Societies*, (Vol.5.) 3 (Fall), 357–393.

- Sajtótájékoztató. 1992. *Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság* február 14.
- Sajtótájékoztató. 1994. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, március 11.
- Solt Ottília 1992. Új márciusi frontok. *Beszélő*, március 21, 9–12.
- Speidl Zoltán 1992. Parlamenti folyosó. *Heti Magyarország*, október 2.
- Sükkösd Miklós 1992. The Media War. *East European Reporter*, (Vol.5.) 2.
- Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Szalai Erzsébet 1994. *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Szombathely: Savaria University Press
- Szelényi Iván 1986. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, (Vol.15.) 2, 103–144.
- 1990. (1982) Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 7–49.
- 1992. *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA PTI
- Szelényi Iván–Bill Martin 1990. (1987) Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 99–135.
- Szénási Sándor 1992. Félelmek márciusa. *168 óra*, március 19.
- Színészek. 1993. 162 színész levele a kormányfőhöz. *Magyar Hírlap*, november 26.
- Szociális charta 1992. *Magyar Hírlap*, április 28.
- Szőnyi-Virág Imre 1992. Aláírás helyett. *Új Magyarország*, január 3.
- Tamás Gáspár Miklós 1992a Március 15-i beszéd. *Magyar Hírlap*, március 16.
- 1992b 1994. *HVG*, július 4, 64.
- 1994a A Disquisition on Civil Society. *Social Research*, (Vol.61.) 2, 205–222.
- 1994b Két idegen szó: amnézia és normalitás. *Beszélő*, szeptember 15, 30–34.
- TeleMedia 1994. Közvéleménykutatás. *Magyar Hírlap*, március 12, 1.
- Tiltakozás 1993. Tiltakozás a Horthy-temetés televíziós közvetítése ellen. *Magyar Hírlap*, augusztus 27.
- Tismaneanu, Vladimir 1996. Truth, Trust and Tolerance: Intellectuals in Post-Communist Society. *Problems of Post-Communism*, March–April, 3–12.
- Tucker, Aviezer 1996. *Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians*. Manuscript. Dept. of Philosophy, University of Olomouc
- Tucker, Robert C. 1981. Leadership through Social Movements. In: Robert C. Tucker *Politics as Leadership*. Columbia-London: University of Missouri Press, 77–113.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég.
- Vitányi Iván 1991. Egy mondat a demokráciáról. *Magyar Hírlap*, december 6, 7.
- 1992. Charta '92. *Mozgó Világ*, 11 (november), 11–15.
- Zald, Mayer N.–John D. McCarthy 1987. Organizational Intellectuals and the Criticism of Society. In: Zald–McCarthy (eds.) *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction, 97–115.

BOZÓKI ANDRÁS

Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta*

E tanulmányban egy értelmiségiek által kezdeményezett politikai tiltakozó mozgalom, a Demokratikus Charta történetét dolgozom fel, különös tekintettel a benne aktivizálódó mozgalmi értelmiség szerepére. Ebben a kezdeményezésben – amely 1991 és 1994 között létezett – számos, eltérő jellegű vagy legalábbis különféleképpen értelmezhető igény fogalmazódott meg. Ilyen igények voltak: az 1989-ben létrejött pártpluralizmusban a korábban politikailag aktív, de a politikától utóbb elforduló társadalmi csoportok revitalizálása; a részérdekeken „felülemelkedő” demokratikus konszenzus mozgalmi képvisellete; a tekintélyuralmi tendenciákkal való szembeszegülés; a részvételi demokrácia gondolatának hangsúlyozása a pártokban megjelenő, képviselati elven alapuló „elitdemokrácia” gyakorlatával szemben; a radikális jobboldallal való népfrontos szembefordulás; és végül egy lehetséges szocialista-liberális politikai szövetség kísérleti terepének megvalósítása mozgalmi körülmények között. A kezdeményezésben különböző társadalmi, kulturális és politikai célok jelentek meg, amit sokszor nemcsak a résztvevők, hanem a szervezők sem tudatosítottak.

Nem lehet itt céloom az értelmiségről szóló hatalmas nemzetközi irodalom áttekintése, hiszen pusztán az alkalmazott értelmiségdefiníciókról külön tanulmányt lehetne írni. Az értelmiségi fogalmán – S. M. Lipset meghatározását követve – „a kultúrának – tehát az ember

* E tanulmány „A politikai elit átrendeződése és az értelmiség szerepe” című T19910 számú OTKA-kutatás keretében készült.

szimbolikus világának – alkotóit, terjesztőit és alkalmazóit” (Lipset 1958:311) értem, akik körében egyaránt megtalálhatók a többnyire a status quo fenntartásában érdekelt „bürokratikus” értelmiségiek és a létező intézményi rendszertől távolságot tartó, „független” (Merton 1957:209) vagy „szabadon lebegő” értelmiségiek (Mannheim 1996:179). Szakmájukhoz és a közéleti kérdésekhez való viszonyuk szempontjából különbséget tehetünk a nyugati társadalmakra inkább jellemző professzionalizálódott értelmiségiek (*professionals*) és az elsősorban a közéleti szerepre szocializálódott hagyományosabb értelmiségiek (*intellectuals*) között. Akik ez utóbbi szerepet tartják fontosabbnak, az értelmiségieket elsősorban „az eszmékről és értékekről folytatott közéleti viták kezdeményezőiként” határozzák meg (Jedlicki 1994:104). Egyes történeti periódusokban, viszonylag elmaradott társadalmakban az értelmiség rendelkezett az „osztálytudat” vagy „rendi tudat” ismerveivel (*intelligentsia*) (Pipes 1961; Confino 1973; Szelényi 1990), de a modern, plurális társadalmakban inkább az értelmiség tagoltsága a jellemző (Zald–McCarthy 1987). Végül a politikai hatalomhoz való viszonyuk alapján megkülönböztethetjük a hatalom legitimálásában közreműködő értelmiségieket a „társadalomkritikát termelő és fogyasztó” (Hollander 1988:139) kritikai értelmiségiektől. Kritikai értelmiség az értelmiségnek azt a csoportját értem, amely mindenekelőtt etikai-normatív alapon viszonyul a fennálló uralmi berendezkedéshez.

Tézisem szerint – noha a Demokratikus Chartát a korábbi rendszerellenzékéből az új politikai elitbe kerülő értelmiségiek kezdeményezték a rendszerváltás után – a Charta szóvivőinek és közvetlen támogatóinak derékhadát már a velük összefogó, s a mozgalom révén kritikai értelmiségivé szocializálódó médiaértelmiség alkotta. A Demokratikus Charta története sajátos igazolása annak a mozgalom-szociológiai tételnek (Eyerman–Jamison 1991:94–119), amely szerint a mozgalom, mint kognitív praxis, maga is olyan társadalmi tanulási folyamatnak tekinthető, amely lehetőséget kínál a kritikai értelmiségi szerep elsajátítására. Úgy vélem, a Demokratikus Charta története – a disszidencia és a rendszerellenzétség korszaka után – egy újabb kritikai értelmiségi magatartás, a mozgalmi értelmiségi szerep elsajátításának története. Mivel azonban ez a szerep a demokráciában nem állandósítható, a demokratikus ellenzék „hosszú menetelése” helyébe a Demokratikus Charta „rövid tanfolyama” lépett, ahol a résztvevők elsajátított tudása „mobilizálható forrást” jelenthet számukra a jövőben.

Tanulmányomban – amely a Charta által kibocsátott dokumentumok, illetve a Chartáról szóló sajtóanyag feldolgozásán és elemzésén, továbbá a főbb szereplőkkel folytatott interjúkon alapul – a mozgalom eltérő, sokszor belső konfliktusokkal terhes jellegzetességeit kísérlem meg értelmezni. Írásom egy korábbi tanulmányomhoz (Bozóki 1994) kapcsolódik, amely a magyar értelmiségnek a rendszerváltásban betöltött szerepét átfogóbb szempontból vizsgálta.

1. A DEMOKRATIKUS CHARTA LÉTREJÖTTÉNEK OKAI

A szabaddemokraták és a liberális értelmiség

Az 1989-es fordulat egyik elindítójának tartott magyar kritikai-ellenzéki értelmiség reprezentatív pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) az 1990-es első szabad választások után a parlamenti ellenzékbe szorult. Magyarországon olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelynek nagy részét nem csupán az 1956–89 között fennállt Kádár-rendszerrel tevőlegesen is szemben álló csoportok alkoták, hanem főként azok, akiknek a Kádár-rendszerben legfőbb stratégiájuk a túlélés volt. Értékrendjükben közelebb álltak a prekommunista Magyarországhoz: annak tradicionális, az állami beavatkozást fenntartani igyekvő „úri középosztályi” politikájához. Az SZDSZ értelmiségi vezetésében – jó részük a diktatúra korábbi demokratikus ellenzékéből került ki – igen hamar felmerült annak lehetősége, hogy a pártnak a *kormány* ellenzékéből esetleg ismét a *rendszer* ellenzékévé kell válnia. Úgy értékelték, hogy a Magyar Demokrata Fórum által dominált, 1990-ben hatalomra jutott kormány központosító törekvései, valamint az MDF radikálisainak retorikája egy új „nómenklátúra” kiépítéséhez, a gazdasági hatalom megszerzéséhez és egy színleg demokratikus, de valójában félig tekintélyelvű rendszer megszilárdulásának igazolásához vezethet. Hogy a rendszerellenzéki gondolata újból felvetődött, az egyúttal azt is jelezte: az 1989–90-ben még átütően sikeres értelmiségi csoport (Böröcz 1992) ellenzékbe kényszerülve nehezen találja helyét nemcsak az új rendszerben, hanem a hirtelen kialakult politikai elitben is. Az SZDSZ tagsága és a közvélemény egy része nem értette, hogy az 1989–90-ben éles anti-kommunista retorikával sikereket arató párt, miért csak az intézményes – és kevésbé a személyi – változtatásokra koncentrált. Az SZDSZ vezetésével szemben ellentmondó igények fogalmazódtak meg: voltak, akik – elsősorban a taxisblokád idején tanúsított magatartása miatt – túl radikálisnak tekintették, mások viszont – az „igazságtételi” követelésekkel való szembefordulása miatt – éppen az egykori radikalizmustól való eltávolodással vádolták. 1991-ben a korábbi szimpatizáns értelmiség elfordult a párttól, az SZDSZ népszerűsége csökkent, a párt élén vezetőváltás következett be.

Az egykori demokratikus ellenzék politikai örököseit az is hátrányosan érintette, hogy 1989-es ellenfeleik, az akkor még a kommunista párt (MSZMP) tagjaiból álló „új technokrácia” képviselőinek jelentékeny része – bár többnyire nem az élvonala – betagozódott az új hierarchiába, s viszonylag könnyen kapcsolatot talált az „új burzsoázia” lassan megjelenő első képviselőivel. Több elemző szerint belőlük alakult ki az „új klientúra” (Szalai 1994). Legfőbb politikai ellenlábasuk, a kormánykoalíciót vezető MDF ugyan programjában még a „tulajdonos gazdák Magyarországot”, a nemzeti középosztály és nemzeti burzsoázia megteremtését hirdette meg, de – látva, hogy ez rövid távon lehetetlen – súlyos belső politikai harcok után kiegye-

zett a Kádár-rendszer utolsó évtizedében egyre növekvő befolyású technokrácia másodvonalbeli csoportjaival; másrészt radikális populistáinak nyomására eredeti programját más területeken meglehetősen militáns módon igyekezett végrehajtani. Ingadozott a polgárosodás megengedő és a polgárcsinálás beavatkozó módszerei között, nemegyszer váltogatva a kettőt. Az 1989-es „politokrácia” ellenzéki részének mozgásteret fokozatosan beszűkült a politikában.

Az ellenzéki értelmiség a nyolcvanas években egyfajta „mozgalmi” életformát élt, s függetlensége képessé tette arra, hogy a Kádár-rendszer legkövetkezetesebb bírálójává váljék. Ez a csoport volt az, amely kiállásával mintául szolgált a magyar újságíró-társadalom számára az átmenet idején. 1989 őszén sikerrel tudta mozgósítani a társadalmat a kommunista párt privilégiumainak eltörlésére, és a hatalmon lévők által eltervezett idő előtti elnökválasztást sikeres népszavazás kikényszerítésével akadályozta meg. 1990 októberében nyíltan támogatta az áremelések nyomán kirobbant taxisblokádát, s ezzel szerepet játszott annak megakadályozásában, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon a blokádban résztvevőkkel szemben (Bozóki-Kovács 1991:115). A demokratikus ellenzék a nyolcvanas években képes volt arra, hogy az általa létrehozott és meglehetősen izolált politikai nyilvánosságban zárt keretek között, de autonóm módon helyettesítse a hiányzó, tocsqueville-i értelemben vett politikai társadalmat az állam és a társadalom között. 1988-ban, a politikai változás kezdetén először nem pártszerű politikai szervezetet hozott létre, hanem a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, abból a célból, hogy koordinált együttműködést teremtsen a civil társadalom politikailag aktívan, de informálisan működő alternatív csoportjai között. E csoportok egy részében az „alternatív” jelző részben megfelelt a nyugati alternatív nézetrendszernek, más részüknél azonban a politikai ellenzékiesség megfogalmazásának „puhább”, nem explicit formája volt (Szabó 1993). Bár a Hálózatból létrejött az SZDSZ, annak vezetői sokáig megtartották „mozgalmi” attitűdjüket, s az új párt mérhetően addig volt sikeres, amíg a politikát értelmezni tudta a mozgalmi dimenzióban. Erre pedig utolsó lehetőségként a taxisblokád kínálkozott. Sem a „rendszerellenzékiesség”, sem pedig a kormányzás átvételére bejelentett igény ebből a szempontból nem volt hatékony, mert a társadalmat nem tudta megragadni a „mozgalmi” metszetben. A politikai elit lassú professzionalizálódása és bürokratizálódása egyre kevesebb teret hagyott a kritikai értelmiségi attitűd korábbi megjelenési formáinak. A pártvezetés fájdalmas veszteségként élte át, hogy a helyzet megváltozott, s a párt értelmiségi holdudvarának jelentős része kiábrándult a politikából. A parlamentáris demokráciában a körülmények mintegy kikényszerítik az áttérést az antipolitikus nyelvezetről a kifejezetten politikus nyelvhasználatra (Garton Ash 1991). Mind a pártvezetés, mind pedig a liberális értelmiség elégedetlen volt a kialakult állapottal, mert úgy érezték, hogy az 1989-ben általuk oly sikerrel képviselt elvek szétforgácsolódnak, s áldozataul esnek a „restaurációs forradalmiság” hatalmi törekvéseinek.

A kritikai értelmiség és a sajtó

Az 1990-es választások után a mindössze két évvel korábban felszabaduló sajtó jelentette az egyik legfontosabb mozgásteret a korábbi kritikai értelmiség számára. Szinte soha nem jelent meg annyi érdekes tanulmány magyarországi folyóiratokban, mint ekkor, a cenzúrára és öncenzúrára épülő korábbi rendszer bukása után. Am az értelmiségiek nagyobb része mégsem elsősorban a folyóiratokat, hanem a napilapokat olvasta és a televízió politikai műsorait nézte. A „kritikai beszéd kultúrája” (Gouldner 1979) dominálta a közügyekről való vitákat, az értelmiség a lázas átpolitizáltság állapotában élt (Konrád-Szelényi 1992).

A sajtó nagyobb része – miként az értelmiségiek – érthető módon, egyfajta morális forradalomként élte át az 1988–89-es felszabadulást. Az újságíró szakma egyrészt radikálisan megfiatalodott, másrészt a régiek is igyekeztek megújulni, elfelejteni a korábbi évtizedek behódoló gyakorlatát. Éles piaci verseny kezdődött az olvasók megtartásáért vagy meghódításáért, s a demokrácia viszonyai közepette ez azt jelentette, hogy a sajtóban a korábbi propagandista funkcióval szemben a hírérték, az érdekesség, a szenzáció vált meghatározóvá, aminek következtében az újságok többsége élesen kritikus hangot ütött meg az új, szabad választások révén hatalomra jutott új kormánnyal szemben, amelyet a kormánykoalíció igencsak zokon vett. A kormánypárti politikusok nem ismerték fel, hogy a kritika jobban vonzza az olvasókat, mint az apologetika, amelynek műveléséből az újságíróknak már úgyis elégük lett a diktatúra alatt. A sajtó jelentős részének „ellenzékivé” válása tehát részben a demokrácia természetéből következett.

Másrészt a korábban sem egységes kritikai értelmiségi kultúrán belüli törésvonalak élesebbé váltak. Kormánykoalícióvá és politikai ellenzékké szerveződve egyértelműbbé vált az, hogy e csoportok normatív modellje eltér. A kormánykoalíciót „természetes szövetségesként” megalakító pártok és személyek ebből a szempontból további két részre voltak oszthatók. Az egyik csoportba az Antall József miniszterelnök által fémjelezhető irányzat tartozott, amelynek normatív modellje ugyan a nyugatos szociális piacgazdaságon és többpártrendszeren alapuló demokrácia volt, de mindez retorikájában egy régebbi politikusnyelven, s a régi időkhöz kapcsolódó szimbólumrendszeren keresztül jelent meg. Ebben a felfogásban a demokráciához való *visszatérés* konzervatív értékei fejeződtek ki. Ez a szemlélet idegen volt attól a világlátástól és főként nyelvhasználatától, amelyet a sajtó a rendszerváltás idején a magáévá tett. Az 1945 előtti Magyarországon nem tudott kialakulni olyan konzervativizmus, amely a modernításhoz kapcsolódott volna; ehelyett a konzervativizmus sokszor tradicionalizmusként, legtöbbször a modernítással szemben fogalmazódott meg. A rendszerváltás után a „liberálisnak” nevezett sajtó elsősorban azért volt gyanakvó az Antall-kormány konzervativizmusával szemben, mert annak tradi-

cionális retorikája miatt nem hitte el, hogy itt modern konzervatívizmusról lehet szó, s történeti okokból ingatagnak érezte annak demokratikus alapjait. A másik csoportot azok a kritikai értelmiségiekből lett kormánypárti politikusok alkották, akik kritikai attitűdjüket megőrizték ugyan, de már a Kádár-rendszerrel szemben megfogalmazott kritikájuk is romantikus, antimodernista alapon állt (Comisso et al: 1992:79–80). E második esetben tehát már tartalmi – nem pusztán nyelvi és stílusbeli – különbségek voltak a „liberális” sajtó és a populizmus felé forduló politizáló értelmiségiek között.

E fent említett tényezők – továbbá az MDF egyes vezetőinek már a választásokat megelőző újságíróellenes kampánya (Farkas 1993:14–17) – nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a sajtó nagy része azokkal az ellenzéki pártokkal kezdett szimpatizálni, amelyek a modernitás normatív modelljét tették magukévá, s nem archaikus szimbólumokban és nyelvhasználatlal fejezték ki. Kétféle történelem-szemléletről is szó volt tehát: az egyik szerint a kommunizmus négy évtizede megszakította a magyar történelmet, s a folytonosságából való teljes kilépést jelentette (tehát a történelmet onnan kell folytatni, ahol „megszakadt”); míg a másik szerint a kommunizmus torz modernizáció volt, amely katasztrofális hatásai ellenére olyan módosulásokat hozott a társadalom szerkezetében és értékrendjében, hogy bukása után nem a prekommunista állapotot kell alapul venni, hanem a nyugati normatív minták után elindulva, a létező, posztkommunista állapotot kell adottnak tekinteni. Az 1989-es fordulatból a sajtó és az ellenzéki pártok nagyjából ez utóbbi interpretációt olvasták ki. S bár a politikai átmenet az intézményrendszer átalakítása szintjén befejeződött, a normatív modellek közötti „kulturharc” – amelyre az értelmiségiből lett politikusok különösen fogékonyak voltak – tovább folytatódott (Farkas 1991).

Míndezek az okok rövid távon valóban előidéztek a liberális értelmiségiek és politikusok, valamint a sajtó „interpenetrációjaként” leírt állapotot, amelyben az értelmiségi politikaformálás a modern politikai élet funkcionális differenciálódása ellen hatott (Pokol 1993). Az összefonódottság fenntartása feltehetően a pártokon kívüli kritikai értelmiségnek is érdekében állt, amennyiben – ha már így alakult – kialakult befolyásának fenntartására törekedett. Ezt nem egy esetben a politikusok is gerjesztették vagy elfogadták, mert támogatottságukat gyengének érezték ahhoz, hogy ne lett volna szükségük a közvéleményt formáló értelmiségre. Az elszakadáshoz, a politikusi és értelmiségi szerepek elválásához nyilván arra van szükség, hogy a politikai váltogazdaság hosszabb távon megerősödjék, mert ezáltal kikristályosodhat a sajtó és a politikai intézményrendszer funkcionálisan különböző szerepe. A vizsgált időszakban egyik szereplőnek sem volt érdeke e szövetség megszüntetése, bár a politizáló értelmiségiek egy része már az akkori ellenzéki pártokkal is elégedetlenné vált. Megkezdődött a pártokból a „politikai társadalomba” való visszavonulása.

A politikusi hivatás és a szakmai elkötelezettség eltérő, bár egyaránt zárt orientációi mellett a kritikai értelmiségnek új cselekvésformát, újfajta politikai érdekérvényesítési stratégiát kellett kidolgoznia. Olyan stratégiát, amely a politizáló értelmiséget nem zárja be a szakmai vagy politikusi professzionalizáció különböző területeire, hanem fenntartja a politikáról folyó vitát, megerősíti a politikai társadalmat, teret ad köztes szerepeknek és lehetőséget a „nembeli-transzcendens” önmegvalósításra (Konrád-Szelényi 1989) is. Néhány korábbi, visszhangtalan kísérlet után (lásd erről Kiss-Krasznai 1996) egyebek között erre szolgált egy sajátos értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta.

2. MOZGALMI ÉRTELMISÉG: A DEMOKRATIKUS CHARTA TÖRTÉNETE

A felhívástól a társulásig: az első hónapok

1991 augusztus elején Budapesten rendeztek egy találkozót a kelet-európai volt szamizdat folyóiratok szerkesztői, akik a rendszerváltás után az egykori demokratikus mozgalmak folytatásaként megjelenő folyóiratokat adták ki. E találkozón Konrád György író, a Pen Club akkori elnöke, az SZDSZ Országos Tanácsának tagja vetette fel egy nemzetközi, kelet-közép-európai demokratikus charta létesítésének gondolatát (Kornis 1992), mint amely közös álláspontként rögzíthetné a posztkommunista országok „demokrácia-minimumait”. Konrád e Chartát részben a korábbi ellenzéki szolidaritási akciók mintájára, az újonnan jelentkező, s számos helyen háborúba torkolló etnikai feszültségek oldására javasolta. Az ott összegyűlt értelmiségiek ezt akkor elvetették, azzal az érveléssel, hogy – egyik interjúalanyom megfogalmazása szerint – „kár erőltetni az értelmiség olyan romantikus szerepét, amely korábban aktuális volt, de ma már nem az”. Úgy érveltek, hogy „a helyzet kulcsa most már a professzionális politikusok kezében van, s ebből csak valamilyen széplelkű dolog sülnhet ki”.

Ami nem tűnt célravezetőnek a nemzetközi összefogásban, néhány hét múltán aktuálissá vált a magyar belpolitikában. A sikertelen szovjet puccs után néhány nappal került nyilvánosságra Kónya Imrének, a legnagyobb kormánypart, az MDF parlamenti frakcióvezetőjének tanulmánya (Kónya 1991), amelyben a politikus – akit addig nem úgy ismertek, mint aki egyetértene az MDF radikálisainak Csurka István által képviselt nézeteivel – az MDF „határozottabb” politikáját sürgette a privatizáció és a tömegkommunikáció területein, valamint a múlt rendszer bűnöseinek felelősségre vonása ügyében. Az írásból kiderült, hogy a kormány és az MDF centruma feltehetőleg azonosul a korábban radikálisnak tartott nézetekkel. Kónya hangsúlyozta, hogy ezeket a lépéseket akkor is meg kell tenni, ha a magyar társadalom többsége ellenzi, továbbá nem kell tartani a nyugati reak-

cióktól, hiszen Európa Magyarországot már demokratikus államként ismeri el.

Kónya téziseit az SZDSZ vezetői fenyegetésként értékelték. Kis János pártelnök javaslatára a párt ügyvivő testülete arra az álláspont-ra jutott, hogy a kormánykoalíció fokozatos jobbratolódása és az általa gerjesztett tekintélyelvű tendenciák csak úgy állíthatók meg, ha a demokratikus elkötelezettségű állampolgárok egy nyílt Chartában szögeznek le elveiket, kinyilvánítván, hogy a demokratikus átalakulást nem tekintik befejezettnek. A párt két vezetője ennek alátámasztására hosszú cikkben elemezte az MDF tekintélyuralmi berendezkedésére irányuló törekvéseket (Bauer–Kis 1991a). Habár nemcsak az akkori kormánypártokhoz közelállók körében akadt, aki kétségbevonta az elemzés helyességét (Körösi 1991), a szerzők kitarították álláspontjuk mellett (Bauer–Kis 1991b). A helyzet megítélésében az SZDSZ vezetésének véleményéhez csatlakoztak az MSZP prominens politikusai is (N. Kósa 1991). Ám az SZDSZ képviselőinek érvelése fontos üzenetet is tartalmazott, ami közvetlenül 1989 kritikai értelmiségének szólt: „Az a liberális érzelmű értelmiség, amely a kései Kádár-korszakban folyóiratokban, klubokban és a nyilvánosság más fórumain oly sokat tett az átalakulás előkészítéséért, a rendszerváltás pillanatában kettészakadt, és ennek a szakadásnak a következményeit máig sem heverte ki. Egy részét felszívták az ellenzéki pártok. A kívül maradtak fanyalogva fordulnak el a politikától. A belül lévők olykor nem látnak túl a parlamenten, a kívül lévők között terjed a parlament és az egész új politikai építmény elutasítása.” Bauer és Kis a kettészakadás megszüntetése végett javaslatot tett a „*kívülálló*” és „*belülálló*” értelmiségiek közötti munkamegosztásra. „A pártokban működő értelmiségieknek tisztába kell jönniük azzal, hogy a véleményalakító független értelmiség támogatása nélkül üvegbúra alatt beszélnek. A párton kívüli értelmiségieknek fel kell ismerniük, hogy a politikai küzdelmekben az ő sorsukról is szó van, s hogy függetlenségüket nem úgy őrzik meg, ha azt hajtogatják, hogy egyik kutya, másik eb” (Bauer–Kis 1991a).

A leírt javaslat abból a szempontból még a nyolcvanas évek rendszerellenzéki logikájában mozgott, hogy az értelmiséget „*kívülállókra*” és „*belülállókra*” osztotta fel, s nem értelmiségiek és politikusok között tett különbséget. Ha elfogadjuk azt az értelmiségdefiniációt, mely szerint az értelmiségi olyan transzkontextuális tudás birtokosa, aki adott társadalmi státuszát kizárólag a tudásával legitimálja, akkor a politikusok többé nem tekinthetők értelmiségieknek. A politikusok ugyanis nem szakismeretükkel, hanem választóik szavazatával legitimálják társadalmi státuszukat (Konrád–Szelényi 1989:49). Még akkor is így van ez, ha az 1990-ben megválasztott magyar parlamentben ülő képviselők 90 százaléka értelmiségi szaktudást adó egyetemi végzettséggel rendelkezett (Róna-Tas 1991), és az esetek nagy részében valóban nem politikusként, hanem politizáló értelmiségiként viselkedett. Az idézett írás azonban elsősorban nem leíró elemzésnek, hanem politikai cikknek íródott, amelynek célja a mozgósítás volt:

„a demokrácia védelmében össze kell fogni mindenkinek, aki nemcsak a kommunistákkal, de mindenféle tekintélyuralommal szemben a *szabadság oldalán áll*” (Bauer–Kis 1991a; az én kiemelésem – B. A.). Érzékelvén az országban elmélyülő politikai apátiát és kiábrándultságot, a szerzők szándéka mindenekelőtt az volt, hogy a politikától fokozatosan eltávolodó értelmiséget az általuk javasolt civil tiltakozó akció keretében visszahozzák a demokratikus – és ezen belül az ellenzéki – politika támogatói közé. A párt ügyvivői fontosnak látták kiemelni, hogy nem parlamentellenes pártpolitikai kezdeményezésről van szó, s a hangsúlyt nem is a pártpolitikára, hanem hasonló értékek mellett elkötelezett individuumok együttműködésére kívánták helyezni. Pető Iván ügyvivő szerint: „bár az SZDSZ-től eredt a Demokratikus Charta megalkotásának ötlete, nem szeretnénk, ha látványosan kötődne pártunkhoz. Ezt a Chartát úgy képzeljük el, hogy SZDSZ-tagok magánszemélyként vesznek részt a dokumentum aláírásában, de pártként, politikai szervezetként nem kíván az SZDSZ aláíró lenni” (Pető 1991). Ebben az időben az újságírók által szervezett *Nyilvánosság Klub* is nyilatkozatot tett közzé a Kónya-tanulmányban megfogalmazott elvek egy részével szemben, felhívásának azonban nem lett jelentős hatása.

Két hétre rá elkészült a szöveg, amelyet többségükben a demokratikus ellenzék egykori tagjai öntöttek formába, olyan ismert írók közreműködésével, mint Konrád György és Kornis Mihály. Az elnevezés visszautalt a kelet-közép-európai szabadságküzdelmek egyik legkiemelkedőbb kezdeményezésére, a cseh Charta '77-re (Kis 1992). A felhívást ezt követően kétszer megvitatták a budapesti Merlin színház különtermében, szélesebb értelmiségi társaságban. Az egyeztetés során vita alakult ki a jelenlévő liberális és szocialista érzelmű kezdeményezők között arról, hogy vajon a demokrácia elválaszthatatlan részének tekinthető-e a szociális jogok. Végül Bossányi Katalin újságíró, korábbi MSZP-képviselő javaslatára vették be a szövegbe a szociális minimum követelését, ám egyúttal enyhítették a bevezető passzus eredetileg kifejezetten kormányellenes élű megfogalmazásait. A résztvevők olyan általánosan elfogadható szöveget akartak kiadni, amelyet akár kormánypárti értelmiségiek is aláírhatnak.

A felhívás 1991. szeptember 27-én látott napvilágot 162 – túlnyomó többségükben baloldali és liberális – értelmiségi kibocsátó aláírásával, s a teljes szöveget négy országos napilap közölte: a szocialista *Népszabadság* és *Népszava*, a liberális *Magyar Hírlap*, és a kormányhoz korábban közelálló, de akkoriban inkább függetlennek számító *Pesti Hírlap*. A kibocsátók 17 pontban összegezték a demokrácia kritériumait az egyes társadalmi területeken. A felhívás kezdete egyben annak indoklása is volt:

„Mi, e Charta aláírói, magyar demokraták, pártállásunkra való tekintet nélkül úgy látjuk, hogy hazánkban akadozik a demokratikus átalakulás. Sokan nemcsak azért fordulnak el a politikától, mert életkörülményeik tovább romlottak, hanem azért is, mert nem ilyenek képzeltek a demokráciát. Tudjuk, hogy mint minden történelmi mé-

retű átalakulásnak, hazánk e sorsdöntő korszakának fogyatékoságai mellett vannak kétségbevonhatatlan eredményei is. Mi ezeket az eredményeket szeretnénk megőrizni, és ezért szükségesnek tartjuk nyilvánítani, hogy milyen Magyar Köztársaságot akarunk” (Demokratikus Charta 1991).

A deklarációt december elejéig 4000-en írták alá, s habár a felhívás elfogadott szövege nyíltan nem irányult a kormánykoalíció ellen, a kormányfő mégis így értelmezte. Antall József egyfelől „elemi alkotmányjogi tételek gyűjteményének” nevezte a felhívást – amit tulajdonképpen mindenki aláírhatna, ezért az akció értelmetlen –, másrészt azonban ellenzéki politikai kezdeményezést látott benne, amely a kormány ellen irányul, s ezért a koalíció szimpatizánsai nem vállalhatnak vele közösséget. Elhatárolódásával indirekt módon arra az álláspontra helyezkedett, hogy demokrácia már most is van, nem pedig „akkor lesz” – ahogy a Chartában megfogalmazódott –, ha a 17 pontban megjelölt feltételek teljesülnek. Ha pedig demokrácia van, akkor aki ennek létezését kétségbe vonja, közvetve a kormány és a létező intézmények demokratikus legitimitását kérdőjelezi meg, tehát szélső esetben antidemokrata. Szembetűnő volt a fogalomhasználat különbsége a demokrácia értelmezésében. Míg a miniszterelnök és támogatói számára a demokrácia szűkebb, politikai fogalom volt, amely intézményeken nyugszik és képviseleti jellegű; addig a Chartát kibocsátó kritikai értelmiségiek számára ez szélesebb, az állampolgári részvételre épülő társadalmi fogalom volt, amely egy folyamat során realizálódik, bár „lényege szerint sohasem befejezett” (Vitézy 1991). Utóbbiak nem vonták kétségbe a politikai demokrácia létét – aminek megvalósulásáért sokan közülük a nyolcvanas években maguk is küzdöttek –, de talán épp azzal tudták identitásukat megőrizni, hogy a politikai demokrácia követelőiből – megvalósulása után – a társadalmi demokrácia hívei lettek. E megkülönböztetéshez közel áll az a nézet, amely különbséget tesz procedurális és szubsztantív demokráciafelfogás között. Az előbbi dichotómia (politikai vs társadalmi) a demokratikus eljárások illetékességi körének kijelölésében tér el egymástól, míg az utóbbi megkülönböztetés a demokráciát az eljárási „formák”, illetve az eszmei „tartalmak” elsődlegességét valló álláspontok szerint különíti el.

Már a Charta születése pillanatában kibogozhatatlanul együtt voltak a politikai és a kritikai értelmiségi motivációk. A Chartát támogató politikusok feltehetően már akkor az ellenzéki politika bázisának kiszélesítésére törekedtek, míg a benne megjelenő kritikai értelmiségiek új, civil társadalmi identitást találtak benne. Lehetőséget arra, hogy elszakadjanak a partikuláris pártigazságoktól és továbbra is átfogóbb, univerzális nézőpont megjelenítői legyenek. A Charta tehát ebben az értelemben önálló életre kelt: eszközből céllá vált. Ahogy a Charta egyik kibocsátója megfogalmazta: „A Demokratikus Charta aktualitását a Kónya-nyilatkozat adta, de szándéka szerint nem egy politikai aktualitásra adott másik politikailag aktuális válasz, ha-

nem egyszerűen aktivizálása az értelmiségnek és leszögezése az alapelveknek” (Radnóti 1991).

Az eszmei közösségen és a kritikai attitűdön kívül volt ennek egy halványabb, ám fontos nemzedéki vonatkozása is. Az egyik kibocsátó, későbbi szövivő, ezt így fogalmazta meg: „Egy kicsit működik bennem a belső düh, mert most annak a generációnak kellene irányítania, amelyiknek én is tagja vagyok. Most a »nagy generációnak« csúfolt nemzedéknek kellene a vállán vinni az országot. Erre a történet, hogy az előtte levő társaság helyett egy még régebbi társaság azt mondta, még dodzsemeznek egyet” (Farkasházy 1991a:42).

Antall József miniszterelnök reakciója folytán a felhívás aláírása vagy alá nem írása közvetlenül pártpolitikai, sőt bizalmi kérdéssé vált, ezért a kormánykoalíció képviselői, valamint a velük szimpatizálók nem is csatlakoztak hozzá. Úgy tűnt, az akció megmarad egy fellobbanó, de gyorsan súlyát veszítő értelmiségi kezdeményezés szintjén. Amikor a Charta néhány kibocsátója 1991. október 29-én sajtótájékoztatót tartott, az összejövetelre csak tucatnyian voltak kíváncsiak. Amikor azonban egy hónapra rá, november 30-án a miniszterelnök arra hivatkozva váltotta le a függetlenné váló Magyar Nemzeti Bank elnökét, a közgazdászként szakmailag magasra értékelt Surányi Györgyöt, hogy aláírta a Demokratikus Chartát, a kezdeményezés új lendületet kapott. A miniszterelnök illojális gesztusnak tartotta Surányi aláírását, mondván: „ha valaki szabadságért kiabál ott, ahol szabadság van, az téveszme áldozatává vált, vagy valótlant állít. Ilyen nyilatkozathoz nem adhatja a nevét akár a független jegybank elnöke, akár a kormány egyetlen tagja sem” (Antall 1991). Az MDF radikálisainak vezéregyénisége, Csurka István nyersebben fogalmazott: „tudomásul kell venni, hogy a szabad választások során a magyar nép az MDF-nek adott felhatalmazást az ország irányítására. A szakmai indokok túlhangsúlyozása ócska bolsevista trükk” (Csurka 1991). A Charta kibocsátói viszont bizonyítva látták korábbi aggodalmaikat: „A miniszterelnök úr azzal, hogy menesztette a Magyar Nemzeti Bank elnökét, amiért az kétségbe vonta, hogy Magyarországon szólásszabadság van, bebizonyította, hogy nincsen szólásszabadság” – nyilatkozta a *Magyar Hírlapban* Konrád. Úgy vélték, ez a bizonyíték, hogy a kormányzat antidemokratikus céljait minden gátlás nélkül érvényesíti. Mindkét fél demokratának tartotta önmagát és a másikkal szemben kívánta védeni a demokráciát (Bozóki 1993).

A bankelnök leváltásából belpolitikai botrány lett. Témánk szempontjából másodlagos, hogy az aláírás pusztán a leváltás ürügye (Bauer 1991) vagy valódi indoka volt. Válaszlépésként az ellenzéki pártok vezető testületei csatlakoztak a Demokratikus Charta aláíróihoz, s ezáltal a Chartának nagyobb politikai súlyt adtak. Ezzel kívántak tiltakozni, rábírní a kormányt, hogy a gazdasági élet szereplőit ne politikai megbízhatóságuk, hanem szakmai teljesítményük alapján ítélje meg. A napilapok újra közölték a Charta 17 pontját. Közgazdászok egy csoportja nyílt levelet intézett az országgyűlési képviselőkhez,

amelyben felemelték a szavukat „az ellen, hogy a jegybank függetlenségét politikai érdekek veszélyeztessék” (Bácskai et al. 1991). A Charta néhány kibocsátója december 2-án a budapesti Pilvax kávéházban találkozott, s ott beszélték meg a követett stratégiát. Az ezt követő rögtönzött sajtótájékoztatón Konrád György három javaslatot jelentett be: 1. a Demokratikus Charta alakuljon társulássá, amelynek szóvivői vannak, s időről időre állást foglal aktuális kérdésekben; 2. a szomszédos kelet-közép-európai országok is indítsák el saját charta-mozgalmukat; 3. jöjjön létre együttműködés ezen országok mozgalmi között (Konrád 1991).

A következő napon a Charta aláíróinak egy csoportja – köztük több újságíró – tiltakozó nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte a bankelnök leváltásának indoklását, csatlakozásra szólította fel a Charta-szimpatizánsait, és meghirdetett egy találkozót a további működés megfelelő formájának tisztázása végett (Babus et. 1991). Egyúttal egész oldalas politikai hirdetést közöltek, amelyen „Így járhat mindenki” felirattal emlékeztettek az elbocsátott bankelnök jelképesessé vált esetére (Politikai hirdetés 1991).

A Demokratikus Charta találkozójára 1991. december 7-én a budapesti Városházán került sor. Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere, az egykori demokratikus ellenzék tagja ekkor is – miként később – átengedte a Városháza dísztermét a Charta szervezőinek. A rendezvényen több mint ezren jelentek meg, s a résztvevők egyetértettek abban, hogy a Chartát, amely egyszeri tiltakozó akciónak indult, mozgalmi jellegű kezdeményezéssé kell átalakítani. A megnyitó beszédet tartó Konrád György a Chartát nem pártként vagy mozgalomként, hanem a „demokraták szellemi társulásaként” határozta meg, mint amely egyfajta „szellemi pajzs”, polgári eszmecsere, „műfaj a civil társadalom önszerveződésére”. Több hozzászóló visszatérően utalt arra, hogy a Charta nem ellenzéki megmozdulás, hanem a demokrácia eszmei közös nevezője kíván lenni. A felszólalók közül ketten is emlékeztettek a nyolcvanas évek értelmiségi mozgalmaira, mondván, hogy az egykori ellenzékiek és szimpatizánsaik nem akarnak ismét alattvalókká válni, másrészt az egykori reformerek pedig most elérhetik céljukat: a választások által korábban elsöpört pártokon felüli összefogás lehetőségét. A gyűlésen két parlamenti képviselő tett említést a Charta és a politikai intézményrendszer viszonyáról: Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) szerint „a Charta jelentőségének növekedése egyenes arányban áll a magyar parlamentáris demokrácia válságával”, míg Fodor Gábor (Fidesz) arra utalt, hogy „a Charta nem pótolhatja a parlamenti ellenzékét, s általában a politikai intézményrendszer egyetlen elemét sem” (Megalakulás 1991).

Az egybegyűltek közfelkiáltással egy évre megválasztották a Demokratikus Charta szóvivőit. Egyúttal elfogadták Konrád Györgynek azt a javaslatát, hogy a Chartának ne legyenek tagjai és vezetői, hanem csak aláírói és szóvivői, s minden aláíró legyen jelképesen egyben szóvivő is. A megválasztott szóvivők közé négy újságíró, két

szociológus, egy pszichológus, egy vegyész, egy filmrendező, egy középiskolai tanár, és egy főállású politikus (MSZP) került. A szóvivők listájának összeállítói számára fontos volt, hogy minél több újságíró legyen a testületben, hogy biztosítható legyen a Charta nyilvánosságához jutása. Ugyancsak fontos volt, hogy többségükben ellenzéki pártközeli személyek kerüljenek be. Egyik interjúalanyom szerint „a három párt próbált olyan embereket delegálni ebbe, akik kötődnek is, meg nem is. Tehát voltaképpen kifelé nem lehet azt mondani rájuk, hogy egyik vagy másik párthoz tartoznak, de ugyanakkor valamennyire befolyásolhatók egy-egy párt részéről”. A szóvivők körében többségben voltak a rendszerváltás idején előtérbe került, ám utána a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek és az ellenzéki pártok szimpatizánsai közé tartozó, nem párttag értelmiségiek. A régi rendszerellenzék első vonalából senki sem vállalt részvételt a Charta szóvivői között.

A városházi gyűlés lelkes hangulatában az újjászerveződő kritikai értelmiség tehát elérte célját. A politikusi és értelmiségi szerep között ingadozó értelmiségi politikusok mozgalmi terepet, s egyben visszavonulási lehetőséget találtak a szellemi és politikai társulássá váló Chartában. A korábban a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek pedig visszakerülhettek a politikaformálás közelébe, anélkül, hogy pártebereként arra kényszerültek volna, hogy végigjárják a pártkarrier grádicsait.

A „szelíd erő”: a Charta akciói

A találkozó után a Charta szellemi kisugárzása egyre nagyobbá vált szélesebb értelmiségi körökben. A gyűlést követő héten az aláírók száma 7000-re emelkedett (Horányi 1992b). A szóvivők naponta tucatjával kapták a támogató leveleket és csatlakozó nyilatkozatokat. A városházi gyűjtésből és más adományokból a visszaemlékezések szerint napok alatt 80 000 Ft folyt be a Charta számlájára. A hangulat emlékeztetett az 1988–89-es időkre, bár a kezdeményezést a kormánypárti sajtó természetesen fanyalagva fogadta (Faggyas 1991; Bánó 1991; Szőnyi-Virág 1992; Menyhárt 1992). Ezek a cikkek általában rámutattak a Charta ellenzéki voltára, s föltették a kérdést: „kiknek a szabadságát veszélyezteti a demokratikusan megválasztott kormányzat, kik szeretnék polgártársaikba plántálni saját félelmeiket, és miért kívánják immár leplezetlenül a személycserék nélküli rendszerváltozást”? (Bánó 1991). Az ellenzéki pártok közül a Fidesz volt az, amely élesen szóvá tette, hogy a Chartából más lett, mint amihez ők eredetileg csatlakoztak. A Fidesz parlamenti frakciója kiadott nyilatkozatában leszögezte, hogy „aláírásukkal mozgalom szervezéséhez hozzájárulásukat nem adták, annak résztvevői sem kívának lenni” (Fidesz 1991). A másik két ellenzéki párt, az MSZP és az SZDSZ számára ez nem okozott konfliktust. A Fidesz kiválására és elhatárolódására írt válaszcikkében Farkasházy Tivadar szóvivő meg-

jegyezte, hogy a Charta „egyetlen párt fiókszervezetévé sem kíván válni”, a Charta nem kíván párttá szerveződni, csupán pártoktól független „állampolgári kezdeményezésről” van szó (Farkasházy 1991b).

A Charta frissen megválasztott szövívői először karácsonyi békétüntetést vagy aláírásgyűjtést akartak kezdeményezni, de az idő rövidsége miatt ettől elálltak és önmeghatározó jellegű nyílt levelet adtak ki az aláírókhoz, amelyben – elkerülve a „mozgalom” kifejezést – a Chartát maguk is állampolgári kezdeményezésként definiálták. Fontosnak tartották leszögezni, hogy „a Charta nem a pártok ellen irányul”, mögötte „nem pártok állnak” (Nyílt levél 1991). Ezzel egy időben több ezer aláíró kapta meg az aláírásgyűjtő íveket. Az aláírások száma – a Charta történetében rekordgyorsasággal – az 1991. december 15-ei 7000-ról 1992 február közepéig 20 000-re emelkedett (Horányi 1992b). A tél folyamán létrehozták a Demokratikus Charta Alapítványt és elkülönítették a Charta saját adatbázisát (amelyet addig az SZDSZ képviselőházi irodájában tartottak nyilván), de mivel újabb adományok híján nem tudtak saját postafiókot bérelni, az új jelentkezések továbbra is a párt apparátusán keresztül futottak be.

A szövívők elhatározták, hogy időről időre *jelentéseket* adnak ki a demokrácia magyarországi állapotáról. Erre először (s mint később kiderült, utoljára) az 1992. február 13-án tartott sajtótájékoztatón került sor a budapesti Kossuth-klubban. Ezen a Charta körének tagjai olvasták fel vagy adták körbe röviden megírt jelentéseiket a sajtó, a gazdaság, a politikai élet egyes, a demokratikus átalakulást veszélyeztető jelenségeiről. A sajtótájékoztató nem kapott nagyobb visszhangot, a jelentés szövegét a szövívők nem publikálták (Sajtótájékoztató 1992). A találkozón a legnagyobb feltűnést a Charta egyik konzervatív aláírója, Pomogáts Béla beszámolója okozta, aki tudósított a Magyarok Világszövetségének 1991. decemberi közgyűléséről. Ezen a közgyűlésen Pomogátsot nyilvánosan „hazaárulónak” nevezték, mert aláírta a Chartát (Pomogáts 1992). A sajtótájékoztatót a szövívők kudarcként könyvelték el, az valóban szűk körűre sikerült; akik elmentek rá, szinte előre tudták, miről lesz a jelentésben szó. Politikailag súlytalan, klubszerű értelmiségi összejövetel volt, melyből a szövívők okultak, s ezt követően a nyílt, tömeges politikai akciók megszervezésére összpontosítottak.

A Charta első nagyobb megmozdulására az ország nemzeti ünnepén, 1992. március 15-én került sor. Első ízben történt meg az, hogy a szövívők kész helyzet elé állították szimpatizáns pártjaikat, amikor bejelentették: külön Charta-tüntetést és felvonulást rendeznek Budapest belvárosában, az egykori rendszerellenzék hagyományos útvonalán. A sajtószabadság ünnepén tartandó eseménynek különös aktualitást adott az a tény, hogy a kormányzat egyre nagyobb nyomást igyekezett gyakorolni a Magyar Rádió és Televízió elnökeire, valamint – elővásárlási jogával élve – meg akarta szerezni az egyetlen liberális napilapot, a *Magyar Hírlapot*. A tüntetés terve kapcsán keletkezett az első összeütközés a fővárost kormányzó SZDSZ és a

Charta szóvivői között. Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere nem látta indokoltnak az akciót, mert úgy vélte, konkurenciát teremt az ő ünnepi beszédének. Az ünnepet megelőző városházi fogadáson a főpolgármester – az egyik Charta-szóvivő visszaemlékezése szerint – a következőket mondta a tüntetés szervezőinek: „Hogy jöttök ti ahhoz, hogy ellenünk csináljatok forradalmat; hogy ellenem szervezkedjete, amikor én vívtam ki nektek a szabadságot!” A vitát ugyan sikerült elsimítani, ám az SZDSZ-képviselők által szerkesztett *Beszélő* című lap az ünnep után megtámadta a Chartát, kifogásolva, hogy „miért nem egyeztettek barátaikkal” (Solt 1992). A tüntetésen – melyen a Charta először vitte az utcára híveit – kb. 15 000 fő vett részt, s a Charta két szóvivője, a kezdeményezés két szimbolikussá váló alakja, Konrád György (SZDSZ) és Vitányi Iván (MSZP) mondott beszédet. A szónokok állást foglaltak amellett, hogy a tüntetés nem ellenzéki demonstráció, és a Charta pártok feletti identitását igyekeztek erősíteni, mondván: „Nekünk nem egy pártot, nem egy gondolkodásmódot, nem egy ízlést kell védenünk, hanem minden ízlést, minden pártot, minden gondolatot, még azt is, amit elviselhetetlennek érzünk” (Tamás 1992a). A politikai ellenfelek azonban nem így gondolták, hiszen a Televízió előtt tüntető szélsőjobboldali csoport néhány tagja inzultálta a Charta közelben tartózkodó híveit, köztük Konrád Györgyöt, valamint egy újságíró (György 1992; Szénási 1992). A felvonulás végén a Charta nyilvánosságra hozta tiltakozó nyilatkozatát a közszolgálati médiumok pártsemlegességének kormányzati veszélyeztetésével szemben.

Az ünnep után a Charta szóvivői kísérletet tettek egy állandóan működő, informális országos hálózat létrehozására, s ennek érdekében két találkozót is szerveztek Budapesten. E találkozókra a szóvivők a Charta legaktívabb támogatóival találkoztak, akiknek többsége a mozgalommá válást sürgette. Itt kerültek kapcsolatba a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ), az Állampolgári Jogvédő Liga és az Ifjú Szocialisták jelenlévő képviselőivel. Ezzel párhuzamosan az országban Demokratikus Charta-klubok alakultak, s a szóvivők számos esetben utaztak e klubok meghívására – vagy megalakításuk céljából – vidéki településekre. Ennek ellenére a Charta nem tudott folyamatosan élő társadalmi mozgalommá válni, s az értelmiség körein kívülre csak egy-egy akció révén jutott el. Néhány szocialista érzelmű szóvivő javasolta, hogy rendezzen a Charta antifasiszta tüntetést május 8-án, a második világháború európai befejeződésének évfordulóján. Javaslatukat azonban a szóvivők többsége leszavazta, mondván, hogy a volt szovjet blokk országaiban május 8-ának más jelentése van, mint Nyugat-Európában.

Sikeres volt viszont a Charta május 1-jei kezdeményezése. A szóvivők megszerezték a kormány tervezetét a szociális törvényről, s mivel azt alkalmatlannak találták megfelelő szociális védőháló megvalósítására, szociálpolitikusok közreműködésével felhívták becstottak ki a szociális minimumok védelmében (Szociális charta 1992). Kiadására olyan időszakban került sor, amikor már a lakosság 15

százaléka élt a létminimum alatt, és a munkanélküliek száma meghaladta a félmilliót (Machos 1992). A szöveg a Demokratikus Charta 17 pontjából a hatodikra hivatkozott, amely szerint „Demokrácia akkor lesz, ha az állam biztosítja az ország minden lakosának az elemi szociális ellátást”. Noha e pontot a liberálisok már a kibocsátáskor vitatták – úgy érveltek, hogy a jóléti követeléseket nem szabad összekeverni a demokratikus követelésekkel –, a 17 pont közé ez mégis bekerült, s az ennek alapján május 1-jére kiadott szociális felhíváshoz valamennyi szakszervezeti tömörülés csatlakozott. Ez pedig – a szintén egyetértő nyugdíjasszövetséggel és az ifjúsági szervezetekkel együtt – ötmillió ember képviselétét jelentette. A szakszervezetek egyöntetű csatlakozása azért számított szenzációnak, mert akkor még nem volt precedens a rendszerváltás utáni magyar szakszervezeti mozgalom történetében arra, hogy egy kérdésben valamennyi szakszervezet egyetértésre jusson. Az akció egyúttal együttműködési lehetőséget teremtett a Charta és a legfontosabb szakszervezetek között. A volt kommunista szakszervezeti szövetség (MSZOSZ) és a rendszerváltás idején létrejött független szakszervezeti tömörülés (Liga) saját nyomdáikban nyomtatták ki a Charta röpcéduláit, amelyeket együtt osztogattak szét az emberek között. Május 1-jén ott voltak a Charta szóvivői a Városligetben és a Népligetben, többszáz aláírást gyűjtöttek a Demokratikus Charta számára. Egyúttal a szociális felhívás kínálta az első konfliktust a Charta liberális és szocialista tagjai között: a liberálisok attól tartottak, hogy a Charta túlságosan is népfrontossá válva baloldalra sodródik (Tamás 1992b).

A kormánykoalíció fokozódó támadásai a közszolgálati rádió és televízió elnökei ellen újabb alkalmat teremtettek a Charta fellépésére. 1992. május 18-án a szóvivők nyílt levélben fordultak az állampolgárokhoz, tiltakozva „a kormányzat konszenzust szegő politikája ellen” (Nyílt levél 1992). A parlament kulturális bizottságában csak a kormánykoalíció képviselői szavaztak a konszenzussal kinevezett vezetők felmentése mellett. Ezt követően Göncz Árpád államfő – mérlegelési jogával élve – nem írta alá a médiumelnökök felmentéséről szóló miniszterelnöki előterjesztést, amire válaszlépésként a kormánykoalíció olyan, jogérvénnyel nem bíró parlamenti nyilatkozat megtárgyalását tűzte napirendre, amely megbélyegezte volna az államfőt „alkotmányosértő” cselekedete miatt. A köztársasági elnök kormánypárti politikai támadások keresztútjába került. A tét ezzel nagyobb lett, s a Charta május 26-án már az államfővel szolidáris nyilatkozatot bocsátott ki. „A kormánypartok alkotmányellenesnek minősítik Göncz Árpád köztársasági elnök lépését, amelyet a demokrácia és a sajtószabadság védelmében tett. Tiltakozunk a köztársasági elnök személyét ért méltatlan támadássorozat ellen. Az alkotmányos rendet nem a köztársasági elnök magatartása veszélyezteti, hanem mindazon erőké, amelyek hisztériakeltéssel megbontják a társadalom nyugalalmát és el kívánják terelni a figyelmet a gazdasági és szociális válságról” – fogalmazott a nyilatkozat, egyúttal újabb gyűlésre hívott fel (Nyilatkozat 1992a). Ezzel párhuzamosan huszonöt Char-

ta-szimpatizáns értelmiségi (főleg írók és művészek, továbbá az 1990-es taxisblokádnak egyik vezéregyénisége) egy teljes újságdolnalyi hirdetést tettek közzé Göncz Árpád mellett, „Az elnök = demokrácia” felirattal, amellyel újabb aláírásgyűjtési akciót indítottak el (Ascher et al. 1992). Ennek megszervezésében ezúttal a *Nyilvánosság Klub* sietett a Charta segítségére.

Mire a Charta aláírói és támogatói 1992. június 3-án összegyűltek a budapesti Városháza zsúfolásig megtelt dísztermében, a köztársasági elnök melletti felhívást már 12 000-en írták alá (Horányi 1992b). A gyűlés vezérszónoka Konrád György volt, de mások mellett megint beszédet mondott Vitányi Iván is. Valamennyien annak a konszenzusként a felbomlásáról szóltak, amely a kormánypártokat és az ellenzéket – minden vitájuk ellenére – addig hallgatólagosan összekötötte. A beszédekben – eltérően a korábbi esetektől – már a kormánykoalíció nyílt kritikája volt a domináns. „A Magyar Demokrata Fórum elnöke a kormány élén elérkezettnek látta az időt a sugárzott tömegsajtó megrendszabályozására, hadjárat indult a viszonylagos függetlenségüket őrző rádió- és televízió-elnökök ellen, majd a köztársasági elnök ellen is, mert nem kívánt ebben a hadjáratban közreműködni, mert esküjéhez híven, hogy védelmezni fogja a sajtó, a szó, a gondolat és a hit szabadságát, nem lett a kormányfő cenzori akaratának pusztá eszköze” – fogalmazott Konrád (1992b). Később, június folyamán, az alkotmányos válsággal fenyegető helyzet látszólag lecsillapult, a kormánykoalíció képviselői sem terjesztették be a Parlament elé a Göncz Árpádot elítélő nyilatkozattervezetüket. Június végére – az MSZP és az MSZOSZ aktív közreműködésével (Hegy 1992b) – 32 000 aláírás gyűlt össze a köztársasági elnök támogatására, ez a szám később 35 000-re nőtt, de ezzel az aláírásgyűjtési kampány be is fejeződött.

Mint azonban a szóvivőkhöz folyamatosan érkező levelekből és a városházi gyűlés második részében, a Charta jövőjéről tartott beszélgetésen kiderült: a szimpatizánsok korántsem voltak elégedettek az addigi eredményekkel, és ismét a Charta szélesebb mozgalommá vagy működő hálózattá válását szorgalmazták. Erősödtek a viták a Charta funkciójáról is. Akik a (párt)politikai funkciót tartották hangsúlyosabbnak, azok a Chartát a liberálisok és szocialisták politikai közlekedésének keretként szemlélték, egy majdani szociálliberális koalíció reményében (Hegy 1992a; 1992b). Mások ezzel szemben úgy vélték, hogy a Chartának függetlennek kell maradnia a pártpolitikától és fenn kell tartania társadalmi orientációját (Farkasházy–Kornis 1992).

A Demokratikus Charta történetének legnagyobb szabású akciójára 1992. szeptember 24-én került sor. Az akció oka Csurka Istvánnak, a kormányzó MDF egyik alelnökének a *Magyar Fórum* című lapban 1992 augusztusában publikált provokatív politikai helyzetelemzése volt. Csurka az időközi választásokon elszenvedett kormánypárti kudarcokból és a kormány és ellenzék között folyó „médiaháborúban” kialakult patthelyzetből azt a következtetést vonta le, hogy az MDF jobboldalának félre kell állítania az Antall-kormányt, vagy rá

kell szorítania arra, hogy a politikai konfliktusokat ne kompromisszumokkal, hanem erővel oldja meg. A dolgozat nyelvhasználatában leplezetlenül alkalmazta a náci ideológia egyes újrakódolhatatlan terminusait, mint például az „élettér” (*Lebensraum*) fogalmát, vagy a lakosság „genetikai romlásának” etnikai keveredésre visszavezetett magyarázatát (Csurka 1992a).

Csurka dolgozata nagy felháborodást keltett a közvéleményben, ami az ehhez kapcsolódó parlamenti viták és Csurka egyes televíziós szereplései nyomán a szélesebb közvéleményre is áttért. Antall miniszterelnök csak habozva és bizonytalanul határozta el magát a dolgozat téziseitől, mondván, hogy „nem azonosul” velük. Félt volt, hogy a legnagyobb kormánypárt a jobboldali radikálisok kezére kerül. A Charta szóvivőire egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy szervezzenek tiltakozó megmozdulást. A szóvivők augusztus 30-ai találkozásukon vitatták meg a fejleményeket. Megállapították, hogy Csurka megnyilatkozásai kívül esnek azon a körön, amelyet a demokratikus erők tolerálhatnak. Egy csoportjuk azonnali tüntetést sürgetett, míg mások úgy gondolták, hogy csak egy igazán nagy tüntetést szabad szervezni, amihez néhány hétre szükség van. Megkezdődött az egyeztetés az ellenzéki pártokkal, a szakszervezeti szövetségekkel és számos más társadalmi szervezetekkel a tüntetés előkészítésére. A Charta szeptember 10-én nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben felhívta a kormányt az alkotmányellenes nézetek elítélésére, és egyben bejelentette, hogy megfelelő időpontban „méltóságteljes felvonulást” rendez a demokratikus rend védelmében (Felhívás 1992a). A szóvivők ekkor már tudták, hogy Csurka István szeptember 19-én nagygyűlést tart híveivel a Televízió épülete előtt, és saját tüntetésüket ez utánra kívánták időzíteni. Másfelől viszont nem láthatták, hogy milyen hatást fog kiváltani a Csurka-tüntetés, ezért egyidejűleg két változatot fontolgattak: kisebb hatás esetén maguk is megelégedtek volna egy nagygyűléssel, de nagyobb és fenyegetőbb visszhang esetre látványos felvonulást terveztek. Végül az utóbbi következett be: a jobboldali radikális Csurka tüntetésén nemcsak marginális csoportok, hanem szolid középosztálybeliek is megjelentek, s a résztvevők száma elérte a 15 000 főt. Ettől kezdve a Charta szóvivői létfontosságúnak tartották, hogy a Charta felvonulásán nagyságrendekkel többen vegyenek részt.

A szóvivők kezdetben úgy gondolták – s ebben egyetértés mutatkozott az ellenzéki pártok között is –, hogy a Charta tüntetésén pártoktól független szónokok mondjanak beszédet. Az ellenzéki Fidesz is leszögezte, hogy csak abban az esetben támogatja a tüntetést, ha azon pártszónokok nem szólalnak fel. Végül azonban másként alakult a helyzet. A Csurka-tüntetés után az SZDSZ vezetői úgy gondolták, hogy a tüntetésnek nagyobb politikai súlyt kell adni és Konrád György segítségével meggyőzték a szóvivőket a pártszónokok szükségességéről. A szóvivők a változtatást ambivalensen fogadták: volt, aki örült annak, hogy kezdeményezésük nagypolitikai szintre került,

míg mások úgy tartották: az SZDSZ kész helyzet elé állította őket, nem véve figyelembe függetlenségüket.

A társadalmi várakozás napról napra növekedett. Újabb és újabb szervezetek csatlakoztak a tüntetéshez, nem egy közülük anyagilag is támogatta. Végül a Fidesz is támogatta a tüntetést, bár szónokot nem állított (Kövér 1992). Az MSZP-nek nem volt kifogása a pártszónokok ellen (Vitányi 1992). Mindhárom párt és a nagyobb szakszervezetek (különösen az MSZOSZ) segítettek a röpcédulák kinyomtatásában. A Demokratikus Charta szeptember 21-én újabb felhívást adott ki, amelyben már megjelölte a felvonulás helyét és idejét, valamint leszögezte: „Magyarországon az elmúlt hetekben előretört a szélső-jobboldal: rasszista, kisebbségellenes, erőszakra uszító, a fasizmust felmentő nézetek hangzottak el a legkülönbözőbb fórumokon. Az MDF alelnöke meghirdette a *Magyar Út* nacionalista programját, amely eltér a koalíció programjától és ellentétes a civilizált Európához való nemzeti felzárkózási törekvésekkel. (...) A Demokratikus Charta időben kíván szólni: Nem erre szavaztunk 1990-ben! Védjük meg a békés rendszerváltás eddigi eredményeit, vigyázzunk együtt a nehezen kivívott szabadságra és demokráciára!” (Felhívás 1992b)

A felhíváshoz csatlakozó szervezetek hosszú listája sajátos „szivárvány-koalíciót” mutatott: az anarchistáktól az evangéliumi diákszövetségig, az egykori kommunistáktól a liberális demokratákig, a zöldektől a keresztény sportkörökig terjedt. A Charta szeptember 22-ei sajtótájékoztatóján jelentette be az esemény szónokainak névsorát, s itt kaptak alkalmat egyes csatlakozó szervezetek is álláspontjaik rövid kifejtésére. A szimpatizáns újságírók, ellenzéki politikusok és kritikai értelmiségiek együttműködéseként nagy példányszámú napilapok naponta újabb híreket, előzetes információkat adtak a készülő eseményről. Ebben valóban megmutatkozott a kritikai értelmiség és a baloldali-liberális újságírók együttműködése, amelynek létrehozása a Charta mozgalommá alakulásakor fontos szempont volt.

1992. szeptember 24-én a legmegbízhatóbbnak tűnő becslések szerint több mint 80 000 ember vonult az utcákra a Charta felhívására. Ez volt a legnagyobb magyarországi tömegtüntetés 1989. június 16-a, Nagy Imre és mártírtársai újratemetése óta. A menet a már hagyományossá vált belvárosi útvonalat követte. A parlament épülete előtt elhangzott beszédek – amelyeket az emberek gyertyával és virággal a kezükben hallgattak – általában az antidemokratikus jobboldallal való szembefordulásra szólítottak fel, s többségükben az agresszivitásra való szelíd, de határozott válasz fontosságát hangsúlyozták. Vitányi Iván megint azt igyekezett hangsúlyozni, hogy nem ellenzéki tüntetésről, hanem a „társadalompártiak” gyűléséről van szó. Konrád György pedig leszögezte: „Ha van demokrácia, akkor sehol sem tilos magyarnak lenni. Ha nincs demokrácia, akkor nehéz magyarnak lenni a szomszédos országokban. A magyarok tehát érdekelték abban, hogy a teljes Kárpát-medencében demokrácia uralkodjék” (Konrád 1992c). A tüntetésnek határozott antifasiszta jellege volt; még

olyan idős nyugdíjasok is részt vettek rajta, akik – saját szavaik szerint – utoljára ötven évvel azelőtt, 1942-ben tüntettek a fasiszmus ellen. A politikai rendezvény részeként a Chartával szimpatizáns művészek is felléptek. Az akció anyagi támogatásának legnagyobb részét a Hit Gyülekezete nevű vallási közösség vállalta. A budapesti tüntetéssel párhuzamosan Charta-felvonulásokra került sor Miskolcon és Debrecenben is, amelyeken néhány ezer ember vett részt, s a miskolci gyűlésen Forgách Pál, a Liga korábbi elnöke mondott beszédet.

Habár a kormánypárti sajtó egyes, szélsőségesnek minősített csoportok részvétele miatt igyekezett lejártni a Chartát (Beke 1992; Speidl 1992), a tüntetés szelíd, méltóságteljes volt, mentes minden szélsőségtől. A szóvivők nagy transzparenst vittek „*Félelem nélkül a demokráciáért!*” felirattal, ezen kívül transzparenseket csak elvétve lehetett látni (Erős 1992).

A tüntetés sikerével a Demokratikus Charta nagypolitikai dimenzióba került. Az értelmiségiek laza társulásának indult kezdeményezés régóta látott nagy tömegeket mozgatót meg. Igaz, az aláírók táborra csak lassan növekedett, de összetételük megváltozott. A májusi szociális felhívás kibocsátását követően megnőtt a munkanélküli és a nyugdíjas csatlakozók aránya (Horányi 1992b). A Chartából nem lett „permanens” társadalmi mozgalom, de ezekben a hónapokban mintegy a demokrácia hívószava, szimbóluma lett, amelyre alkalomadtán emberek sokasága vált mozgósíthatóvá. Másfelől a tüntetés újabb lépést jelentett a Charta és az ellenzéki pártok szorosabb együttműködése felé.

Egy hónapra rá a nemzetközi *Lettre Internationale* nevű folyóirat szerkesztői és a hozzájuk kötődő európai értelmiségiek rendeztek konferenciát a budapesti Városházán „Forradalmak és restaurációk” címmel. Ezen az eseményen elevenítette föl Konrád György régi elképzelését egy nemzetközi demokratikus charta létrehozásáról, amelyet a jelenlévők nagy többséggel támogattak. Ennek nyomán – Konrád, Mészöly és Vitányi szövegezésében – megszületett a *Budapesti felhívás* (1992), amelynek aláírói kijelentették, hogy javaslatot tesznek egy nemzetközi demokratikus charta megfogalmazására, abból a célból, hogy a demokratikus eszméket folyamatosan szembesítsék „a világ állapotával”. Közös vallott értékeik kinyilvánítása után az aláírók leszögezték, hogy erről nemzetközi dialógust kívánnak kezdeményezni. Ugyancsak ezen a találkozón szereztek tudomást a jelenlévők arról, hogy az október 23-ai nemzeti ünnepen radikális jobboldali csoportok – közöttük egyenruhás szkinhedek – füttyel és közbekiabálással megakadályozták Göncz Árpád köztársasági elnököt ünnepi beszédének elmondásában. Mivel a téren teherautókon oda-szállított melegítőruhás határőrök is voltak, továbbá a rendőrség a rendezvarás idején tétlenül szemlélődött, sokakban felmerült a gyanú, hogy szervezett erők állnak a rendezvarók mögött. A Charta hívei számára ezt látszott megerősíteni Antall miniszterelnök első nyilatkozata, amelyben csak annyit mondott, hogy „nem örül” a délutá-

ni atrocitásnak, de nem ítélte el. Mire a Charta szóvivői összegyűltek, hogy kifejezzék tiltakozásukat, a *Lettre*-konferencián részt vevő értelmiségiek már megfogalmaztak egy tiltakozó nyilatkozatot, amelyhez a Charta is csatlakozott. Ezt követően a Charta szóvivői kiadtak egy egész oldalas, fényképes politikai hirdetést, tiltakozásul a neonáci eszmék megjelenése ellen. A hirdetésen két kép szerepelt: az egyik az 1944-es nyilas hatalomátvételt idézte fel, a másik egy 1992. október 23-án, a Kossuth téren lefényképezett nyilas fiataalt mutatott. A szöveg ez volt: „*Újra?! Nem*” (Politikai hirdetés 1992).

Amikor pedig az év november 29-én a köztársasági elnök Tatabányán fölavatta a restaurált Turul szobrot, a magyarság egyik történeti szimbólumát, a szóvivők – akik a nyári szolidaritási akció óta kapcsolatban álltak az elnökkel – a korábbi incidens megismétlődésének lehetőségétől tartva levélben kérték fel a Charta támogatóit, hogy minél nagyobb számban menjenek el az eseményre, s ha kell, fizikailag is védjék meg a köztársasági elnököt. E kérésnek mintegy százan tettek eleget. A rendőri erők azonban ezúttal még az esélyét is kizárták annak, hogy az ott gyülekező szkinhed-csoportok megzavarják az avatóünnepséget. Ekkoriban sokakban már az a képzet alakult ki, hogy a Charta maradt a demokrácia utolsó védelmezője az országban.

A Chartához csatlakozás üteme és az aláírók foglalkozási összetétele

A Demokratikus Charta felhívását aláírók száma különösen az első hónapokban (1991. december 8. és 1992. február 13. között) ívelt meredeken felfelé. Ebben a kezdeti lelkesedésen túl az is szerepet játszott, hogy az MSZP szervezetei aktívan részt vettek az aláírások gyűjtésében. Horányi adatai szerint (1992b) a több mint 27 000 aláírásból csaknem 12 000-ret az MSZP közreműködésével gyűjtöttek. Az aláírások később erőteljesen csökkenő ütemének valószínű oka az, hogy míg az első időkben az emberek számára maga az aláírás, tehát a csatlakozás aktusa jelentette „az akciót”, addig ezt márciustól kezdve más aktivitási lehetőségek – tüntetések, egyedi petíciós kampányok – váltották fel. 1992 júliusa után pedig már szisztematikus aláírásgyűjtés sem folyt.

A Charta akciói ismertté tették a kezdeményezést az országban, aláírásukkal számosan csatlakoztak. Az 1. táblázat ennek növekedési ütemét mutatja:

1. táblázat

A Chartához csatlakozás növekedési üteme

Dátum	Esemény	Alíráások száma
1991		
szeptember 26.	a 17 pont kibocsátása	162
október 30.	sajtótájékoztató	1 500
december 8.	városházi gyűlés	4 000
december 15.	-	7 000
1992		
január 31.	-	18 613
február 13.	sajtótájékoztató	20 200
március 18.	ünnepi tüntetés	22 082
május 6.	szociális felhívás	24 191
június 3.	kampány a rádió- és tv-elnök mellett	25 713
június 29.	kampány a köztársasági elnök mellett	27 040
szeptember 14.	kampány a szélsőjobboldal ellen	27 346
december 5.	-	27 600

(Forrás: Horányi 1992b)

Ha az első 10 000 aláíró (Charta-gyűjtés) szociális eloszlásának adatait összehasonlítjuk a kizárólag az MSZP által gyűjtött 2000 fős listával (lásd 2. táblázat), akkor különösen szembevető eltolódás mutatkozik az MSZP mintáján a fizikai dolgozók, a munkanélküliek és a nyugdíjasok felé a Charta (és a vele szimpatizáns csoportok) spontán gyűjtött, inkább értelmiségieket tartalmazó listájához képest. (Az MSZP 2000-res mintája időrendben a 12 000 és 14 000 közötti csatlakozók adatain alapszik, így nem része az első 10 000 csatlakozónak.)

A Chartához egy év alatt több mint 27 000 ember csatlakozott. Figyelemre méltó, hogy 1992 májusától, a szociális felhívás kiadását követően – bár a csatlakozások növekedési üteme ekkor már lényegesen lassabb volt, mint induláskor – az aláírók körén belül egyre nőtt a munkanélküliek és fizikai dolgozók aránya. A Charta 1992. március 15-ei felvonulására kb. 150 000, szeptember 24-ei nagy tüntetésére pedig több mint 80 000 embert tudott mozgósítani. A városházi két gyűlésre 1000–1000 ember ment el, a Göncz Árpád köztársasági elnök melletti petíciót 35 000 ember írta alá.

2. táblázat

A Charta aláíróinak szociális összetétele

Foglalkozás	Charta-gyűjtés százalékos arányban (100% = 10 000fő)	MSZP-gyűjtés százalékos arányban (100% = 2000fő)
fizikaiak	12,7	19,6
pedagógusok, oktatók	12,1	10,4
mérnökök	8,1	4,2
diákok, egyetemisták	4,3	2,4
nyugdíjasok	14,7	33,7
hivatalnokok	8,3	7,9
sajtóban dolgozók	3,7	0,7
orvosok, eu. dolgozók	3,6	1,1
jogászok, közgazdászok	8,6	3,7
tudományos kutatók	4,3	2,2
művészek	3,7	0,5
vállalkozók	5,0	3,5
háztartásbeliek	0,4	1,2
munkanélküliek	0,9	3,6
egyéb	6,1	1,3
fogl. nem szerepel	3,4	4,0

(Forrás: Horányi 1992b nyomán módosított bontásban.)

Politikai pártok vonzásában: a Charta funkcióváltozása

A Charta szóvivőinek egyéves mandátuma 1992 decemberében lejárt. Több találkozájukon szó esett a Charta jövőjéről. Horányi György szóvivő úgy vélte, hogy a Chartának egy évre föl kell függesztenie tevékenységét, mert a választásokhoz közeledve a Chartát egyes pártok kampánycéljaikra használhatják fel, s ezáltal a létében veszélyeztetetik. Konrád ezzel szemben – a többség egyetértésével – azt javasolta, hogy a Charta ne függesse fel tevékenységét és ne mondjon le minden szóvivő, hanem vállaljanak még egy évet. Decemberi találkozájukon a szóvivők hosszú vita után sem tudták tisztázni a Charta jövőbeni identitását, ezért a szóvivőválasztás elhalasztása és új találkozó kitűzése mellett döntöttek. Az ülésen politikai nyilatkozatot is elfogadtak a televízió elnökének védelmében, aki ellen a miniszterelnök egy 1974-es, alkotmányellenesnek minősített jogszabály alapján kezdeményezett vizsgálatot és függesztette fel állásából (Nyilatkozat 1992b).

A szóvivők és meghívottjaik 1993. január 10-én találkoztak legközelebb. Addigra a közszolgálati rádió és a televízió elnökei – megelégedvén a kormányzati nyomást – bejelentették lemondásukat posztjukról. Az MDF közelgő Országos Gyűlése előtt egyre hangosabbá váltak a párt jobboldali szélsőségei (Csurka 1992b). A Char-

ta tisztújító találkozója e belpolitikai feszültségek miatt meglehetősen elkeseredett hangulatban zajlott, s úgy tűnt, a kezdeményezés válságba jutott. Többen megfogalmazták azt a félelmüket, hogy a kormányzó MDF elhalaszthatja az 1994-ben esedékes választásokat. Hosszú vita alakult ki a Charta és a pártok viszonyáról, amelyben két megoldás körvonalazódott: 1. a Charta legyen független civil szerveződés, párt-pénzektől független pénzügyi alapokkal; 2. a Charta ne legyen független a pártoktól s ne utasítsa el a pártok pénzügyi támogatását. Végül a függetlenségpártiak maradtak kisebbségben, így a dilemma a pártok most már nyílt térfoglalása javára „oldódott fel”. Konrád és Vitányi úgy érvelt, hogy a szóvivők között kapjanak helyet pártpolitikusok is „független személyiségként”. A résztvevők új, 16 tagú szóvivői testületet választottak. Ennek négy korábbi szóvivő is tagja maradt, velük együtt tízen képviselték a Demokratikus Charta egykori kibocsátóit. Foglalkozási összetétel alapján a szóvivői testület a következőképpen festett: bekerült négy, pártja végrehajtó testületében is tisztséget viselő értelmiségi politikus, illetve politizáló értelmiségi – Vitányi Iván (MSZP), Konrád György (SZDSZ), Király Zoltán (MSZDP), Veér András (Közértárság Párt) –, mellettük három újságíró, hét ismert humán értelmiségi és egy középiskolai tanár kapott bizalmat. A szóvivőválasztás meritokratikus alapon történt, amelyben az értelmiségi teljesítmény és a korábbi ellenzéki érdemek játszották a legfontosabb szerepet. Hasonlóan lényeges szempont volt az is, hogy a potenciális szóvivő valamelyik ellenzéki párt holdudvarához tartozzék és lehetősége legyen a tömegmédiában való gyakori megjelenésre. Nem véletlen, hogy a szóvivői testületben a humánértelemiségi domináltak, akik foglalkozásuknál fogva a szó és a kép, a megfogalmazás és a megjelenítés mesterei.

A Charta szerepével kapcsolatos eltérő elvárások megfogalmazódtak a február 7-ei budapesti nagygyűlésen is, ahol az összegyűlt körülbelül 1000 szimpatizáns jóváhagyta a Charta megválasztott új szóvivőit. A bombariadóval megzavart rendezvényen az első beszédet Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere mondta, amelyben kritikával illette a kormányt a pártszempontok túlzott érvényesítése miatt. A Demokratikus Chartáról immár így nyilatkozott: „A Charta nagyszerű, egyrészt mert célja az általános emberi jogok tiszteletben tartása, másrészt pedig mert kiegyensúlyozó, összetartó erő a különböző politikai nézetek között is. Kifejez egy közérzetet is, a jobboldaliság teljes elutasítását és a demokratikus játékszabályokhoz szükséges tér megteremtésének követelményét” (Charta-nap 1993). Az a kérdés, hogy miként egyeztethető össze „a jobboldaliság teljes elutasítása” a demokratikus játékszabályok érvényesítésének igényével, jelzi a Charta politikai álláspontjának belső önellentmondását. Kornis Mihály (1993) például újabb írásában már az „össztársadalmilag követelt” ellenzéki összefogást sürgette, s a Chartát is ennek keretei között képzelte el. Konrád György viszont – bár maga is szükségesnek tartotta a „fasisztaszagú demokrácia” veszélye elleni fellépést – azt is hangsúlyozta, hogy a Chartában megtestesülő „civil tár-

sadalom ellenőrző hatalmára a kormányzattal szemben akkor is szükség lesz, ha később azok a pártok alakítanak kormányt, amelyeknek számos tagja és vezetője aláírta a Demokratikus Chartát” (Konrád 1993a).

1993 tavaszára a Charta rendezvényei ritualizálódtak. A Csurka vezette szélsőjobboldal fokozatosan kiszorult az MDF-ből, a magyar belpolitikai élet normalizálódott. A diktatúra, mint „fő veszély”, egyre kevésbé tűnt valószerűnek (Mézis 1993). A március 15-ei ünnepség fő szónoka a lemondott tévéelnök, Hankiss Elemér volt (Hankiss 1993), míg Konrád György beszédében ezúttal külpolitikai témákkal foglalkozott (Konrád 1993b). A Charta május elsejére közzétett felhívása már nem ment túl az általánosságokon, s arra kérte a politikai erőket, hogy „hagyjanak fel az egymást vádoló terméketlen vitákkal, s végre emelkedjenek felül a másodrangú kérdésekkel foglalkozó politikai pótselekvéseken” (Felhívás 1993). Ekkoriban jelent meg a *Tégy a gyűlölet ellen!* elnevezésű kezdeményezés, amelyet bemutató májusi demonstrációja előtt bankelnök szervezője azzal különböztetett meg a Chartától – s ezzel indirekt módon jellemezte a Chartát is –, hogy soraiban kevesebb az értelmiségi, továbbá nem csatlakozik egyetlen politikai csoportosuláshoz sem (Iványi 1993).

A Demokratikus Charta égisze alatt zajlott le 1993. augusztus végén az az aláírásgyűjtő akció, amellyel az aláírók Horthy Miklós egykori kormányzó újratemetésének televíziós közvetítése ellen tiltakoztak. Az aláírók döntő többsége ekkor már nem a liberálisok, hanem a szocialisták közül került ki, köztük olyanok, akik értelmiségiként súlyosan kompromittálódtak a diktatúra idején (Tiltakozás 1993). A temetés előestéjén a Charta szóvivői – mintegy ezer főnyi közönség előtt – kulturális programmal búcsúztak a Horthy-korszaktól a Vérmezőn, hangsúlyozva, hogy a mai magyar demokrácia nem tekintheti magát a Horthy-rendszer örökösének.

A Charta két utolsó, aktuálpolitikai kérdésre reflektáló tömegakciója – 1993 októberében és 1994 márciusában – a sajtószabadság védelmében fogant. Október végén a televízió új vezetője egy korábbi politikai botrány – Göncz Árpád 1992. október 23-i ünnepi beszédének megakadályozása – szerinte hamis televíziós tálalására hivatkozva megszüntette az *Egyenleget*, a televízió utolsó kormánytól független hírműsorát. 1993. október 30-án, a rádióskamara kezdeményezésére 15 000 ember tartott csendes tüntetést a televízió épülete előtt, majd a Demokratikus Charta szervezett nagygyűlést a budapesti Városházán. A szónokok közül többen felvetették egy – a médiapuccsot követő – politikai puccs lehetőségét, s volt, aki úgy vélte, hogy „egy veszélyessé válható puccs árnyékában” a Charta kötelessége nemzetközi jogvédő fórumokhoz fordulni (Mészöly 1993). Ebben a légkörben többen aggódtak amiatt, hogy vajon lesznek-e szabad és tiszta választások Magyarországon 1994-ben. Az események nyomán Göncz Árpád köztársasági elnök Antall József miniszterelnökhöz írott levelében leszögezte, hogy „a Magyar Rádió és a Magyar Televízió alapfeladatainak ellátására képtelenné vált”, „s ezzel a magyar választók

(...) elesnek a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől” (Göncz 1993). Válaszlevelében Antall miniszterelnök leszögezte, hogy nem ért egyet a fenti megállapításokkal. Mint írta: „a sajtószabadság védelme azt is jelenti, hogy ne érvényesülhessen egyes politikai körök, újságírói klikkek belső terrorja, amivel hátrányos helyzetbe hozzák, élesen támadják azokat, akiknek eltérő az álláspontjuk” (Antall 1993). Mindkét fél tehát a sajtószabadság védelmére hivatkozott, bár Antall a hírműsor megszüntetését lényegében a médiaértelmség belügyének tekintette. A Charta szónokai azonban (Göncz államelnökkel megegyezően) azt hangoztatták, hogy ez a kérdés már messze túlnőtt az értelmiségi táborok belső vitáján (Balassa 1993), sőt – mint egyikük fogalmazott – a sajtószabadság elnyomása önkényhez, vörös-barna diktatúrához vezet (Konrád 1993c).

1993 őszén kezdődött a „médiaháború” utolsó felvonása, amelyet a hírműsorok (még a kormány centrumához képest is) erőteljes jobbrotálódása, valamint a rádióban és televízióban végrehajtott politikai tisztogatás fémjelzett (Farkas 1994). Tiltakozásként a legkiválóbb írók, költők és zeneművészek közül sokan megtiltották, hogy műveiket a Magyar Rádió és a Magyar Televízió sugározza (Írók 1993). Ezzel párhuzamosan, 83 értelmiségi nyílt levélben jelentette be a Független Gondolkodók Egyesületének (FÜGE) megalakítását, azzal a céllal, hogy hétről hétre figyelemmel kísérjék a hírműsorokat és tapasztalataikat a nyilvánosság elé tárják (Írók 1993).

Emellett 162 színész nyílt levelet írt a miniszterelnöknek, tiltakozásul a Rádióban és a Televízióban kialakult „szellemi polgárháború” ellen, amelynek következtében „az alkotómunka lehetetlenné vált” (Színészek 1993). Volt, akit azért távolítottak el a Rádiótól, mert aktív szerepet játszott a Demokratikus Chartában (Farkasházy 1993). A Magyar PEN Klub intéző bizottsága kinyilvánította szolidaritását a tiltakozó írókkal (Magyar PEN Klub 1993). A Magyar Írószövetség elnöksége is elismerte, hogy a sajtószabadságot megsértették, de nem tartotta megfelelő tiltakozási formának a bojkottot. Ehelyett felszólította a kormányt, hogy szüntesse meg a rádióban és televízióban kialakult feszültségeket (Írószövetség 1993). Kormánypárti írók és művészek viszont ellennyilatkozatot tettek közzé a bojkottal szemben (Írók, művészek 1993).

Már csak alig több mint két hónap volt hátra az 1994. májusi választásokig, amikor a Magyar Rádió vezetője bejelentette 129 rádiós műsorkészítő elbocsátását. Ezzel az akcióval a kormánypártok és a (nemcsak a Chartához közelálló) politikailag aktívizálható értelmiség ellentéte szakadékká mélyült (Jakus 1994). Habár a választási kampány alatt történt elbocsátások politikai motivációját hivatalosan tagadták, az mégis nyilvánvaló maradt, s a lakosság többsége is így ítélte meg (TeleMedia 1994). Az eljárás jogilag nem védhető módon zajlott le, szellemében pedig a Kónya-tanulmány (1991) és a Csurka-pamflet (1992) üzenetét idézte. A döntés ellen a rádiós dolgozók március 3-án tiltakozó demonstrációt tartottak, tiltakozott a Nyilvánosság Klub (1994) is, 54 értelmiségi pedig nyílt levélben követelte

az elbocsátottak azonnali visszahelyezését (Nyílt levél 1994). A Demokratikus Charta szóvivői közzétett tiltakozó üzenetükben a kormányt minősítve minden eddiginél keményebben foglaltak állást: „az a kormány, amely szembeszökően és kihívóan megsérti a sajtószabadság erkölcsi és alkotmányos elvét: *nem tekinthető a továbbiakban demokratikus kormánynak*” (Márciusi üzenet 1994. Az én kiemelésem – B. A.). Hasonlóképpen, bár némileg visszafogottabban fogalmaztak néhány nappal későbbi sajtótájékoztatójukon, majd a március 15-ei nemzeti ünnep előestéjén 20 000 fő részvételével megtartott tüntetésen. Konrád György szerint „a Demokratikus Charta mindaddig *korlátozottan demokratikusnak* tekinti a magyar kormányt, ameddig nem biztosítja a polgárok széles körű tájékozódásának feltételeit” (Sajtótájékoztató 1994. Az én kiemelésem – B. A.). A tüntetésen elsősorban az elbocsátott rádiósok képviselői kaptak szót, majd felolvasták a Charta egykori 17 pontját és a szóvivők nyilatkozatát a sajtószabadságról. A nyilatkozat felszólította a kormányt, hogy vonuljon ki a sajtóból és felszólította a következő, választások utáni országgyűlést, hogy még abban az évben fogadjon el megfelelő sajtótörvényt (Charta-tüntetés 1994). Akkoriban a közvélemény-kutatások révén már sejteni lehetett, hogy a túlságosan jobbra tolódott és népszerűtlen kormánykoalíció el fogja veszíteni a közelgő választásokat, s ez sok Charta-szimpatizánst felbátorított. Sokan szinte megváltásként várták a májusi választásokat.

A második szabad választások eredményei igazolták a kormányváltással kapcsolatos várakozásokat. Az MDF vezette koalíció megbukott, és a választások első fordulójában azok a pártok kapták a legtöbb szavazatot, amelyek a legaktívabban támogatták a Demokratikus Chartát (MSZP, 32,96%; SZDSZ, 19,76%). A választások második fordulója után az MSZP 54 százalékkal abszolút többségre tett szert a parlamentben, míg az SZDSZ-nek a mandátumok 18 százaléka jutott. Az MSZP így többsége birtokában akár egyedül, akár más pártokkal is vállalhatta volna a kormányzást. Mégis, csakhamar egyértelművé tette, hogy koalícióban kíván kormányozni és számára az SZDSZ-en kívül más koalíciós partner komolyan fel sem vetődik. Konrád György már az első választási forduló után megjelentetett cikkében a koalíció, sőt, pártja, az SZDSZ miniszterelnök-jelöltje mellett érvelt (Konrád 1994a). Habár ez utóbbival sokan nem értettek egyet, egyre növekvő értelmiségi nyomás nehezedett a két pártra, hogy lépjenek koalícióra. A sajtóban sorra jelentek meg cikkek, amelyek az MSZP–SZDSZ koalíció mellett érveltek. A korábban a demokrácia és a sajtószabadság védelmében, valamint a szélsőjobboldali tendenciák megállításáért küzdő Demokratikus Charta ekkor már túllépett korábbi szerepén, s a pártpolitika formálására is igényt tartott. A Charta szóvivői május 31-én, két nappal a választások második fordulója után, nyilvános vitát szerveztek arról, hogy milyen kormányzás legyen Magyarországon. Habár a találkozón megfogalmazódtak ellenvélemények is, a felszólalók többsége a koalíció mellett érvelt. Ennek alapján Konrád György a Charta nevében nyilvánosan

kérte a két párt vezetőit, hogy kezdjenek tárgyalásokat egymással (Konrád 1994b). Nemcsak a pártok igyekeztek tehát befolyásolni a mozgalmat; a mozgalmi értelmiségiek is megpróbálták befolyásolni a pártokat. A polgárjogi jelszavakat hangoztató mozgalom politikai „királycsinálóvá” vált, vagy legalábbis akként viselkedett (Krokovay 1994). A Demokratikus Charta értelmisége hozzájárult a politikában 1990-ben még döntő szerepet játszó kommunista-antikommunista törésvonal meghaladásához, valamint három társadalmi elitcsoport: a Kádár-rendszer politikai osztályának reformista szárnya, a pénzügyi-technokrata elit és a baloldali-liberális értelmiség összefogásához (Körösényi 1995:279). Ezen elitcsoportok eszméi közös nevezője azonban már nem a Charta által képviselt liberális-szociális-demokratikus minimum, hanem a „modernizáló” szakértelem ígérete, a modernizációs ideológia lett (Bozóki 1995; 1996). A Demokratikus Charta gyakran – s nemegyszer morális pátosszal – tiltakozott az ideologikus politika eluralkodása ellen, de mozgalmi jellegénél fogva maga is értékcentrikusan politizált. Az 1994-ben hatalomra került szocialista-liberális koalíció viszont nemcsak az ideologizálást, de az értékcentrikus beszédmódot is elkerülte. Szóhasználatában visszatért a késő Kádár-kor „semleges” szakértő-technokrata és „problémakezelő” bürokrata nyelvének sajátos keverékéhez.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Charta kibocsátása és akciói sokak számára egyszerű igent jelentettek a demokráciára és nemet az antidemokratikus politikai törekvésekre. Amikor az emberek nem tudtak vagy nem is akartak már eligazodni a pártpolitikák szövevényeiben, a Charta egyetlen alternatívára egyszerűsítette a politika aktuális kérdéseit. A Charta így vonatkozási ponttá, referenciává vált; itt van a „mi” Magyarországunk, ott pedig az „övék”. A Charta a megbillent politikai konszenzus helyreállítása jegyében, a demokratikus minimum védelmében szerveződött, de – részben a kormánykoalíciós nyomás reakciójaként – a politikát ismét morális síkra terelte (Braun 1992). A mozgalom népfreontos szerveződése, az igenekre és nemekre alapozott mozgalmi politizálás morális alapon volt lehetséges. A Demokratikus Charta több szempontból a magyar értelmiség egyik legsikeresebb politikai kezdeményezése volt, amelynek nevéhez a magyar történelem legnagyobb antifasiszta tüntetése kapcsolódott (Tamás 1994b). Társadalmi hatásukat tekintve nem a parlamenti szónoklatok, hanem a Charta békés tüntetéseit voltak azok, amelyek megállították a szélsőjobboldal előretörését (Kis 1993). Ugyanakkor a Charta léte nem csökkentette a politikai mező polarizálódását, politikai hatása – a radikális jobboldal visszaszorítása mellett – a „liberális közép” kiüresedése volt. A demokratikus minimum megvédéséért a népfreontpolitika árát kellett megfizetni, s ez feltehetően hozzájárult az exkommunista párt gyors visszatéréséhez a hatalomba.

A szélsőjobboldal az 1994-es választásokon súlyos vereséget szenvedett. Csurka István radikális jobboldali pártja a választásokon a listára leadott szavazatoknak csupán 1,59 százalékát szerezte meg. Mégis, még utólag sem könnyű megítélni, hogy valóban akkora volt-e a demokráciára leselkedő veszély, mint ahogy azt a Charta szövívői állították. A választási eredmények azt sejtetik, hogy a veszélyt eltúlozták, s a „fasiszta veszély” kisebb volt, mint amit a reá adott antifasiszta válasz sugallt. Ám ez csak a Charta tiltakozó megmozdulása nyomán derülhetett ki. A Charta morális politikája hatásosnak bizonyult, mert képes volt megszólítani és cselekvésre készíteni az embereket. A történelmi helyzetek megismételhetetlenek, így a társadalomtudomány eszközeivel sem azt nem lehet egzakt módon bizonyítani, hogy a Charta nélkül ugyanezek lettek volna a választási eredmények, sem pedig azt, hogy lényegesen eltérőek. Mindenesetre, a demokráciára leselkedő veszély problémájának napirenden tartásával a Charta elérte, hogy amikor e tendenciákkal szemben széles körű társadalmi összefogás bontakozott ki, akkor az összefogás természetes mozgalmi keretétül szolgálhatott.

A Demokratikus Charta mozgalmi sajátossága szociológiai értelemben vett kettős karaktere volt: részben a klubszerű, hálózatszerű értelmiségi politizálás kerete lett, másrészt – nyitottsága folytán – kerete mindazoknak az elementáris tömegigényeknek, amelyek ritka pillanatokban, eruptív módon jelentkeztek. Igazi „esernyő-mozgalom” volt több értelemben is. Adott pillanatban „esernyőként” a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak összefogására volt képes, amelyek egyébként valószínűleg nem is kommunikáltak volna egymással. „Esernyőként” működött egy másik, Konrád György által megfogalmazott értelemben is: tagjai nem tekintették feladatuknak a mozgalom mindenáron való, „permanens” működtetését. Amikor szükség volt rá, a Charta esernyőként kinyílt, amikor viszont nem volt szükség rá, átmenetileg becsukódott. Voltak, akik emiatt nem is tekintették mozgalomnak. Ez azonban túlzás. Olyan mozgalom volt, amely disztinkt akciókból állt, s az egyes akciók között látszólag nem funkcionált.

A mozgalomnak ahhoz, hogy ezt az esernyőszerű, harmonikaszerű létezés módját megőrizhesse, ismert, karizmatikus értelmiségiekre volt szüksége, akik képesek voltak sokak figyelmét megragadni és fenntartani. Ilyen szerepet játszott elsősorban Konrád György, a világszerte ismert író, a Charta kigondolója, emblematikus alakja, a demokratikus ellenzék egykori tagja, aki az adott időszakban a Nemzetközi PEN Club elnöke és az SZDSZ Országos Tanácsának tagja volt; továbbá egyes rendezvényeken Mészöly Miklós író, Balassa Péter esztéta, Hankiss Elemér szociológus, Kerényi Imre színházrendező, Jancsó Miklós filmrendező. A Charta szövívői számos esetben felléptek az ország legnépszerűbb politikusa, Göncz Árpád köztársasági elnök (egykori drámaíró) védelmében, vele kapcsolatban álltak, támogatását élvezték. Az értelmiségi kezdeményezés fontos alakja volt Vitányi Iván, aki kettős minőségében – értelmiségiként és

az MSZP fontos pozíciót betöltő politikusaként – vehetett részt a Charta-értelmiség belső köreiben, hidat teremtve ezzel a szocialista érzelmű értelmiségiekhez és a szocialista párthoz. Konrád és Vitányi szerepének hasonlósága mellett azonban különbségek is megfigyelhetők. Konrád a Chartában politizáló értelmiségiként, a demokrácia „mágusaként” volt jelen, s az SZDSZ Országos Tanácsában is főként hírneve miatt, meritokratikus és baráti alapon lehetett benne: elsősorban értelmiségi és csak kevésbé politikus. Konrád a korábbi „antipolitikusból” 1989 után „metapolitikussá” vált: számára az egykori „antipolitika” terepe a rendszeren kívül álló ellenzék volt, míg a „metapolitika” fóruma a Demokratikus Charta. Viszonyát az SZDSZ vezetéséhez némiképp ahhoz lehet hasonlítani, amely Günter Grass német író és a Willy Brandt, majd Helmut Schmidt vezette SPD kapcsolatát jellemezte. Konrád viszonya azért volt szorosabb az SZDSZ vezetéséhez, mert a demokratikus ellenzékben eltöltött évek kovácsolták szorossá. Vitányi Iván hitele és mozgalmi legitimációja másból táplálkozott. Egyrészt abból, hogy ő, aki a diktatúra idején egy tudományos intézet igazgatója lehetett (és nem állt távol a Kádár-rendszer kultúrpolitikájától), intézetében „menedéket”, munkalehetőséget adott az állásaikból eltávolított ellenzéki értelmiségieknek. 1989-ben aktívan közreműködött az egykori állampárt szocialista reformpárttá történő átalakításában. Az MSZP-ben 1990-től parlamenti képviselőként és a párt választmányának elnökeként fontos funkciókat töltött be, melyekhez képest számára a Charta inkább politikai háttérpályát jelenthetett. Konrádtól eltérően Vitányi elsősorban politikusként – értelmiségi politikusként – tevékenykedett. Aktív mozgalmi szerepét mind az elszigetelt helyzetéből nyitásra készülő MSZP, mind pedig a szervezeti támogatásra szoruló Charta szívesen fogadta.

A Demokratikus Chartát olyan befutott, szakmai presztízzsel és kulturális tőkével rendelkező értelmiségiek reprezentálták, akiknek 1. ellenzéki múltjuk volt (vagy legalábbis nem tekinthették őket a régi rendszer embereinek); 2. valamilyen elismert intellektuális teljesítményt mutattak fel; 3. közel álltak a korszak ellenzéki pártjaihoz (aminek mércéje nem a tagság, hanem a befolyás volt); 4. lehetőségük volt a médiában való gyakori és hatásos megjelenésre. Egy vezető Charta-értelmiségi karizmája e forrásokból fakadt. Ha csak egy is hiányzott a felsorolt összetevők közül, az illető befolyása lényegesen kisebb maradt.

A Demokratikus Charta a tömegkommunikáció korának mozgalma volt, amelyben az üzenet megjelenítése csaknem olyan fontos volt, mint maga az üzenet. A Charta nagyobb rendezvényeit profi színház- és filmrendezők tervezték, a karizmatikus szónokok beszédeit professzionális kommunikátorok „vezették föl”. A szónokok kiválasztásában fontosabb szerepet játszott az, hogy ki hogyan, milyen hatással kommunikál, mint az, hogy kit képvisel. A kulturális tőkével rendelkező, „kritikai establishmenthez” tartozó értelmiségiek fogalmazták meg az üzenet alapelveit, s a többi meghatározó szereplő, a mozgalmi értelmiségiek teremtették meg az üzenet átadásának ke-

reteit. Ezt a fajta tudást a szociológiaelméletben korábban mint „a gyakorlat feletti szimbolikus uralom képességét” írták le (Szelényi-Martin 1990:131).

A befutott, szakmai-társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségiek mellett megjelent a mozgalmi értelmiségiek sajátos csoportja is. Többségük olyan, politika iránt érdeklődő fiatalabb újságíró, pártközei értelmiségi volt, akiket szerepükre (őket olykor meg sem kérdezve) az előbbiek választottak ki. Ők nem tartoztak a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez, ellenkezőleg, többségük sokáig hitt abban, hogy a diktatúra reformálható. Reformista magatartásuk miatt sokáig fáziskésésben voltak az eseményektől a fordulat idején. Újságírói működésük alapján igazságtalannak tartották, hogy az MDF vezette koalíciós kormány politikusai 1990-91-ben egy kalap alá vették őket a diktatúra haszonélvezőivel. Többségük ekkor tanult bele kritikai értelmiségi szerepébe, s ennek köszönhető, hogy a Charta szövívője lehetett. Olyan médiaértelmiségiek voltak, akiket a Demokratikus Charta hosszabb-rövidebb időre mozgalmi értelmiségivé formált. Ez a mozgalmi értelmiségi szerep kései kompenzáció volt számukra azért, amit a nyolcvanas években „elmulasztottak”. Megkésve átélte ellenzékiességük értékét növelte, hogy a szerepet az egykori demokratikus ellenzék tagjai találták ki, betöltését az ő hozzájárulásuk „hitelesítette”. Ezek révén – s olyan időszakban, amikor az emberek kiábrándulni látszottak a pártpolitikából – a Charta szövívői funkciója erős morális legitimitációt élvezett a társadalomban. Ezzel a szövetségkötéssel a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke mintegy szimbolikusán „befogadta” a kilencvenes évek médiaértelmiségét (vagy másként: elismerte, hogy szüksége van rá), és folytatta közeledését az egykori MSZMP-tag reformértelmiségiek felé.

Egy, a társadalmi mozgalmakat elemző, utóbbi években íródott munka (Eyerman-Jamison 1991) azokat a mozgalmi szereplőket tekintette mozgalmi értelmiségieknek, akiket a mozgalom „nevel” értelmiségiekké. Ezek számára a mozgalom kognitív praxis, amelyben az értelmiségi aktivitás nem produktumokban, hanem a mozgalmi politika folyamatában jelentkezik. A Charta esetében is ezek a „mozgalmi értelmiségiek” voltak a legaktívabbak, a szervezőmunka orosz-lánrészét ők vállalták magukra. Tőlük eltérően, a befutott, elismert értelmiségiek működhetnek ugyan egy mozgalomban (mint szövívők, ideológusok, kommunikátorok), de őket nem a mozgalom „alkotja meg”, ők inkább már korábban kivívott hírnevükkel erősítik a mozgalmat. Az ő feladatuk a politikai közösség „ideális mintáinak” szimbolikus szembeállítását a mindennapi gyakorlattal (Tucker 1981:99). Ilyen reprezentatív szerepet játszott a Chartában Konrád György. Ugyanakkor, a mozgalomban részt vevő médiaértelmiségiek számára a Charta lehetőséget adott arra, hogy a mozgalmi vitákban újrafogalmazzák értelmiségi mivoltukat. Ők sokkal közelebb álltak a mozgalmi értelmiségi fent leírt alakjához, bár nem teljesen fedték azt le. Értelmiségi identitásuk nem ekkor jött létre, így nem is kötődött kizárólagosan a mozgalomhoz. Számukra ennél fontosabb volt a moz-

galmi identitás és az azzal párosuló morális legitimáció. Együttműködésükkel úgy tűnt, hogy a régi típusú közéleti értelmiség helyébe Magyarországon is új típusú – mozgékonyabb és kommunikatívabb – közéleti értelmiség szerepe lép (Aronowitz 1992:159). A Charta elhalásának egyik oka az volt, hogy 1994-ben olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelyhez a Charta aktivistái érzelmileg közelebb álltak, s úgy érezhették, „belülről” jobban tudják majd befolyásolni döntéseit. A másik ok viszont az, hogy identitásuk nem kizárólag a Chartához kapcsolódott, így nem kellett bármi áron a fenntartásához ragaszkodniuk. 1994-től az ideiglenesen mozgalmi értelmiségi szerepet betöltő Charta-szóvivők visszatértek a médiába, néhányukból politikus lett, illetve a régiek által újonnan befogadott és elismert értelmiségiekké váltak.

Egy másik következtetés, amely a Demokratikus Charta történetéből levonható: a politika moralizálása a pártpolitikusokkal szemben a kritikai értelmiségieknek kedvez, mert ezt a nyelvet ők ismerik igazán. Ez a politikai beszédmód az igazi terepük. Ez a nyelvhasználat pedig az adott helyzetben fékezte a politika deszakralizációját, a politika mint hivatás kialakulásának Max Weber által leírt folyamatát. A politika moralizálásának beszédmódja ebben az esetben a civil társadalom való retorikai hivatkozással történt (Tamás 1994a), miáltal a civil társadalom fogalma – mint Lomax (1995) szarkasztikusan rámutatott – a politikai értelmiség mozgalmi önkifejezésének eszközévé vált. Ezzel szemben (vagy éppen ezért) a Charta egyik szociológus szóvivője a közvetlen demokratikus formák és a demokrácia társadalmasításának szükségességét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ez nem várható az új politikai elitől, hanem csakis a „civil társadalom önterápiájától” (Miszlivetz 1993). A Demokratikus Charta a rendszerváltás utáni identitáspolitika egyik legjellegzetesebb megjelenítője volt.

De ezek a viták az értelmiség politikai szereplése kapcsán már inkább a demokráciáról szóltak. Egy új demokrácia megszilárdulásának talán legfontosabb feltétele a demokratikus intézményrendszer létrejötte és működése, az új politikai elit professzionalizációja. Megalapozottmak tűntek azok az aggodalmak, amelyek az új, még meg sem szilárdult képviselői intézményrendszert féltették a demokrácia szubsztantív, idealizált felfogását valló körvonalazatlan kezdeményezésektől (Körösényi 1994). A Demokratikus Charta köré tömörült értelmiségiek ezzel szemben szintén joggal vélekedtek úgy, hogy egy gyökeres, forradalmi jellegű politikai fordulatból született új rendszernek nemcsak intézményes, de morális legitimációs igénye is van. S mivel a demokrácia konfliktusos rendszer, e konfliktusok megjelenítésében a demokratikus társadalmi mozgalmak éppúgy legitim részei a demokráciának, mint a politikai pártok, az érdekképviselői szervezetek vagy a kormányzati, intézményi berendezkedés (Roberts-Kloss 1979). A demokratikus intézményrendszer kereteinek konszenzusos kialakítása és a politikai közösség identitásának (újra)definiálása minden demokráciában konfliktusok sorozatán keresztül történik (Hirschman 1994). A magyar példa nem általában a mozgalmi-értel-

miségi politizálás felbukkanásában mutatott sajátos jellemzőket. Inkább a Charta mozgalmi értelmiségének abban az elmosódó, körvonalazatlan szerepfelfogásában, amelynek révén a pártban ideológusként, a mozgalomban szellemi vezetőként, a független értelmiségi pozíciójában pedig véleményirányítóként egyaránt és egyidejűleg befolyásra és „hitelességre” törekedett.

A Charta által felszínre hozott vita részben a demokrácia különböző értelmezéseinek (részvételi vs képviseleti, társadalmi vs politikai, szubsztantív vs formális) konfliktusa volt, másrészt politikai vita arról, hogy az adott konkrét helyzetben milyen cselekvés veszélyezteti vagy erősíti a demokráciát. Voltak, akik általában helyeselték, de az adott átmeneti politikai helyzetben nem tartották szükségesnek az utcára kerülő politizálást. Voltak olyanok is, akik általában nem tartották szükségesnek a közvetlen részvételi formákat a demokrácia működtetéséhez, de az adott esetben (a kivételes veszélyre hivatkozva) támogatták az utcai felvonulások politikáját. Végül akadtak, akik sem általában, sem a konkrét esetben nem értettek egyet a mozgalmi politikával, illetve akik mindkét nézőpontból egyetértettek vele. E vitákat tovább színezték azok az értelmezési különbségek, amelyek abból eredtek, hogy a vitázók a Charta értelmiségi vagy tömegmozgalmi jellegét tartották-e hangsúlyosabbnak, illetve pártoktól való függőségét vagy függetlenségét vélték-e kívánatosabbnak. A mozgalmi-értelmiségi szerepfelfogás tekintetében konfliktusba került egymással a korábbi disszidencia radikális mozgalmi mintáinak öröksége és a Charta vállalt céljainak alapvetően reformista jellege. Míg a nyolcvanas évek ellenzéke „rendszeren kívüli” volt, s a rendszerrel szembeforduló, rendszerváltó mozgalmakat indított útjára, addig a Demokratikus Charta deklarált célja a „rendszeren belül” maradt: az „akadozó demokratikus átalakulás” elősegítésére, az „elért eredmények megőrzése” végett, elvileg kormánypártiak számára is vállalható reformmozgalomként szerveződött meg. A konfrontáció logikája és a mozgalom önmozgása azonban kizököntette a Chartát eredetileg vállalt szerepéből: egyrészt akkor, amikor a kormány egészét antidemokratikusnak nyilvánította, másrészt pedig amikor pártkötődéseit helyezte előtérbe és az új kormánykoalíció formálására is igényt tartott.

Megjelenésük idején nagy hatást gyakoroltak Alvin Gouldner (1979) és a Konrád–Szelényi szerzőpáros (1979) nagyvonalú tézisei az értelmiség osztályhatalmának várható bekövetkeztéről. Az 1989-es fordulat lázas hónapjai ennek látszatát még erősítették is, hiszen a gouldneri „kritikai beszéd kultúrájának” áttörése nélkül aligha sikerülhetett volna a „báronyos forradalom”. Mégis, úgy tűnik, az az álláspont bizonyult megalapozottabbnak, amelyet Fehér és Heller képviselt: „nem az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (Fehér–Heller 1992:7). E kijelentés a kelet-közép-európai régió egészére vonatkoztatva talán még ma is túl optimistán, normatívan hangzik. Mindaddig, amíg a társadalomban nem alakul ki egyetértés arról, hogy milyen legyen az új demokrácia,

a régió értelmiségének módja nyílik arra, hogy a politikai átmenet átmeneti főszereplőjeként (Bernik 1994; Tismaneanu 1996; Mungiu 1996; Tucker 1996), a születőben lévő demokrácia „polgári varázslójaként” (Kis 1993) – vagy esetleg annak nacionalista ellenpárjaként (Magas 1993; Dimitrijevic 1996) – eljuttassa „hattyúdálát”. A Demokratikus Charta paradoxona abban rejlett, hogy olyan demokráciavédő polgárjogi mozgalom volt, amelynek szavait és mondatait egy rendies jellegű, korábban privilegizált helyzetű, politikai befolyásból fokozatosan veszítő értelmiség fogalmazta meg. Ebben a mozgalomban egyszerre fejeződött ki az intézményesült politika világával szemben „rendi ellentámadásként” is értelmezhető értelmiségi szerepzavar és az intézmények állampolgári ellenőrzésének igényét fenntartó, folyamatos kritikai diszkusszióra épülő mozgalmi értelmiségi identitás.

HIVATKOZÁSOK

- Antall József 1991. Fel kellett menteni. *Magyar Hírlap*, december 2.
- 1993. Levél Göncz Árpádhoz. *Magyar Hírlap*, november 9, 1.
- Aronowitz, Stanley 1992. On Intellectuals. In: Stanley Aronowitz *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*. New York-London: Routledge, 125-174.
- Ascher Tamás et al. 1992. Politikai hirdetés Göncz Árpád védelmében. *Magyar Hírlap, Népszabadság*, május 28.
- Babus Endre et al. 1991. Nyilatkozat. *Magyar Hírlap*, december 4.
- Bácskai Tamás et al. 1991. Nyilatkozat *Népszabadság*, december 3.
- Balassa Péter 1993. Ez így nem fog menni! *Népszabadság*, november 2, 17-18.
- Bánó Attila 1991. Kinek a Chartája? *Új Magyarország*, december 12.
- Bauer Tamás 1991. Változik a kormány káderpolitikája. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- Bauer Tamás-Kis János 1991a A magyar demokrácia védelmében. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 7.
- 1991b Vakok legyünk vagy szabadok? *Népszabadság*, október 10.
- Beke Mihály András 1992. Illegalisták a Chartában! *Heti Magyarország*, október 9.
- Bernik, Ivan 1994. The Forgotten Legacy of Marginal Intellectuals. In: J. M. Kovács (ed.) *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Publishers, 205-216.
- Bozóki András 1993. Democrats against Democracy? Civil Protest in Hungary since 1990. In: Gerd Meyer (ed.) *Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*. Basel-Tübingen: Francke, 229-248.
- 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Chris Rootes-Howard Davis (eds.) *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL, Press 149-175.
- 1995. Visszatérés a modernizáláshoz? *Liget*, (Vol.8.) 4 (április), 37-45.
- 1996. Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták szocializmus után. *Századvég, Új folyam*, (Vol.1.) 3, 41-79.

- Bozóki András–Kovács Éva 1991. A pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxis-blokkád idején. *Szociológiai Szemle*, (Vol.1.) 1, 109–126.
- Böröcz József 1992. Vanguard of the Construction of Capitalism: The Hungarian Intellectuals' Trip to Power. *Critical Sociology*, (Vol.18.) 1 (Spring), 111–116.
- Braun Róbert 1992. Charta(v)iszony. *Magyar Hírlap*, július 27, 7.
- Budapesti felhívás 1992. *Magyar Hírlap*, október 26.
- Charta–tüntetés 1994. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Népszava*, március 16.
- Charta-nap 1993. Bizakodás és bombariadó a Charta-napon. *Magyar Hírlap*, február 8, 1, 4.
- Comisso, Ellen–Steven Dubb–Judy McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East-Central Europe. In: György Szoboszlai (ed.) *Flying Blind: Emerging Democracies in East-Central Europe*. Budapest: HPSA, 27–57.
- Confino, Michael 1973. On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth- and Nineteenth Century Russia. In: S. N. Eisenstadt–S. R. Graubard (eds.) 1973. *Intellectuals and Tradition*. New York: Humanities Press, 117–149.
- Csurka István 1991. Interjú. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- 1992a Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b Keserű Hátország. *Magyar Fórum*, december 31, 8–9.
- Demokratikus Charta 1991. *Magyar Hírlap*, szeptember 27.
- Dimitrijevic, Nenad 1996. *Words and Death: The Serbian Nationalist Intellectuals*. Manuscript. Dept. of Political Science, Central European University
- Erős Ferenc 1992. A holnap elmarad? *HVG*, október 3.
- Eyerman, Ron–Andrew Jamison 1991. Social Movements and Their Intellectuals. In: Eyerman–Jamison *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press, 94–119.
- Faggyas Katalin 1991. Weimarosodunk? *Új Magyarország*, december 9.
- Farkas Zoltán 1991. Állóháború. In: Sándor Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány – Economix Rt, 207–212.
- 1993. Kis magyar magántörténelem. Öt levél. *Mozgó Világ*, (Vol.19.) 1, 5–21.
- 1994. Az Antall-kormány „sikerágazata”: a médiapolitika. In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor, 320–345.
- Farkasházy Tivadar 1991a A remény udvariatsága. Kisbali László interjúja. *Beszélő*, november 23, 40–42.
- 1991b Megütközés a négyzetben. *Magyar Hírlap*, december 11, 7.
- 1993. Nyilatkozat. *Népszabadság*, december 13.
- Farkasházy Tivadar–Kornis Mihály 1992. A pártok és a Charta. *Magyar Hírlap*, július 22, 7.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. Budapest: T-Twins
- Felhívás. 1992a *Magyar Hírlap*, szeptember 10.
- Felhívás. 1992b *Magyar Hírlap*, szeptember 21.; *Népszabadság* szeptember 24.
- Felhívás. 1993. Mit kíván a Demokratikus Charta 1993 május elsején? *Röplap Fidesz* 1991. A frakció nyilatkozata. *Magyar Hírlap*, december 9.
- Garton Ash, Timothy 1991. *A balsors édes hasznai*. Budapest: Századvég
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press
- Göncz Árpád 1993. Levél Antall Józsefhez. *Magyar Hírlap*, november 2, 1.
- György Péter 1992. Március 15-én. *HVG*, március 21.
- Hankiss Elemér 1993. A szabadság lehetőség és felelősség. *Magyar Hírlap*, március 16.

- Hegy Gyula 1992a A szociálliberális koalíció. *Magyar Hírlap*, március 14, 7.
 — 1992b A Charta színeváltozása. *Magyar Hírlap*, július 14, 7.
- Hirschman, Albert O. 1994. Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society. *Political Theory*, (Vol.22.) 2, 203–218.
- Hollander, Paul 1988. *The Survival of Adversary Culture: Social Criticism and Political Escapism in American Society*. New Brunswick: Transaction
- Horányi György 1992a Mire a kakas megszólal... *Magyar Hírlap*, július 30, 7.
 — 1992b *A Charta dokumentációja*. Horányi György tulajdonában. Budapest: MTA Központi Kémiai Kutatóintézet
- Irók. 1993. Irók, költők, független gondolkodók nyilatkozatai. *Népszabadság*, november 4.
- Irók, művészek. 1993. Irók, művészek az önelhallgatás ellen. *Magyar Hírlap*, december 3.
- Írószövetség. 1993. A Magyar Írószövetség elnökségének felhívása. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Iványi György 1993. Nem csatlakoztunk egyetlen csoporthoz sem. Zolnay János interjúja. *Beszélő*, május 15, 12–13.
- Jakus Ibolya 1994. Mít üzen a Rádió? *HVG*, március 12, 79–81.
- Jedlicki, Jerzy 1994. What Is the Use of Intellectuals? *Polish Sociological Review*, 2, 101–110.
- Kis János 1992. A harmincnégyek levelével kezdődött. Farkas Attila-interjúja. *Magyar Hírlap*, január 9, 9.
 — 1993. A polgár mint varázsló. *Kritika*, április, 46–47.
- Kiss Endre–Krasznai Zoltán 1996. A Demokratikus Charta valóságos előtörténetéhez. *Beszélő*, (III.folyam, Vol.1.) 7 (október), 123.
- Konrád György 1991. Interjú. *Reggeli Kurír*, december 3.
 — 1992a Az ünnep visszanez. *Magyar Hírlap*, március 15, 7.
 — 1992b Egy gesztus vizsgálata. *Magyar Hírlap*, június 4, 7.
 — 1992c Hölgyeim és uraim! *Magyar Hírlap*, szeptember 25, 7.
 — 1993a Mi a Demokratikus Charta? *Magyar Hírlap*, február 8, 7.
 — 1993b A megértés stratégiája. *Beszélő*, március 20, 6–8.
 — 1993c Barna eső hull, vegyük elő az ernyőt! *Magyar Hírlap*, november 1, 7.
 — 1994a Május nyolcadika határozott ítélete. *Népszabadság*, május 11.
 — 1994b A polgárnak joga van tudni... *Magyar Hírlap*, június 2, 5.
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. (1979) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat
- 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, (Vol.1.) 1, 9–28.
- Kónya Imre 1991. Az igazat és csakis a tiszta igazat. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 6.
- Kornis Mihály 1992. A Demokratikus kártya. *Magyar Narancs*, január 11, 2.
 — 1993. A helyzet – töredékek ugyanarról. *Magyar Hírlap*, január 23, 7.
- Körösényi András 1991. Fenyeget-e a diktatúra? *Népszabadság*, október 4.
 — 1994. Intellectuals and Democracy in Eastern Europe. *The Political Quarterly*, (Vol.65.) 4 (October–December), 415–424.
 — 1995. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kérdőjelek: a magyar kormány, 1994–95*. Budapest: Korridor, 260–280.
- Kövér László 1992. Mint cseppben a tenger. *Magyar Hírlap*, október 3, 7.
- Krokovay Zsolt 1994. A Charta temetése. *Magyar Hírlap*, június 3, 7.
- Lipset, Seymour M. 1958. *Political Man: The Social Basis of Politics*. New York: Doubleday

- Lömax, Bill 1995. *The Not So Strange Death of Civil Society in East Central Europe: The Hungarian Experience*. A paper presented at the conference in „Regime Change and the Transition to Democratic Politics”. Sofia, Bulgaria, September 16–19.
- Machos Csilla 1992. Demokratischen Charta '91: Von der „alten” zur „neuen” ungarischen Opposition. *Berliner Debatte INITIAL*, 4, 57–68.
- Magas, Branka 1993. Nationalism Captures the Serbian Intelligentsia. In: Branka Magas *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup, 1980–92*. London–New York: Verso, 49–73.
- Magyar PEN Klub 1993. A Magyar PEN Klub nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Mannheim Károly 1996. (1929) *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz
- Márciusi üzenet 1994. *Népszabadság*, március 4, 8.
- Megalakulás. 1991. A Demokratikus Charta mozgalommá alakulásáról lásd *Magyar Nemzet, Népszabadság, Magyar Hírlap, Népszava*, december 9.
- Menyhárt László 1992. Elvlicselő vén Európa? Szabad Magyarország kontra Demokratikus Charta. *Heti Magyarország*, január 3.
- Merton, Robert K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press
- Mészöly Miklós 1993. Alkotmányellenes eszméletvesztés. *Népszabadság*, november 2, 19.
- Mézes Flórián 1993. Hisztériumjáték. *HVG*, február 27, 76–77.
- Michnik, Adam 1988. „A New Evolutionism” (1974). In: Michnik: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 135–148.
- Miszlivetz Ferenc 1993. A magyar demokrácia válsága 1989 után. *Kritika*, április, 14–17.
- Mungiu, Alina 1996. Intellectuals as Political Actors in Eastern Europe: The Romanian Case. *East European Politics and Societies*, (Vol.10.) 2, 333–364.
- N. Kósa Judit 1991. Az MSZP a Demokratikus Charta mellett. *Magyar Nemzet*, szeptember 12.
- Nyilatkozat. 1992a *Magyar Hírlap*, május 27.
- Nyilatkozat. 1992b *Magyar Hírlap*, december 14.
- Nyílt levél. 1991. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, december 21.
- Nyílt levél. 1992. *Magyar Hírlap*, május 19.
- Nyílt levél. 1994. Helyezzék vissza az elküldötteket! *Népszabadság*, március 4, 8.
- Nyilvánosság Klub. 1994. Mit lehet és kell tenni? *Magyar Hírlap*, március 5.
- Pető Iván 1991. Demokratikus Charta a jövő héten. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, szeptember 13.
- Pipes, Richard 1961. The Historical Evolution of the Russian Intelligentsia. In: Pipes (ed.) *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press, 47–62.
- Pokol Béla 1993. *Pénz és politika*. Budapest: Aula
- Politikai hirdetés. 1991. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Reggeli Kurír*, december 4.
- Politikai hirdetés. 1992. *Magyar Hírlap, Népszabadság, Kurír*, október 28.
- Pomogáts Béla 1992. A Charta körül. *Beszélő*, május 2, 17.
- Radnóti Sándor 1991. Interjú. *168 óra*, október 15, 16.
- Roberts, Ron E.–Robert Marsh Kloss 1979. Intellectuals, Power and Social Movements. In: Roberts–Kloss (eds.) *Social Movements: Between the Balcony and the Barricade*. St. Louis: C. V. Mosby, 219–226.
- Róna-Tas Ákos 1991. The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary. *East European Politics and Societies*, (Vol.5.) 3 (Fall), 357–393.

- Sajtótájékoztató. 1992. *Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság* február 14.
- Sajtótájékoztató. 1994. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, március 11.
- Solt Ottília 1992. Új márciusi frontok. *Beszélő*, március 21, 9–12.
- Speidl Zoltán 1992. Parlamenti folyosó. *Heti Magyarország*, október 2.
- Sükkösd Miklós 1992. The Media War. *East European Reporter*, (Vol.5.) 2.
- Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Szalai Erzsébet 1994. *Útelágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Szombathely: Savaria University Press
- Szelényi Iván 1986. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, (Vol.15.) 2, 103–144.
- 1990. (1982) Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 7–49.
- 1992. *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA PTI
- Szelényi Iván–Bill Martin 1990. (1987) Túl a kulturális tökéen: a szimbolikus uralom elmélete felé. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 99–135.
- Szénási Sándor 1992. Félelmek márciusa. *168 óra*, március 19.
- Színészek. 1993. 162 színész levele a kormányfőhöz. *Magyar Hírlap*, november 26.
- Szociális charta 1992. *Magyar Hírlap*, április 28.
- Szönyi-Virág Imre 1992. Aláírás helyett. *Új Magyarország*, január 3.
- Tamás Gáspár Miklós 1992a Március 15-i beszéd. *Magyar Hírlap*, március 16.
- 1992b 1994. *HVG*, július 4, 64.
- 1994a A Disquisition on Civil Society. *Social Research*, (Vol.61.) 2, 205–222.
- 1994b Két idegen szó: amnézia és normalitás. *Beszélő*, szeptember 15, 30–34.
- TeleMedia 1994. Közvéleménykutatás. *Magyar Hírlap*, március 12, 1.
- Tiltakozás 1993. Tiltakozás a Horthy-temetés televíziós közvetítése ellen. *Magyar Hírlap*, augusztus 27.
- Tismaneanu, Vladimir 1996. Truth, Trust and Tolerance: Intellectuals in Post-Communist Society. *Problems of Post-Communism*, March–April, 3–12.
- Tucker, Aviezer 1996. *Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians*. Manuscript. Dept. of Philosophy, University of Olomouc
- Tucker, Robert C. 1981. Leadership through Social Movements. In: Robert C. Tucker *Politics as Leadership*. Columbia–London: University of Missouri Press, 77–113.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég.
- Vitányi Iván 1991. Egy mondat a demokráciáról. *Magyar Hírlap*, december 6, 7.
- 1992. Charta '92. *Mozgó Világ*, 11 (november), 11–15.
- Zald, Mayer N.–John D. McCarthy 1987. Organizational Intellectuals and the Criticism of Society. In: Zald–McCarthy (eds.) *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction, 97–115.

VITA

A POLITIKA MINT DISKURZUS

KISS BALÁZS

A politika a jelek korában

Hozzászólás Szabó Márton tanulmányához

Számomra Szabó Márton tanulmánya háromféle irányban kísérel meg új utat nyitni. Az egyik irány az, mely a bevett politikatudományi elemzési irányok mellett új vizsgálati tárgyat javasol, mégpedig a diskurzusokat, ez esetben a tanulmány diskurzuson végül is a politika nyelvi megjelenését érti, elsősorban a politikai vitákat. A másik gondolkodási irány az, amit a szerkesztőségi bevezető is említ, vagyis „a politikának mint jelenségnek újszerű, a hagyományos intézményi-szervezeti megközelítéstől alapjaiban eltérő” megközelítése, amennyiben a politikát magát is másképpen kívánja a maga számára definiálni. Végül a harmadik új irány még ennél a másodiknál is nagyobb igényű, hiszen valamiféle tudományódszertani névumként lenne elképzelhető.

Lássuk őket egyenként.

I

Amikor Szabó Márton a politika vizsgálatában a diskurzusokra helyezi a hangsúlyt, akkor világos, hogy új, vagy legalábbis eddig elhanyagolt vizsgálati tárgyat javasol a politikatudományi elemzések számára.

Valószínűleg senki sem vonja kétségbe azt, hogy a politikában sokat beszélnek. Márpedig ilyen nagy tömegű szöveg kibocsátásának minden bizonnyal megvannak a maga törvényei, miért ne kutatná ezeket az, akinek kedve van hozzá. Még az sem kizárt, hogy a politikatudományi vizsgálódások fő irányát képező intézményi-szervezeti elemzések is hasznosíthatnának valamit eme szövegelemzésekben, például árnyaltabban állna előttük az egyes intézmények képe. Vilá-

gos, hogy egy-egy pártot illetően ezután lehetővé válhat az általa kibocsátott jelek elemzése, fel lehet tenni olyan kérdéseket, hogy konstruál-e magának ellenséget, és ha igen, akkor hogyan; politikai stratégiájában felhasználja-e a témabővítésben rejlő lehetőségeket vagy sem; megszólalásaiban milyen stílust használ, pontosabban, milyen stíluskészlettel rendelkezik a párt egésze, s azon belül van-e eltérés az egyes pártvezetők és szóvivők stílusa között, van-e e tekintetben munkamegosztás közöttük, mondjuk, az egyik vezető az egyik választói réteg stílusát használja, míg mások másra szakosodnak, egyáltalán, van-e ilyesfajta diverzifikáció stb.

A dolgozat jelentős része ennek megfelelően valóban elő is terjeszt egy meglehetősen koherens és kompakt kategóriarendszert, amely mentén a politikai diskurzusok vizsgálhatók. Szabó Márton nem mondja azt, hogy ezzel mintegy megadta a diszkurzív politikatudomány teljes fogalmi hálóját, ezt így első próbálkozásra nem is igen lehetne megtenni. Jól látható, hogy a fogalmak köre bővíthető, a szerepkészlet, a témakészlet és a stíluskészlet mellett bizonyára vannak más készletek is, melyek hálóját rá lehetne borítani a politika szövegtestére. Hasonlóképpen e kategóriaháló jól vitatható is, el lehet vitatkozni arról, hogy kozmoszt kell-e mondanunk, avagy rendet, mikor melyiket stb.

Még egy olyan pont van, ahol meggyőződésem szerint a hagyományosabb megközelítések számára is könnyen elfogadható módon alkalmazhatók Szabó Márton ötletei, így például a határdiskurzus gondolata, mégpedig az átmenet története.

A nyolcvanas évek végét követően talán egészen a második választásokig mintha valóban egy lehatárolódási folyamatnak lehattünk volna tanúi Magyarországon. A politikai diskurzus, maga a politika kereste a saját határait: mi és ki, milyen tematika és milyen stílus engedhető be a politikába, illetve a politikai diskurzusba; belefér-e a zsidózás és cigányozás, beleférnek-e a bőrféjúk és az egyházfők vagy sem; és mindezek nem is csak egyféleképpen, vagyis nemcsak az a kérdés dőlt el, hogy szabad-e szidni a zsidókat, hogy a zsidók mint téma felmerülhet-e egyáltalán a politikai diskurzusban, és miként, hanem az is, hogy szalonképes dolog-e az ellenfelet rögtön leantiszemitázni, hogy tehát a politikai arzenálnak ez a része is megmaradhat-e hosszú távon. Jól látható volt az a folyamat, ahogyan azok az emberek, akik a korábbihoz, illetve a maihoz képest extrémnek vagy legalábbis szokatlanoknak tűnő témákat és stílusokat hoztak be és kíséreltek meg fenntartani a magyar politikai diskurzusban, lassan a határon kívülre, de legalábbis a margóra kerültek. Ez a történeti folyamat valószínűleg csak a diszkurzív megközelítés igénybevételével ragadható meg kellően árnyaltan, ha másért nem, akkor azért, mert a magyar politika egészére, ha úgy tetszik, a magyar politikai kultúra egy korszakára vonatkozik, nem pusztán egyes pártokra és politikusokra.

II

A fogalmi háló tanulmánybeli felépítése pontosan mutatja, hogy itt egy a megszokottól eltérő észjárás működik, nemcsak a fogalmak mások tehát, hanem az egész megközelítés. Ha pedig megkíséreljük szoroson nyomon követni és megérteni ezt az észjárást, akkor megnyílhat az általam fentebb említett másik két új út. Azért szeretném ezt leszögezni, mert az alábbi két pontban olvasható fejtegetéseket valószínűleg nehéz lenne pontról pontra visszakeresni és szövegszerűen lehorgonyozni a tanulmány mondataihoz. Az egyik arról szól, hogy a politikának milyen képe is alakulhat ki az emberben Szabó Mártont olvasva. A másik módszertani interpretációs kísérlet, amelyből majd kitűnik, Szabó Márton nemigen teheti azt meg, hogy mintegy a politika újfajta ontológiai státuszát kijelölve akarjon vizsgálni politikai folyamatok között, ez ellentmondana vállalt módszerének. Amik következnek tehát, azok nem többek, mint saját próbálkozásaim ennek az új, sajátos gondolkodásmódnak a megértésére.

Mintha Szabó Márton, ha nem is kizárólagosságra törekedve, de mégiscsak a politikai intézmények és szervezetek helyett ajánlaná elsősorban a diskurzusok vizsgálatát.

Mit jelent ez? Az intézményi-szervezeti megközelítés jegyében a politikai megszólalásokat az elemzők általában azonnal megkísérelik visszakötni, lehorgonyozni a megszólaló intézményekhez. Ebben az értelemben a megszólalásnak mintha pusztán efemer létezése lenne a sokkal szubsztanciálisabb, pontosabban az egyedül szubsztanciális szervezeti-intézményi létezéshez képest. Az utóbbi alapozza meg az előbbit. A politikában elsősorban szubjektumok vannak, a diskurzus pusztán a közöttük zajló kommunikáció médiuma.

Mi van azonban akkor, ha a logikát megfordítva azt mondjuk, hogy a megszólalások, a kibocsátott és felfogott jelek létezése nem alacsonyabb fokú, mint a kibocsátóiké? Sőt, legalábbis a plasztikuság érdekében talán odáig is elmehetünk, hogy azt mondjuk, a jelek alapozzák meg a politikai entitások létezését, ahol politikai entitáson politikai intézményt, szervezetet, személyt, vitatémát vagy akár eseményt is érthetünk.

Szabó Márton azt írja egy helyütt, hogy a politikában nem az nem létezik, akiről vagy amiről a többiek azt állítják, hogy nem létezik, hanem az, akiről vagy amiről nem beszélnek. Éppenséggel, mondja Szabó Márton, mielőtt elkezdenek a politikában beszélni valamiről – még ha azt állítják is róla, hogy ő tulajdonképpen nincs is, vagy legalábbis nem szabadna lennie –, éppen ezáltal hirtelen létezni kezd. Nehezen vonható kétségbe, hogy az a politikai entitás, amelyik nem bocsát ki életjeleket, illetve amelyik számára nem sugároznak jeleket a politika más szereplői, amely körül tehát nem termelődnek jelek, az gyakorlatilag halott, nem létező entitás. Nem véletlen, hogy milyen komoly energiát fektetnek még a magyar politikai intézmények és politikusok is abba, hogy életjeleket adjanak ki, hogy állandóan

jelezzék a politika közegének az egésze számára, hogy ők igenis léteznek, velük igenis számolni kell.

Mintha tehát a politikában mint közegben folyamatos jelkényszer nehezednék az entitásokra. Ez a jelkényszer azonban nemcsak jeladási kényszer, hanem annak a kényszere is, hogy minden entitás a maga közegét, illetve általában a politikát mint közeget jelek halmozásának fogja fel. Mit jelent ez? Azt, hogy az adott entitásnak a közeg minden elemét és minden változását jelnek, vagyis jelentéssel bírónak, értelmesnek kell felfognia, s ennél fogva interpretálnia kell ezeket a jeleket, meg kell kísérelnie megértésüket és a reájuk való szintén jelentésszerű, értelmes válaszadást.

A politikai entitások ugyanis elveszíteni látszanak szubsztanciális létezésüket, ami annyit jelent, hogy semmilyen politikai entitásnak nem természetes, kézenfekvő, magától értetődő még a létezése sem, hát még a tettei. Ez a tendencia természetesen nem új keletű, része a modernitásnak, ám mintha mostanra kezdene csak beérni, és mintha csak mostanság kezdenék a kutatási témák tekintetében is levonni a megfelelő következtetéseket. Erősen leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy ha eddig hajlamosak voltunk azt gondolni, hogy a politika ilyen vagy olyan áttételen keresztül, de végül is az Ember, az emberek képe és tette, akkor most már egyszer meg kellene próbálnunk ezt fordítva végiggondolni, hátha érdekes belátásokkal leszünk gazdagabbak.

Minden politikai entitásnak tehát tudnia kell számot adni arról, miért és mivégre is létezik, miért és mivégre cselekszik éppen úgy, ahogyan teszi stb. Időközönként – melyiknek sűrűbben, melyiknek ritkábban – minden politikai entitásnak szembe kell néznie az értelmes voltát firtató nyilvános kalkulációkkal, másfelől minden ilyen entitás maga is fellép mások értelmességének értékelésekor a bírák között.

Természetesen számos metapolitikai fejtegetés ismert az egyes politikai entitásoknak, illetve általában a politikának a létjogosultságával kapcsolatban; ezekre a metapolitikai igazolásokra Szabó Márton időnként hivatkozik is, már csak azért is, mert maguk a politikai entitások is előszeretettel kísérik meg legitimálni magukat – például a közjó eszméjével, a népszuverenitás, illetve a képviselő elvével, a versengő pártrendszer üdvös voltáról szóló tanokkal, antropológiai levezetésekkel, hogy ugyanis az ember eredendően politikai állat stb. Szabó Márton megközelítése szerint mindezek a politikusi hivatkozások mégsem lépnek túl a politikán, mert a politika valójában nem szorul külső igazolásra, önmaga számára kívülről immár nem igazolható valamely nagy történettel, filozófiával, társadalomelmélettel, az egyes politikai entitások pedig még kevésbé. A politika beéri önmagával; a politikát és az egyes szereplőit, témáit és stílusát csak maga a politika mint közeg éltetheti és ezáltal igazolhatja.

A politikát tehát nemcsak mint (politikai) szubjektumok által létrehozott és működtetett szférát érdemes szemlélnünk, hanem mint olyan rugalmas közeget is, amely maga hozza létre, tágítja vagy szűkíti

önmagát, jelöli ki a saját határait, tartja életben, igazolja, vagy hagyja halni az egyes entitásait; amely maga hozza létre és kínálja fel az egyes politikusok, politikai szervezetek és intézmények számára a lehetséges szerepeket, teszi lehetővé számukra értelmes jelek kibocsátását, illetve a felfogott jelek megfejtését; amely maga szűkíti vagy tágítja a számba jöhető témák körét, az alkalmazható stílusok készletét, a felhasználható politikai fegyverek arzenálját stb. Szabó Márton éppen ennek a belülről történő határkijelölésnek a diskurzusait vázolja fel. Természetesen mindez nem a hagyományos értelemben vett politikai szubjektumok nélkül zajlik; ők maguk próbálkoznak a tágítással és szűkítéssel, de mindig annak a fényében, mikor melyiket látják közegkonformabbnak.

Szabó Márton úgy látja, hogy a politika mint közeg fentebb vázolt rugalmas működésének fő mechanizmusa, motorja és egyben vizsgálati pontja a politikai vita, a politikai diskurzus. A politikát akkor valamilyen szövegszövevényként foghatjuk fel, melynek részei a diskurzusok. Az egyes entítások, vagyis politikusok, politikai szervezetek, intézmények, események, témák stb. eme diskurzusok részeiként léteznek, minden ilyen entitás többféle diskurzusba is beletartozik – ha úgy tetszik, több szöveg is szól róla –, s egy-egy diskurzus több entitást is tartalmazhat. Nem kell tehát lemondanunk az eddig is alkalmazott fogalmainkról, továbbra is beszélhetünk pártokról és törvényekről, politikai döntésekről és eseményekről, csak éppen diszkurzíve közelítve meg őket, már nem lesz olyan homogén és szubsztanciális a létezésük.

Mit jelent tehát a diszkurzív megközelítés számára egy párt, vagy bármely, mégoly szilárdnak tekintett politikai intézmény?

Először is azt, hogy a politikának mint diskurzusnak a része, vagyis mind valahai születését, mind pedig mindenkori mibenlétét, súlyát, szerepét stb. viták, politikai viták határozzák meg elsősorban, nem pedig valamilyen ki tudja, hogyan levezethető metapolitikai elv – mondjuk az ember zóon politikon léte, kommunikatív szükségyszerűség, osztályérdek, a rendszer működésének hatékonysága, Isten rendelése stb., miközben ilyen és egyéb metapolitikai elvek részét képezhetik az adott intézményt övező vitáknak, diskurzusoknak.

Másodszor, az adott intézmény is részt vesz az őt övező vitákban, maga is gerjeszti a politikai diskurzust, s ezt többek között oly módon teszi, hogy minden gesztusával egyszerre igazolni próbálja saját létét, egyszerre eleget próbál tenni a vele szemben támasztott követelményeknek, egyszerre támadja a vele vetélkedő intézményeket, egyszerre együttműködik a szövetségesnek tekintett intézményekkel, egyszerre értelmezi, illetve átértelmezi, ápolja, karbantartja saját identitását, illetve imázsát, saját határait, illetékességi körét stb. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy ezek a szempontok és célok szinte soha nem esnek széjjel, hanem egyszerre vannak jelen az adott intézmény teljes működésében, minden megszólalásában és gesztusában. Éppen ezért valahányszor egy politikai intézmény megszólal, illetve tesz valamit, mindig érdemes megvizsgálni az adott gesztus összes

számba jöhető kontextusát, nem csak azt, amelyikhez a megszólalás saját magát kapcsolni igyekszik.

Nem azért kell ezt tennünk, mintha azt hinnénk, hogy a politikai intézmények, egyáltalán a politika egésze mindig hazudnak. A politika metaforikus, mondta egy korábbi tanulmánya címében Szabó Márton, ezért gesztusait illetően legfeljebb értelmezéseiknek és értelmeződéseiknek a kontextusairól beszélhetünk, de nem az igazsáértékükről. Azt vizsgálhatjuk és vehetjük számba tehát, hogy a gesztus, illetve az ilyen típusú gesztusokat hogyan értelmezzik, illetve hogyan szokták értelmezni a politika fontosabb szereplői (a pártok, a média, a politikailag cselekvő állampolgár, a választópolgár, az érdekképviselői szervezetek, a nemzetközi környezet stb.). Feladatunk ezeknek a kontextusoknak a lehető legteljesebb feltérképezése, és éppen azért, mert a politikai gesztusok mindezek figyelembevételével jönnek létre, illetve mindezen kontextusok közepette fognak hatni is. Az, hogy a politikai gesztus az összes kontextus figyelembevételével jön létre, nem azt jelenti, hogy minden létező követelményt ki akarna elégíteni egyszerre; itt értelemszerűen mérlegelésről van szó, csakhogy olyan mérlegelésről, mely éppen ezeket a kontextusokat mérlegeli.

Azután például egy párt esetében még az eddigiéknél is kevésbé lesz bizonyos és kézenfekvő, hogy az egyetlen párt. Az adott párt cselekedetei, megszólalásai a párt egységétől szabadon elválaszthatókká tehető, más megszólalások sorozatába illeszthető, függetlenül attól, hogy az aktuális megszólalók egyként kormánypártiak-e vagy ellenzékiek, jobboldaliak-e vagy baloldaliak, szocialisták, liberálisok vagy konzervatívok-e, radikálisok, reformerek vagy forradalmárok-e stb. Nem az adott, nagyon is kézzelfoghatónak látszó, nagyon is szubsztanciálisnak mutató politikai szubjektum fogja meghatározni, hogy mi, melyik diskurzus mivel, melyik másik diskurzussal áll kapcsolatban.

III

A legegyszerűbben megfogalmazva a dolgot, Szabó Márton megközelítésének módszertani középpontjában tehát az a tétel áll, hogy a politika nem hazudik, nem színlel, hanem teszi a dolgát. Pontosabban, az ugyan meglehet, hogy tudományosan vagy akár a hétköznapi felfogás számára is az, amit egy politikus mond, ahogyan egy politikai entitás megnyilatkozik, az nyilvánvalóan ellentmond a tényeknek, ennek megállapításával azonban nemigen mondunk a politika megértése szempontjából túlságosan sokat. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a politika igazsága más, mint a tudományé, a művészeté, a vallásé vagy a hétköznapi tudaté, hanem arról, hogy a politikai megnyilvánulás mindig a politika közegén belül értékelődik. Amennyiben tehát nem válik a politikának mint közegnek az entitásává az, hogy mondjuk egy politikus bizonyos szempontból hazudott, akkor

nekünk, a politikát vizsgálóknak sincs sok hasznunk ennek megállapításából, sokkal inkább abból, ha azt tudjuk kifürkészni, miért nem foglalkozik a politika az adott megnyilvánulás igazságértékével, miért hallgatja el annak hazugság avagy igazság voltát, különösen, ha korábban az igazságérték vizsgálata egészen szokásszerű eszköz volt.

Még egy példa, méghozzá a régműltből, hogy ne zavarjon a megértésben az esetleges áthallás. Amennyiben a politikai diskurzushálóban egyszerre szövegek és gesztusok kezdenek termelődni zsidókról és nem-zsidókról, kirekesztőkről és befogadókról, akkor ezt diskurzív alapon regisztráljuk, feljegyezzük, hogy íme, az adott politikai arzenálban megjelent hirtelen egy új fegyvertípus, tudniillik a zsidózás, illetve antiszemitázás; ennek kapcsán történeti és nemzetközi összehasonlításokat tehetünk, amiből mindenféle következtetések levonására nyílik lehetőség az adott politika kilátásaira vonatkozólag. Természetesen mindezen összehasonlításokból leginkább csak anticipációkra futja, amennyiben elővételeznünk kell mindazon kontextusokat, melyek segítségével a politika közege történetileg, illetve más tájakon eddig megállapította és megállapítja az illető eszközök jelentését és jelentőségét, majd reagál rá. Csak amikor mindezen jelentéshelyeségeket számba vettük, válnak igazán értékelhetővé azok a reakciók, amelyeknek valójában is a tanúi vagyunk az adott itben és mostban.

Félreértés ne essék, mint állampolgárok természetesen visszataszítóknak, veszélyesnek, európai emberhez méltatlannak találhatjuk az ilyen eszközök megjelenését, ebből azonban nem sok következhet a politikai folyamatok megértése vonatkozásában; röviden: megsértődhetünk, felháborodhatunk a zsidózáson és antiszemitázáson, de ennek egyszerűen nincs relevanciája azon túl, amit állampolgárként politikailag tehetünk ellene.

E két példa talán mutatja, hogy itt nem normatív megközelítésről van szó. Egyben olyan megközelítésről, mely a politika vizsgálatát alapvetően szakmai feladatnak és nem értelmiségi küldetésnek tekinti, magyarul, a politikatudósnak talán nem az az elsőrendű feladata, hogy, mondjuk, a felvilágosodás értékrendjének, vagy a krisztusi tanoknak, továbbá a nemzeti hagyományoknak és értékeknek stb. az érvényesülését kérje folyvást számon a politika alakulásán, ezt a feladatot ellátják mások, nem is kevesen.

A fentiekből az is látszik, hogy számomra a Szabó Márton-féle megközelítés egyszerre tűnik fenomenológiai és strukturalistának. Fenomenológiai, mert nem, mondjuk, szaktudományos vagy filozófiai dogmatizmus alapján áll, tudniillik nem valamely előzetesen adott elméleti, morális, filozófiai stb. fogalomrendszer és módszertan segítségével kíván vizsgálandni; mint röviden utalok majd rá, érzésem szerint ezt a követelményt a szöveg nem tudja vaskövetkezetességgel végigvinni.

A dogmatizmusellenesség már kitűnt Szabó Márton előző tanulmányából is, de ott még meglehetősen kidolgozatlan maradt. Ebben a tanulmányban most ki is mondatik a szándék, ám némileg félreért-

hetően. A 103. oldalon a szerző a külső, objektíváló nézőpont elégtelen voltáról ír. Feltehetjük a kérdést: lehet-e tudományt folytatni külső, objektíváló nézőpont felvétele nélkül? Másképpen megfogalmazva: hol állunk akkor, amikor diszkurzív elemzést folytatunk? Vajon a vizsgálati tárgyon belül, és ha igen, milyen értelemben?

Gondolom, attól, hogy a politikai szövegvalóság állandóan változik, még lehetne rögzített tárgyi valóságnak tekinteni. Valószínűleg arról van szó, hogy amennyiben valamely politológia, társadalomlélet, filozófia stb. alapján artikuláljuk a politikát, akkor ennek módja legalább annyira fog kötődni a saját tudományunk immanens változásaihoz, mint a politikának magának a változásaihoz. A tanulmányban ezzel szemben a politika hétköznapijairól van szó és nem a szaktudomány ünnepélyes elméleteiről.

A dogmatizmus helyett tehát Szabó Márton valamiféle fenomenológia-közeli alapon, úgy akarja megragadni a politikát, ahogyan az önmagában, önmagából adódik, abból például, ahogyan a politika önmagát meghatározza, ahogy önmagában beszél. Ezért mondja a szerző egy helyütt, hogy nincs valamiféle prekoncepciónk, tudományos lámpásunk, hogy annak a segítségével leljük föl a politikát a sötétben, de erre nincs is szükség, hiszen a politika már ott van, amikor belekezdünk a vizsgálatába.

Hasonlatos tehát Szabó Márton programja a fenomenológiához, bár azon belül is inkább a kései Husserl és főképpen a folytatói (Heidegger és Merleau-Ponty, meg persze a fenomenológus társadalomkutatók) örökségéhez. Különbözik azonban abban, hogy a fenomenológia mintha mégsem lenne képes kilépni az egyéni megismerő zárt világából, magyarán mindig megmarad a kérdés a fenomenológiával szemben, hogy a kutató maga végül mégiscsak meríti valahonét a kategóriáit, tehát a fenomenológia mégiscsak belül marad a Husserl által kijelölt kereteken. Szabó Márton alapján azonban talán lehetőség nyílik ennek a csapdának az elkerülésére, mégpedig jelentős részben annak a mozzanatnak a jóvoltából, mely az írását a strukturalizmushoz köti.

Amiképpen fenomenológia, úgy strukturalizmus is sokféle van, itt és most érjük be annyival, hogy a strukturalizmusnak azt az ambícióját emeljük ki, mely szerint az egyéni megértéstől függetlenül kellene a jelentés problémáját megközelíteni. Ennek a programnak köztudomásúlag az lett az eredménye, hogy a strukturalizmus megkísérelte az összes lehetséges jelentésalternatívát felmutatni egy-egy objektum tekintetében, ezzel számolva fel azt a támadási felületet, melyet az előbb a fenomenológia kapcsán említettem; világos, hogy amennyiben abból indulunk ki, hogy egyáltalán milyen jelentésalternatívák lehetségesek egy objektumot illetően, akkor a jelentés kérdése arra egyszerűsödik, hogy vajon konkrétan, egy-egy helyzetben, egy-egy befogadó számára éppen melyik jelentéslehetőség, illetve a jelentéslehetőségek mely csoportja fogja a jelentést képezni. A Szabó Márton-féle megközelítés azonban nem egyszerűen strukturalista, hiszen akkor éppen arra nem tudna válszolni, hogy vajon mégis mi-

ért, hogy a lehetséges alternatívák közül éppen ez vagy az választódott ki az adott helyzetben és az adott személy által. Jól látható, hogy a fenti két alternatíva tulajdonképpen ugyanazt a dilemmát kísérli meg feloldani, csak éppen két ellentétes irányból.

Azt gondolom, hogy Szabó Márton a jelentés feltételeinek a felderítésén munkálkodik, jelen esetben a politika szféráját illetően. A jelentés feltételeinek a vizsgálata pedig nem azt jelenti, hogy egyszerűen a megértő felől közelítünk, nem azt nézzük tehát, hogy milyen feltételek által hoz létre bennünk az adott diskurzus jelentéseket. De azt sem mondhatjuk, hogy a jel kibocsátója felől szemlélődünk, hiszen nem az ő titkos vagy nyilvánvaló szempontjait vesszük figyelembe. Amit kérdezzük, az a következő: milyen feltételek, milyen kényszerek és lehetőségek tették szükségessé és lehetővé az ő számára a megszólalást, a mi számunkra, illetve bárki, tehát általában a politikai közeg számára a megszólalás éppen most, éppilyen jelentésűvé válását.

Nagy jelentőségűnek tartom a tanulmányban a politikai vita fogalmának a kiemelését is. Ez a legszorosabban módszertani státuszra tesz szert Szabó Mártonnál, mégpedig azért, mert a politikai vitában a szerző olyan fogalomra talált, melyet meg lehet kísérlni egyszerre empirikus és transzcendentális eszközként alkalmazni, vagyis éppen megfelelően a vágyott módszertani programnak. Hogy a politikai vita empirikusan megtapasztalható, az valószínűleg nem igényel igazolást. Transzcendentális státuszát pedig éppen a diszkurzív megközelítés adja neki, illetve feltételezi egyben. A politikai vita ugyanis a diszkurzív megközelítés számára nem egyszerűen az egyet nem értés megnyilvánulása, hanem a politika szokásos létmódja, tehát az a mechanizmus is egyben, mely lehetővé teszi, hogy a politika mint önmagával beérő közeg napra nap ápolhassa magát, kijelölje és megújítsa határait, kiossa a szerepeket stb. Különösen így van ez, mint-hogy Szabó Márton figyelmeztet: legalábbis Bahtyin óta illendő a monológot is mintegy dialógusnak tekinteni. Nos, pontosan erről van szó: amennyiben a magányos megszólalás sem monológ, akkor ez csak azért lehetséges, mert az ilyen megszólalás is előfeltételezi a többiekét, tehát a közeg egészét.

A politikai vitát illetően figyelemreméltó lehet még az is, hogy Szabó Mártonnak itt sincsenek normatívái: nem gondolja azt, hogy a vitának, tehát a politika egészének a konszenzusteremtés volna a feladata. Az ő megközelítésébe tökéletesen beleillik az a tény, hogy a viták egy része, és éppen talán a legfontosabbak (pl. a költségvetési vita szinte mindig ilyen), a parlamenti erőviszonyok alapján érnek véget, s miért ne mondhatnánk, hogy ezzel egyben el is dőlnek. A vitáknak ugyanis többnyire nem az a funkciója, hogy konszenzus alakuljon ki a politikusok szinte összessége között, hanem inkább az, hogy mindenki elmondhassa a magáét, mindenki megnyilváníthassa magát, jeleket adjon ki és fogjon fel, befolyásolja a közvéleményt, a maga oldalára állítson ingadozókat, legyenek akár parlamenti politi-

kusok, akár pártpolitikusok, akár közvélemény-formáló értelmiségiek, akár szakszervezeti funkcionáriusok, akár választópolgárok stb.

Ha Szabó Márton szövege talán módszertani szempontból a legígéretesebb, akkor másfelől a legkomolyabb hibája is éppen itt, a módszertani következetességnél lelhető fel. A tanulmány egyfelől kijelenti, hogy nem erőltet előzetes kategoriális rendszert a politikára, ugyanakkor mintha mégiscsak valami illet tenne, hiszen kozmoszról és káoszról beszél, holott valószínűleg nemcsak hely hiányában nem tudja igazolni, hogy a modern politikában valóban használatosak ezek a szavak. Addig rendben van, hogy a kozmosz és a káosz nem politológiai fogalmak, de attól még használatuknak van egy antropológiai konnotációja, hogy ugyanis az ember állítólag szereti a világot többek között ennek az elválasztásnak a mentén szemlélni. A diskurzuselemzésnek ugyanis szerintem nem pusztán az a lényege, hogy ne legyenek benne szaktudományos kategóriák, hanem, hogy a kategóriáinkat a politikától vegyük át. Hasonló okból disszonáns arról írni, hogy az ellenségképzés jobbra közvetett. A közvetettség nemigen jelenthet mást, mint hogy a politikus mondjuk az őrült szó használatával voltaképpen sugall csak valamit, de nem mondja ki azt, amit igazából gondol; ezt csak a szemfüles diskurzuselemző leplezi le. Azt gondolom azonban, hogy a diskurzuselemzés nem arról szól, hogy a kutató kiássa a felszíni diskurzus alól a valóságot, igazi diskurzust, mely mindig is ott suttogott leplezetten. Ez a leleplező eljárás még akkor is problematikus, ha egy politikai kultúrában az ellenség bevett szinonimája az őrült, ahogyan a magyar politikai kultúra bizonyos korszakaiban mondjuk a zsidónak a kozmopolita. A diskurzuselemzőnek ugyanis ilyenkor éppen azt kell megvizsgálnia, hogy mi a szócsere konkrét oka, s nem érheti be a szinonima-összefüggés általánosságával.

Előttünk áll tehát a vázlata egy sokat ígérő megközelítésnek, mely azt ígéri, hogy nem lesz dogmatikus, és mégsem képes a szöveg tanúbizonyossága szerint mással kezdeni, mint egy szinte komplett és kompakt fogalmi-kategoriális háló előterjesztésével! Azt kell tehát mondanunk, hogy amennyiben Szabó Márton komolyan veszi az előfeltevés-mentességet mint programot, akkor meg kell mondania, honét a fogalmi háló; ha meg egyszerűen egy új fogalmi hálót akar előterjeszteni, akkor a vita csak arról szólhat, hogy ez a háló jó-e, esetleg jobb-e, tudniillik korszerűbb-e, mint az eddigiek, vagy sem, de nem a megközelítés gyökeresen más jellegéről, a korábbiakétól eltérő tudományelméleti státuszáról, amit egyébként a szöveg eleje ígér. Egyetlen mód lenne a szövegen belüli feszültség feloldására, mégpedig az, ha a szerző adatolná a számunkra, hogy komoly empirikus kutatás áll a kategóriák mögött, vagyis ha bemutatná mindazokat a helyeket, ahol az ellenség, az ellenfél, a káosz és kozmosz, a demagógia és a személyesség stb. fogalmait mind tálcán kínálta fel a számára a politika.

KARÁCSONY ANDRÁS

A politika grammatikájáról

Szabó Márton tanulmánya tagadhatatlanul polemikus, miként elemzésének tárgya: a politikai diskurzus. Ám másként polemikus. Nem vitatom, hogy a kutatási tárgy hatást gyakorol a kutatási eredményre, de látható e befolyás korlátozottsága is. Például egy a gazdasági rentabilitást elemző tanulmány nem feltétlenül rentábilis a gazdasági piacon, ami persze nem zárja ki, hogy a vizsgálódásba befektetett munka s annak eredménye „rentábilis” legyen a tudományos „piacon”. Fogalmak idézőjeles használata mindig azt jelzi, hogy valami hasonlóról van szó, ám mégis másként. Ugyanez a helyzet a *polemikus* kifejezéssel.

A szerző meggyőzően érvel alaptézise mellett, mely szerint a politikai diskurzus polemikus jellegű, azaz más nézetekhez viszonyítva szól valamiről. Ám azonnal felmerül a kérdés: csak a politikát jellemzi a polemikusság? Hogy nem erről van szó, azt Szabó Márton is hangsúlyozza: „A politika a rivalizáló jelentésadások területe, bár a vita nemcsak a politika sajátossága”. Félreértés ne essék, nem a társadalom életének különböző kontextusaiban jelenlévő polemikusság szisztematikus vizsgálatát kérem számon a szerzőtől, de van egy olyan politikán kívüli terület, melyben alapvetően érintett az írás, s ennek szintén jellemzője a polemikusság. Ez a terület a tudomány. A politikai és a tudományos vita különbözőségének jelzése egyáltalán nem valamiféle külsőleges szempontból fontos, hanem éppen a vizsgálati tárgy vonatkozásában jelentőségteli, ugyanis a politikai diskurzus határmegvonásához tartozik.

Hogy mi a politikát jellemző – így például a tudománytól megkülönböztető – polemikusság sajátossága? Ez talán abban ragadható meg, hogy a viták tétje tér el egymástól. A tudományos diskurzus vitái az igazságról szólnak (végtelen közelítésben – miként Popper fogalmazott), míg a politikaiak a hatalomról. Ebből a szempontból indokolat-

lanul kategorikusnak érzem azt, ahogyan Szabó Márton elutasítja mint túlzottan leegyszerűsítőt a hatalmat középpontba állító politikaértelmezéseket, amelyek perspektívájában a politikai beszéd – mint olvasható – „jól vagy rosszul funkcionáló, pozíciót védő és támadó nézetekké laposodik”. Mitől lenne egy efféle megközelítés túlzottan leegyszerűsítő? Nem arról van-e szó, hogy a politikai diskurzusban „laposodik” – amennyiben ezt a kifejezést akarjuk használni – a beszéd pozíciót támadó és védő nézetekké? Hasonlóképp a tudományhoz, csak ott éppen igazságkérdéssé „laposodik” a diskurzus, kizárva – csak két példát említve – mind a transzcendencia keresését, mind az emberi élet teljességének megragadását. A „*Vázlat a politika diskurzív értelmezéséről*” című tanulmányban is megjelenik a politikai diskurzus hatalomra vonatkoztatottsága. Amikor arról olvassunk, hogy a politikai diskurzust „mintha a hódítás éltetné, a határok szüntelen átlépése”, akkor ez pontosan a hatalmi aspektus hangsúlyozását jelenti.

Szabó Márton elemzésének célja, hogy az újkori politika konstitutív elemeként a (belső) határmegvonás kérdését ragadja meg, s ezzel kifejezi, hogy a politika nem az erkölcs, a vallás, a tudomány stb. szempontjából (azaz külső szempontból) megfogalmazott határmegvonás „maradék”, hanem a politika az erkölcshez, a valláshoz, a tudományhoz stb. hasonlatosan önálló terület, s ha természetére vagyunk kíváncsiak, akkor azt kell vizsgálunk, hogy maga a politika miként definiálja önmagát, azaz miként jelzi határait. A belső határmegvonás kutatása tehát a *résztevők* nyelvének rekonstrukcióját jelenti.

A szerző számára fontos a „külső-belső” viszonylat tisztázása. Hogy a „külső” nézőpont torzít, mert eleve elrendezi azt, ami csak magában a diskurzusban rendeződik el, és ezért elutasítandó – ez általában igaz. De nem elégedhetünk meg a „külső-belső” egyszerű rögzítésével. Ha ugyanis ezt tennénk, akkor például a politika diskurzív jellegének e tanulmányban kifejtett értelmezését is mint a politika „külső” (azaz *tudományos* igényű) megfigyelését megkérdőjelezhetnénk. A kérdés inkább így szólhat: lehetséges-e olyan külső (azaz tudományos) leírása a politikának, amely a politika önleírását állítja középpontba? Szabó Márton tanulmánya nemcsak igent mond erre a kérdésre, hanem a politika *nyelvi* jellegéből kiindulva sikerült is ábrázolnia a politika öndefiniálásának főbb kérdésköreit. Amikor ugyanis a politikát mint a politikai diskurzusban konstituálódó jelenséget értelmezi, akkor ezzel a politika nyelvi megformáltsága hangsúlyozódik.¹

A politika önállósága elsősorban a politika határait (a politikai és minden, ami nem politika elválasztását) kijelölő diskurzusokban szembeötlő. A tanulmány a „határviták” jelentőségét a szerepek, a téma és a stílus vonatkozásában elemzi. Nézzük a releváns szereplőket. E tekintetben nem kerülhet meg Carl Schmitt jelentős hatástörténeti súlyú elképzelése, mely szerint valami/valaki akkor kap politikai jelentést, ha a barát-ellenség dichotómiában helyezik el. Szabó Már-

ton tanulmánya – reflektálva Schmitt kategóriapárjára – differenciálabb szerepkészletet mutat fel. Olyant, melyben az idegen, az ellenség, az ellenfél és a szövetséges tűnik fel szereplőként. Úgy vélem, hogy a releváns szerepek e különböző meghatározása mögött alapvetően eltérő fogalomalkotási igény rejlik. Schmitt a „barát–ellenség” differenciával a politikai mivolt (das Politische) metafizikai, „erendendő” lényegét akarta megragadni, s mint ilyent a történetiségtől függetlenül tárgyalta (még akkor is, ha tudjuk, a harmincas évek első felében igencsak hajlott a történeti konkretizálásra). Ha viszont bekapcsoljuk a történeti szempontot, akkor azt látjuk, hogy a modern, vagy más szóval – Norbert Elias gondolatait a politikára vetítve – a civilizált politika világát éppen az jellemzi, hogy a konfliktusok megoldásában a közvetlen fizikai erőszaktól tartózkodva ellenőrzés alá került a politika „metafizikai” lényege. Ami azt jelenti, hogy feloldja a „barát–ellenség” rideg dichotómiáját. Ezt a változást Szabó Márton is hangsúlyozza: „az európai polgárság által létrehozott politikai intézményrendszernek talán ez a legfigyelemreméltóbb vonása, nevezetesen a politikai küzdelmek intézményesítése és megszelídítése”. Hogy a *Vázlat...* differenciált szerepképe konkrét korszakra vonatkozik, azaz a *demokratikus* politika perspektívájában releváns, ahol az ellenség csupán *egyike* a lehetséges szereplőknek, ez világosan kiderül a szövegből, például: „A *modern demokráciák* belső életében azonban az ellenfél és a szövetséges a legfontosabb politikai szerep” (kiemelés: K. A.).

Ha elfogadható Szabó Márton írásának a civilizációs folyamatra vetített olvasata, akkor – a szerző megállapítását kiegészítve – a modern politikában nemcsak az az újszerű, hogy Schmitt „ellenség” fogalmának inkább az „ellenfél” a rivális fogalma, semmint a „barát”; hanem az is, hogy más jelent az „ellenség” a „baráttal” szembeállítva, mint a modern politika „idegen–ellenség–ellenfél–szövetséges” négyes modelljében.² Éppen ezzel függ össze, amit a „békebeli” ellenségtematizáció *közvetettségéről* mond a szerző. Amikor is az ellenséget nem mondják nyíltan ellenségnek, hanem – civilizált módon – „demokratikus elkötelezettsége, esze és jelleme” kérdőjeleződik meg.³

Hogy a politika nyelvi megközelítése termékeny kiindulópont (új elemzési szempontokat adhat, régi kérdéseket más fénybe állít), ezt jól példázzák a csenddel, a titokkal kapcsolatos megállapítások. „A politikai polémia ellentéte nem a monológ, hanem a csend; egy politikai ügy eljelentéktelenítését nem támadásokkal lehet elérni, hanem a módszeres elhallgatással.” Szabó Márton amellettt érvel, hogy a csend, a politikai titok – éppen mert határmeghatározó – konstitutív eleme a diszkurzív politikának. A politikához mint beszédmódhoz ugyanis alapvetően hozzátartozik az, amiről *nem* beszélnek. Az elhallgatás nemcsak a totalitárius berendezkedések politikáját jellemzi, hanem – igaz másféle következményekkel – a demokratikus országokban is megtalálható. Gondoljunk csak az utóbbi évtizedben látványos szemantikai karriert befutott *politikailag helyes* fogalmára. A

politikailag helyes nyelvhasználatot „civil cenzúraként” szabályozni akaró baloldali liberális értelmiségi mozgalom törekvése arra irányul, hogy minden aszimmetrikus kifejezést, pontosabban minden olyan kifejezést, mely aszimmetrikusan használható, száműzzön a politikai nyelvből. E nyelvpolitikai mozgalom napjainkban a politika szemantikai világának része, ám határozottan politikaelenes (is), mivel kérdéses, hogy egy „politikailag helyes” világban beszélhetnénk-e egyáltalán még politikai nyelvről?

A hallgatás, a csend persze nemcsak célzott lehet, ha úgy tetszik, nemcsak azon *viták* eredményeként jöhet létre, melyek – s ezt a szerző a „minimálkonszenzus” témájához kötve vizsgálta – önreflexív módon arról szólnak, hogy mit nem kell vitatni, hanem a hallgatáshoz tartozik mindaz, amiről azért nem beszélnek, mert a politika résztvevői egyaránt „hallják” a hagyományt. A modern tagolt, s önreflexivitásra hajlamos politikában persze látható, hogy a hagyományok szótlán „szóhoz jutása” csökkenő jelentőséggel bír, de azért teljes mértékben fel nem számolható, többek között azért nem, mert jelen van a polemikus politika területén egy olyan áramlat is (a konzervativizmus), melynek konstitutív eleme a „hallgatás” őrzése.

Ezzel el is jutottam az utolsó kérdéskörhöz, melyet Szabó Márton inspiratív tanulmánya kapcsán érinteni kívánok. S ez a politikai nyelv képlékenysége. Igaz, a politikai stílus összefüggésében olvasható, de úgy vélem, ennél általánosabb érvénységgel bír a szerzőnek az a gondolata, mely szerint „a homályosság integráló erővel bír”, s hozzátenném: éppen ezért ki sem iktatható a politikából. A politikai beszéd nem feltétlenül és nem mindig átvilágító beszéd. Ez inkább a politikát vizsgáló különböző tudományok törekvése. Miként Szabó Márton megjegyezte: a politikai diskurzusok résztvevői a tudományos kritikák ellenére soha nem fognak leszokni a múlt jelen idejű átértelmezéséről, a homályosságról, az ellentmondásokról stb. Azaz a politika nem válhat tudománnyá. A tudományos és politikai diskurzus különbözőségének rögzítése nemcsak a tudomány, hanem a politika önállóságának hangsúlyozását is jelenti. Ugyanis amikor a tudományos beszédmód mint *szakértői nyelv* behatol a politikába, akkor azal a demokráciamentes terület növekszik.

A politikai nyelv világossága ellen dolgozik a szerző szerint az, hogy a politika világában a jelentésadások provizórikusak. A politikai nyelvnek ezzel a jellemzésével egyetértve a szerző következtetését – mely szerint a jelentésadások „tehát bármikor újramezhetők” – már kételkedve fogadom. Mivel a provizórikusság csupán azt jelenti, hogy az értelemadás nem zárható le végérvényesen, ebből viszont nem következik, hogy ne képződnének ideiglenesen normatív erővel bíró jelentésadások. S ebben a meghatározásban az „ideiglenes” és a „normatív” kifejezések együtt érvényesek. Csak a Hans Albert által felvázolt „Münchhausen-trilemmájára” utalnék, melyben Popper tudományelméletét követve az abszolút bizonyosság lehetetlenségéből nem arra a következtetésre jut, hogy semmiféle bizonyosság nincs, hanem „hipotetikus” (azaz cáfolásig érvényes) bizonyosságról ír. A

provizórikus jelentésadás együtt jár provizórikus normák képződésével, azaz a jelentésadási küzdelmet konkrétan mindig behatárolja a már „megtörtént”. Noha elvileg mindig minden előlről kezdhető, azaz az értelemvilág entrópiája (káosz) folyamatosan jelenlévő fenyegetés, ám praktikusán a politikai jelentésadás szabad játékát legalábbis az mindig korlátozza, hogy a beszélőn kívüli világ (csak néhány fontosabb faktort említve: a politikai riválisok, a közvélemény-kutatásokban előállított közvélemény, illetve a választásokkor kifejeződő egyéni vélemény) milyen jelentésadások mellett kötelezte el magát – nem vitatva: provizórikusan. Mindezzel nem kerültem messze a szerző álláspontjától, hiszen ő is azt hangsúlyozza, hogy „a beszélő nem kitüntetett értelmezője saját szövegének”. Sőt ugyanezt fejezik ki a diszkurzív politika vitaközpontúságáról, képlékenységéről, mozgékonyságáról írtak is. Konkrétan az, hogy az elasztikusság felsorolt jellemzőiből nem következik, hogy a politika résztvevői ne arra törekednének, hogy saját szempontjukból egyértelművé tegyék a politikát.

Szabó Márton tanulmánya a politikatudomány „nyelvi fordulatának” szükségessége mellett érvel. A politika jellemzőinek a politikai diskurzuson keresztül történő megragadása többek között azért nyújthat újféle képet a politikáról, mert a politikatudomány erőteljesebben támaszkodhat más – szintén a nyelviséget középpontba állító – elemzés módok (pl. hermeneutika, szimbólumkutatás) megállapításaira. S ezzel a politikatudomány tanulóképességét fokozza. A „nyelvi” megközelítés során ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a politikai valóság nyelvi megformáltsága nem csupán kognitív, hanem szociális folyamat is. Azaz a fogalmiság elvi kontingenciája mellett jelen van az is, hogy a politika világában miként uralják – tagadhatatlanul mindig csak ideiglenes módon – e kontingenciát, milyen normák, tekintélyek képződnek az orientációk egyértelművé tételében.

JEGYZETEK

- ¹ Éppen ezért nem értem az intézmény- és rendszerelméletek általános elutasítását. Emlékezzünk csak a Berger–Luckmann szerzőpáros intézményelméletére, amely szintén a nyelvben ragadja meg az intézményesülés problematikáját, vagy Luhmann kommunikatív rendszerelméletére.
- ² Az „ellenség” persze nem írja le önmagát feltétlenül mint ellenséget. A politika az önleírások és a versengő felek kölcsönös egymásra vonatkoztatott leírásainak színtere, ahol – mint Koselleck munkái tanúsítják – nem ritkák az aszimmetrikusan használt politikai fogalmak.
- ³ A politikai szerepek bemutatott típusaival, altípusaival kapcsolatosan két rövid megjegyzést tennék. Egyfelől hiányzott az ellenség altípusai közül a „diktátor” figurája. Másfelől bizonytalan maradtam annak tekintetében, hogy beszélhetünk-e az „idegen”-ről mint önálló kategóriáról? Ugyanis – miként a szerző is írja – „a politikai »nem-mi« absztrakt kategóriája azonban mindig konkretizálódik, az ide-

gen tehát valamilyen meghatározott idegenné válik”, azaz semleges, ellenséges vagy példaadó. A két utóbbi meghatározás társítható az ellenség és a szövetséges fogalmához, a kérdés tehát az, hogy a semleges idegen releváns szereplő-e a politikai diskurzusban? Csak annyiban, ha a következőképp határozzák meg: ide azok a szereplők sorolhatók, akik irrelevanciája adott politikai diskurzusban releváns. S mikor jelentőségelteli az irrelevancia? Akkor, ha más is lehetne, tehát ha a semlegesre mint potenciális ellenségre vagy szövetségesre tekintenek.

TÁJÉKOZÓDÁS

LÁNYI GUSZTÁV

Pszichológia és politika

*Politikai pszichológia Magyarországon
a fordulat évétől a rendszerváltásig**

A „fordulat éve” (1948/49) utáni hazai viszonyok nem kedveztek a nyugatinak és „polgárinak” titulált tudományoknak, s ha csak annyit mondunk, hogy „nem kedveztek” – ez eufemisztikus körülírása lenne a durva és kegyetlen elnyomásnak. A szó szoros értelmében nem csak egyes tudományokat (pszichológia, szociológia, genetika, kibernetika stb.), de tudós művelőiket is kiirtották: egzisztenciálisan tették őket lehetetlenné, megfosztották állásuktól, munkájuktól, fizetésüktől, tudományos rangjuktól, címeiktől – és bizony az is előfordult, hogy börtön, kitelepítés, deportálás (sőt esetenként a halál) volt a „jutalom”.

A kemény ideológiai harc részletes politika-, művelődés- és tudománytörténeti taglalása persze most nem a mi feladatunk, számunkra csak annak rögzítése lényeges, hogy körülbelül a negyvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig, s tulajdonképpen a rendszerváltásig (1989/90-ig) lassan „kinyúló” interregnum alatt sem a pszichológia, sem a politológia nem vagy alig létezhetett. Pontosabban: politológia (e tudomány „amerikai” jelentésében vagy általában „nyugati” és „polgári” konnotációjával) természetesen egyáltalán nem is lehetett, mert korábban sem volt. A pszichológia viszont mégiscsak már úgy-ahogy kialakult, voltak intézményei, gyakorló szakemberei. Ez került veszélybe. A tét tehát valóban nagy volt. Ebben a helyzetben a hazai pszichológia és pszichológusok önvédelmi manővereit a „rejtőzködéssel” lehet jellemezni.

* Ez az írás részlet egy terjedelmesebb tanulmányomból, amely a politikai pszichológia hazai és nemzetközi viszonyaival, szemléleti sajátosságaival foglalkozik.

REJTŐZKÖDÉS – A PAVLOVI REFLEXOLÓGIA ÉS A MAKARENKÓI PEDAGÓGIA

A pszichológia tehát igyekezett mintegy „láthatatlanná” válni, elrejtette magát vagy a fiziológia, vagy a pedagógia mögé; a „szocialista nevelés” pedagógiai pszichológiája kötelező egyetemi és főiskolai stúdium is lehetett, miként a pavlovi reflexológia mögé bújva a kísérleti általános pszichológia is megmenekült a teljes felszámolástól. Az a néhány pszichoanalitikus pedig, aki egyrészt a második világháború megpróbáltatásai (az ő esetükben, többségük származása miatt, ez a zsidóüldözést, a deportálást, a holocaust borzalmait jelentette), másrészt a „fordulat éve” után az őket is sújtó kiátkozást követően mégis itthon maradt és dolgozott, szinte katakombaszerű illegalitásba, jobb esetben az „orvos” tekintélyt sugalló címkéje mögé bújva mintegy titokban üzte („titokzatos” és „bűnös”) mesterségét (Harmat 1994:425–431). Az is előfordult, hogy az illető pszichoanalitikus – például Székács István – ugyan nem vándorolt ki, de évtizedekre felhagyott a pszichoanalitikus terápia gyakorlatával (Hadas 1995:40–41).

(*A szocialista lélekgyógyászat [gyilkos] „kalandjai”*) Az ön- és tudománymentő manőverek természetesen igencsak problematikus opportunizmusok árán voltak lehetségesek. Mérei Ferenc (1909–1986) például – aki egyébként Szondi Lipót köréhez is tartozott – igyekezett ugyan „átmenteni” a pszichoanalízist, de mint a Gerő Ernő által vezényelt Magyar Tudományos Tanács tagjának (is) valójában meghatározó szerepe volt a pacifikálásában (Harmat 1994:416; Huszár 1995:94–95, 98–103). A „szocialista lélekgyógyászat” egyes mesterei, köztük bizony pszichoanalitikus képzettségűek is, ráadásul még a hatalom belső köreinek tanácsadóivá is váltak (Harmat 1994:216). Közülük talán Bálint István (1912–1984) vált a leghírhedtebbé: az ÁVH orvosa volt, az „orvosi köpenyes gyilkosok közé tartozott” (Harmat 1994:401). Péter Gábor, a magyar Berija egyetlen igazi bizalmasaként és szürke eminenciásaként vele beszélt meg minden személyes és hivatali problémáját: egyszerre volt a „tudományosan megalapozott” kihallgatási technikák, a fizikai és lelki gyötrések, kínzások sugalmazója, irányítója, Péter Gábor (politikai) pszichiátriai tanácsadója és egyben gyóntatója is (Farkas 1990:343–344).

A másik ilyen híres-hírhedett – és szintén pszichoanalitikus képzettségű – politikai pszichiáter Szinetár Ernő (1902–1996) volt (lásd Szinetár-*nekrológ* 1996). A (bolsevista) fejedelmek „tanácsadója” szerepén túl ő is tevékenyen részt vett a Rákosi-korszak nagy perei elítélteinek „lelki előkészítésében”, a „szocialista lélekgyógyászat” (= politikai pszichiátria) nagyobb dicsőségére (N. M. 1996. – A politikai pszichiátria hazai és nemzetközi [volt szovjet] dolgaival kapcsolatban lásd még Harmat 1990; 1992). A pszichoterápia magyarországi (újra)meggyökereztetésében Szinetár Ernő azonban kétségtelen érdemeket szerzett – az ő politikai kapcsolatai elengedhetetlenek voltak a szakma (re)organizálásához. Ebből azonban, természetesen, nem alakulhatott ki a politikai pszichológia,

hiszen korábban a szakrális politikai harcok „segédtudományaként” a kommunista diktatúra politikai pszichiátriáját, később pedig mintegy apolitikussá válva a klinikai és pszichoanalitikus pszichoterápiát művelte, ám továbbra is a hatalmi elit kegyeltjeként, az informális szakmai körökben viszont annál kisebb népszerűség övezte (Harmat 1994:216, 402; Hidas 1997:100, 105).

A diktatórikus politika által sújtott pszichológia (és pszichoterápia) nem a politikai jelenségek pszichológiai megismerését – és a megismerés segítségével optimalizálását – végezte, hanem a hatalom önkényének az eszköze volt.

A „tisztá” kísérleti általános pszichológia nagy tekintélyű (és valóban kiváló) egyetemi tanára, Kardos Lajos (1899–1985) is valószínűleg annak is köszönhette 1945 utáni karrierjét, hogy Rákosi Mátyáshoz régi, még a Galilei Körig visszanyúló mozgalmi kapcsolat fűzte. Ugyanakkor viszont más, tudományos mozgalmi kapcsolatait (például Szondi Lipóhoz [1893–1986], de ami igazán nehéz lehetett: Karl Bühlerhez [1879–1963] fűződő kapcsolatait) a cél érdekében fel kellett áldoznia (Harmat 1994:301; lásd még Hunyady 1985). A cél pedig a szakma túlélésének biztosítása volt (az önvédelem s a kellő befolyás, a karrier biztosítása mellett).

Káder-maharadzsák, rosszabb esetben káder-basák, legrosszabb esetben – és ez volt a leggyakoribb – közönséges politikai komisszárók uralták a tudományos világot is (lásd e világ bőven dokumentált működését a Gerő Ernő által vezérelt és vezényelt Magyar Tudományos Tanács 1948–49 közötti tevékenységében: Huszár 1995). A megnyomorgatott pszichológia és a megfélemlített pszichológusok önvédelmi reflexei ezért évtizedekre úgy rögzültek, hogy nagyon is „óvatossá” váltak: taktikus mimikrirel igyekeztek védeni a megmaradt szakterületüket. Például a szovjet importból származó „reflexológia” erre kiválóan alkalmas volt (ennek egyik reprezentatív tudományos dokumentuma: Kardos 1957), mondhatni, hogy a wundti hagyományok „pavlovizálásával” az absztrakt, természettudományos pszichológia „megmenekült”. A pszichológia társadalom-és/vagy szellemtudományos területe „megmentésére” pedig többek között (noha nem igazán volt mód a sok lehetőség között dúskálni) a szintén szovjet importból származó makarenkói pedagógia „felhasználása” kínált esélyt (ennek szintén reprezentatív tudományos dokumentuma: Pataki 1966). Az így megmaradt pszichológiák – mivel nagyon is a politika nyomása alatt éltek – természetesen nem voltak alkalmasak politikai pszichológiává is válni. (Örültek, hogy léteztek.) A pszichológia a politika nyomása – életveszélyesen súlyos préselő terhe – alatt fuldokolt, s csak az 1960-as évek elején vált egyáltalán lehetségessé újból egy kis lélegzétvétél. (Az 1960-as évek elején például újból megindulhatott az egyetemi pszichológus-képzés is.)

(A „*marxista pszichológia*”: a kör négyyszögösítése) Ez a lélegzétvétél persze meglehetősen ziháló és zaklatott volt. Ha például beleolvassunk az 1960-ban újraindított *Magyar Pszichológiai Szemlébe*, rög-

tön szembeötlik: a pszichológia is az „ideológiai harc” egyik színtere volt. Igaz, hogy nem ezen a (mellék)fronton dőlt el a „haladó erők” és a „reakciósök” háborúja, mindazonáltal a pszichológia szaktudományos lehetőségeit ekkoriban ez a küzdelem is nagyban meghatározta. Ezért például a szociálpszichológiát nem lehetett „szociálpszichológiának” nevezni: a „közösségi lélektan” elnevezést tartották helyénvalónak – mint ezt a *Magyar Pszichológiai Szemle* egyik szerkesztéségi közleménye közhírré is tette, a szigorú verdiktet egy olyan tanulmányhoz biggyesztve, mely maga is „dialektikus materialista” alapon „reakciónak” minősítette a Nyugaton meghonosodott „szociálpszichológiát” (Hibsich 1960).

Az ekkoriban divó kemény ideológiai hangütések azonban – paradox módon – magát a pszichológiát akarták legalizálni az ötvenes évek durva korlátozásai után. Az újralegalizálást tehát vagy a pusztán lojalitás felmutatásával igyekeztek elérni (lásd például Gegesi Kiss 1960; Mátrai 1960; Salamon 1960), vagy ezt még elméleti, mondhatni a „dialmat”-os észjárás spekulatív igényességével is társították (lásd például Garai 1961; Márkus 1960). Később ugyan lazult ez az abroncs, például a szociálpszichológiát már szociálpszichológiának lehetett nevezni, ami azonban persze „marxista” szociálpszichológia volt, de a lényeg a szaktudományos intézményesülésen volt (lásd ennek a törekvésnek „vezérlő” dokumentumát: Pataki 1967). Sajátos fenyegetésként, másoknál interiorizált értéként természetesen hatott a Magyar Pszichológiai Társaság akkori elnökének az a kijelentése, hogy: „Nem felejthetjük el, hogy mi szocialista társadalmi viszonyok között dolgozunk...” – jelentette ki (szomorúan, beletörődve, netán lelkesen? vagy [ami a legvalószínűbb] csak a realitást tudomásul véve?) (Moussong–Kovács 1979:82). Mindazonáltal az 1970-es évektől a hazai szociálpszichológia már az „extenzív fejlődés” gondjainak, például a „belső ellenzék” megjelenésének is örvendhetett, persze továbbra is „a marxista tudományosság keretein belül mozogva” (Csepeli 1979).

S nem mellesleg azt is érdemes megjegyeznünk, hogy az 1970-es évek elejétől az egyetemi pszichológus-képzés nagyarányú reformjaként tartalmi megújulás indult el az egész hazai pszichológiai szakmában. A „külső máz” persze még sokáig változatlan maradt: ez a „marxista tudományosság” szlogenje volt.

Ez a „marxista tudományosság” sok mindenre volt alkalmas: a pusztán konformizmus önvédelmi reflexében „fedőszöveggént” működött; kiváló eszköz volt a taktikai, esetleg a cinikus mimikri szolgálatában is. Ám ugyanakkor a pszichológia, a szociológia (és más [társadalom]tudományok) paradigmaticus kérdéseinek igényes és szaktudományosan releváns problémáinak is a „kerete” lehetett – hogy a kör (a „keret”) négyyszögesítésének eme valóban éles elméjű műveletei miképpen is (nem) voltak lehetségesek, erről igen tanulságosan beszél saját tapasztalatai alapján Csepeli György (1991:96–97).

IDEOLÓGIA VERSUS SZAKTUDOMÁNYOK

Mindezen föltételektől nem függetlenül, a hazai pszichológia hosszú, emancipatórikus küzdelmet folytatott az „ideológia” ellen. Ennek egyik sajátos – és üdvös – megnyilvánulása volt, hogy már az 1970-es évektől kezdve, később pedig még egyértelműbben, nálunk a kognitív pszichológia szinte uralkodó paradigmává vált (Pléh-Lányi 1984). A kognitív pszichológiai paradigma – elsősorban az egyetemi oktatáson keresztül történő – elterjedésének nem lebecsülendő következménye az volt, hogy a gyakorlati pszichológia szerepmintái között fölerősödött a személytelen, technokratikus és a klinikai, a személyes kapcsolaton keresztül ható professzionális minta (Pléh 1987-88:413). A „sápadt” kognitív pszichológia azért tudta ezt a dezideologizáló szerepet betölteni, mert ugyanakkor azt a (valódi) látszatot is keltette, hogy a „tervező ész” számára racionális muníciót képes szálítani. Sajátos „reformpszichológia” volt.

A hazai pszichológia emancipálódása az „ideológia” nyomása alól tehát egyfelől úgy történt, hogy a pszichológus a „lélek mérnökeként” szigorúan kidolgozott, lehetőleg matematikai-statisztikai módszerekkel is „bemért” eljárásokat ajánlott jól körülírt problémák instrumentális megoldására. A technokratikus szerepminta így természetesen dezideologizálódott, ám ugyanakkor személytelenné is vált. Újbaloldali és/vagy a „marxizmus reneszánszát” zászlajukra író ideológusok (köztük persze voltak [kritikai] pszichológusok is) ezt a személytelen, technokratikus – és ami a lényeg: dezideologizált – szaktudományos pszichológiát hajlamosak voltak Nyugaton a „polgári”, Keleten a „szocialista” rendszert kiszolgáló manipulatív (ál)tudománynak titulálva elítélni.

A probléma nagy ívű összefoglalóját és hazai recepcióját, a tárgyerkesés „marxista” dilemmáival, de egyértelműen a szaktudományos dezideologizálás mellett kiállva Pataki Ferenc (1976) könyvében találhatjuk. A kritikai pszichológia hazai megnyilvánulására Erős Ferenc (1981) írása az egyik legjobb példa. Többek között szintén ezt a kritikai attitűdöt képviselte Hódi Sándor (1981) könyve is. Magam pedig ezt „megértő módon” bíráltam (Lányi 1982a): a szaktudományos dezideologizálást védtem, az új- (és a régi-, de még a „reneszánszba” vitt) balos törekvésekkel pedig egyáltalán nem szimpatizáltam. Tehát a „megértésem” egyetlen szálon függött: a „rég” bal közös elutasításán. (Ez a „vita” is egyébként jól mutatta, hogy mit jelentett a politikai pszichológia művelése helyett politikai-ideológiai vitákat folytatni a pszichológiai-módszertani teóriákba szublimálva.)

A szaktudományos attitűdön belül maradó – tehát nem ideológiai fogantatású – kritikai kiegészítést a klinikai módszer adta: a klinikai módszer és általános szemlélet ugyanis a technokratikus személytelenséget igyekezett úgy feloldani, hogy az emancipatórikus és dezideologizált beállítódás értékeit is megőrizze (lásd például a teoretikus vitáiratokból Buda 1981a; 1983; Paneth 1983; és az ennél

fontosabb megvalósult gyakorlatra utaló művek közül Buda 1978; 1981a; Mérei-Szakács 1974a; 1974b; Paneth 1985).

Miért fontos ez a mi számunkra? Azért, mert a politikai pszichológia mint alkalmazott szaktudomány ezen dezideologizált és emancipatórikus feltételek között képes csak megszületni.

De ekkor – az 1970-es évek közepén-végén, a 1980-as évek elején – a politikai pszichológia még nem tudott megszületni Magyarországon. Nem tudott, mert a diszciplináris feltételek közül csak az egyik – a pszichológia – állt mintegy „készen”, de a partner, a politológia ekkor még (hivatalosan) nem létezett. (A társadalmi-politikai feltételrendszerrel most külön nem is érdemes beszélni: a rendszerváltásról akkoriban még a legfantáziadúsabb tudós kremlinológusok és a kevésbé tudós, ám valószínűleg szintén felkészült „fellazítók” sem képzelődtek.) Így a már akkoriban is „készen álló” pszichológusok egyike-másika a „fejéről a talpára állított” világnézet-lélektan és magyarság-lélektan művelésére adta magát.

Ez a „talp(ra állás)” kezdetben bizony csak amolyan lapos „(lúd)talp” volt: a „szocialista hazafiság” és az „internacionalizmus”, sőt – ami kevésbé tűnt elrémisztően laposnak – a „politikai-történeti tudat” címkéivel megjelölve (-bélyegezve) nem éppen a szellemtudományos és nemzetkarakterológiai magasságokba röpítő szárnyalás jellemezte. A nehézkes lebegésből csak a „nehézkességet” vette át, a „lebegést” nem – ez volt az amnézia „következménye”. De másfelől az ekkor elkezdődő közvélemény-kutatási módszerekkel is még inkább ismerkedő lapos „kutatási jelentések” voltak ezek (lásd erre például Angelusz 1976; Csepeli-Lányi 1981; Diósi 1975; Hunyady et. al. 1974; Hunyady-Hann-Pörzse 1975; Szabó 1977. – Jó átfogó összefoglaló: Lázár 1983). Idővel persze a „lúdtalpas” totyogások szépen koreografált tánclépésekké csinosodtak – a nyugati modern tudományosság ötvöződött a hazai társadalmi-politikai reformtörekvésekkel (lásd például Angelusz 1983; 1989; Csepeli é. n. [1985]; 1992; Szabó 1991). De ez még nem volt politikai pszichológia (talán inkább politikai szociológia), miközben az „adaptáció” erőfeszítései szinte már az „új táncrend” világát sejtették – a mi szempontunkból különösen a kognitív pszichológia paradigmáját követő vizsgálódások, próbálkozások érdemelnek (utólag is) figyelmet.

AZ ADAPTÁCIÓ KÖREI, MELYEK AZONBAN NEM VEZETTEK A POLITIKAI PSZICHOLOGIÁHOZ

A meginduló közvélemény-kutatások szerepe különösen jelentős volt a politikát vizsgáló empirikus társadalomtudományok hazai fejlődésében. Ez egyébként világszerte is így volt: a közvélemény-kutatások nemcsak a szociológiai módszerekre támaszkodnak, hanem – olykor – felhasználják a pszichológiai fogalmakat és módszereket is, s ezért a politikai pszichológia kialakulásához, megerősödéséhez is hozzájárultak (Bryder 1996:54–61). Nálunk különösen erős volt az adaptá-

ció iránti igény: a nyugati, elsősorban az angolszász pszichológia fogalmi és módszertani eredményeinek meghonosítása ezt az igényt szolgálta. Ennek egyik reprezentatív megnyilvánulása volt az attitűd pszichológiai kutatásait bemutató szöveggyűjtemény, olyan jelentős kutatók tanulmányaiból, mint Daniel Katz, Marton Deutsch, Leonard Berkowitz, Dorwin Cartwright, Martin Fishbein vagy Albert Bandura (Halász-Hunyady-Marton 1979).

Ugyanennek az adaptációs törekvésnek a jegyében Hunyady György (1979) átfogó problémátörténeti tanulmányban a kognitív szociálpszichológia területéről a társas kapcsolatok percepcióját s ezen belül az úgynevezett „kognitív egyensúly” összetevőit vizsgáló kutatásokról számolt be – a tág (vagy „szűk”?) értelemben vett kognitív szociálpszichológia adaptációja tehát a közvélemény-kutatások módszertani és fogalmi megalapozását is szolgálták. Másfelől persze önálló „irányzatként” is jelentős szerepet vívott ki magának: a kognitív szociálpszichológia az 1960-as évek közepétől-végétől elinduló adaptációja – különösen Hunyady György nagyszabású, mondhatni iskolateremtő munkásságában – már-már a politikai pszichológia felé is elágazott, amikor a hazai „közgondolkodás” történeti-nemzeti-ideológiai sztereotípiáit igyekezett feltárni (Hunyady 1968; 1976; 1981; 1982; 1989; 1990).

De ez mégsem történ(het)et meg: egyrészt a már fentebb elemzett külső (a társadalmi-politikai helyzetből adódó) tényezők miatt; de másfelől az immanens tudományrendszertani „skatulyák” miatt sem. A sztereotípa-kutatás megmaradt a (kognitív) szociálpszichológián mint alapszociológiai területen belül. Nem „lépett ki” az alkalmazott tudományként funkcionáló politikai pszichológia felé, noha ez a kapcsolat teljesen nyilvánvaló (Hunyady 1996:27).

A mi szempontunkból, tehát a politikai pszichológia hazai előzményeit és eredményeit firtató igyekezetünk szempontjából szintén figyelemre méltó Pléh Csaba és Czigler István (1979) tanulmánya. Ez a tanulmány ugyanis a szinte tökéletes „adaptáció” példája, az olyanfajta adaptációé, amit a hetvenes évek közepén, végén – a politikatudomány hiányában – itthon a kognitív pszichológia fel tudott mutatni: a módszertani virtuozitásba ágyazott tartalmi (azaz politikai [ha lett volna: politológiai]) semlegesség vagy evidenciák kimondása jellemezte. Tehát a matematikai-statisztikai és a szemantikus differenciál-skálák mérés-technikai problémáinak taglalása többek között ilyen „politológiai” evidenciákat eredményezett: a „demokrácia – népi, jó, haladó, igazságos” (Pléh-Czigler 1979:527). Ám valójában nem ez a – ráadásul az összefüggésekből kiragadva idézett – „eredmény” a tanulságos, hanem a formalizálható technika, a valóban dezideologizált technokratikus módszer: az, hogy 29 politikai fogalom viselkedését vizsgálták a szemantikai térben. Ez a vizsgálódás mármost azért is tanulságos (még utólag is), mert a módszertani köntös az akkori, tehát az 1970-es évek Magyarországon érvényes empirikus politikai pszichológiai tényeket rejt magában. Pléh Csaba és Czigler István vizsgálata például feltárta, hogy a baloldali töltésű fogalmak (mun-

káoszmozgalom, osztályharc, forradalom, elvtárs, kommunista, szocializmus, tüntetés) mennyire szoros tömböt alkotnak, „az egy *tüntetés* kivételével” (Pléh–Czigler 1979:517). Vagy az is figyelemre méltó politikai pszichológiai empirikus eredmény volt – akkor –, hogy kimutatták a politika, életszínvonal, ellenzék, szavazás, reakció, képviselő, diktatúra, nép és kormányfő fogalmairól, hogy mögöttük „valamilyen kulturális ambivalencia” lehet, s ezek közül a politika, reakció, képviselő, nép, kormányfő s többé-kevésbé a szavazás fogalmi mögött többnyire nem pusztán kulturális ambivalencia, de sztereotípiahiány is meghúzódik. De másról is szó volt, hiszen – és most szó szerint idézem a szerzőket, mert nem tanulság nélküli politikai pszichológiai értelmezésekbe bonyolódtak – „mit kezdenénk akkor az *életszínvonal*-lal és a *diktatúra*-val?” Kiderült – az asszociatív hierarchiákat megvizsgálva –, hogy „bár a mennyiségi mutatókban az *életszínvonal* adja a legsztereotípbabb képet, a nagyon gyakori vezető válasszal (magas) ellentétes válaszok is elég gyakran megjelennek (alacsony, kicsi, süllyedő). Sztereotíp tehát a fogalom asszociatív köre abban, hogy kizárólag a magassággal kapcsolatos minősítők jelennek meg rá, ugyanakkor ezen belül elég változatosan, bár a magas pólus dominál”. A szerzők megállapítása szerint hasonló a helyzet a *diktatúra*-val is, „ahol a vezető leíró válasz – katonai – mellett több ellentétes tartalmú, magas gyakoriságú válasz is megjelenik (kommunista, proletár, szocialista, vs. polgári, tőkés, fasiszta)” (Pléh–Czigler 1979:525).

A módszertani virtuozitás persze dicséretes, noha önmagában – a politológia nélkül – csak formai csillogás volt. De ez másfelől azt is jelzi, hogy ekkor már az adaptáció – s egyáltalán a szakma nemzetközi – mesterségbeli fogásait jól ismerték a hazai pszichológusok.

Az „adaptáció (önmagába visszatérő) körei” tehát hasznosak voltak: olyan kiindulópontot – és adatbázist – jelentenek, amelyek később váltak igazán értékké. Például Farkas András vizsgálataiban, melyekben politikai fogalmak többdimenziós skálázását végzi – 1989 óta évente –, Pléh és Czigler adatait, az általuk feltárt összefüggéseket tekinti az összehasonlítás alapjának. Így tudta kimutatni – többek között –, hogy míg Pléh és Czigler vizsgálataiban a politikai fogalmak sajátos stabilitást mutattak, azaz lényegében megfeleltek (a mérés technikai eszközéből adódó „szemantikai tér” dimenziójában) az Osgood-féle struktúra – Érték, Erő, Stabilitás – faktorhármásának, addig az 1989–90-es évek Magyarországra az Érték, Gyengeség–Instabilitás, Bonyolultság faktorhármás volt a jellemző, s ez a következő években fokozatosan az Érték, Gyengeség, Átmenet faktorhármásává alakult (Farkas 1992–1993; 1996).

Az „adaptáció (kognitív pszichológiába szorult) köre” azonban – látható módon – még mindig (önmagában) forog: az idézett vizsgálatokban a politikai fogalmak csak a „szemantikai térben” viselkednek, továbbra is mintegy érintetlenül a politológiától – azaz politikai-politológiai evidenciákat tárnak fel, azt viszont igencsak cizellált módon.

Az „adaptációs kör” politológiaiailag is kreatív megszakítása kétségtelenül inkább a szociológiában alkalmazott (s nem annyira a kognitív pszichológiára szűkített) pszichológiai kérdőívek felhasználásával történt. Erre kitűnő példa a Rokeach-féle Dogmatizmus-skála adaptációja (Barcy 1980), vagy szintén a Rokeach-féle Érték-teszt felhasználása különböző, politológiaiailag is releváns összehasonlító szociológiai vizsgálatokban (Hankiss-Füstös-Manchin-Szakolczai 1982; 1983; Füstös-Szakolczai 1994). Ezek az értékszociológiai vizsgálatok persze szintén más diszciplináris „skatulyában” vannak: nem váltak politikai pszichológiává.

A „REND” BOMLÁSA

A technikai adaptáció mint dezideologizáló módszertani tevékenység mellett ugyanakkor az emancipatórikus kritikai pszichológia eszmétörténeti elemzéseivel nem egyszerűen a vulgarizált pavlovianus reflexológiát vagy a makarenkói pedagógia mögé bújt „közösségi lélektant”, hanem például a (tudományos egyébként színvonalas) Vigotszkij-féle pszichológia rejtett – és hamis – „freudomarxizmusát” leplezte le (Erős 1986:102-110).

A pszichológia nemzetközi és hazai eszmétörténeti – metodológiai, tudományelméleti és persze ideológiakritikai – önreflexivitása ekkoriban egyébként is elmélyült: cikkek, tanulmányok, könyvek sora foglalkozott a pszichológia ilyen-olyan „válságával”, leginkább a kísérleti – vagy általában a természettudományos, a kvantifikálható – módszerek egyedül üdvözítő voltát kérdőjelezve meg, vagy csak mérlegelve eredményességét, utat és lehetőséget nyitva olyan új paradigmáknak, mint az „interszubjektív-hermeneutikus elemzés”, a „szociálpszichológia metaelméleti és történeti analízise”, az „etnometodológia”, az „etogenikus program”; az „élettörténeti módszer”, a „történelmi szociálpszichológia” stb. (Berkowitz 1983; Erős 1978 és 1979; Erős-Vajda 1981; Garai 1981; Gergen 1973; 1978; 1981; Gergen-Gergen, 1984; Israel-Tajfel 1972; Lányi 1984; 1985; Pataki 1982a; Váriné 1982; Westland 1978).

Ez a sajátos tudományos szellemi erjedés – a korábbi monolitikus tudományos (és politikai) „rend” bomlása – a mi szempontunkból, azaz a politikai pszichológia hazai fejleményeinek feltárása szempontjából, különösen azért figyelemre méltó, mert a módszertani-tudományelméleti-ideológiakritikai önreflexió eredményeként a társadalmi-politikai szféra is tematizálódott a pszichológia szakmai, módszertani fogalmaiban; de ekkor már nem pusztán az „ideológia” nyomása alatt, hanem éppen e „nyomás” fokozatos oldódásának a jegyében. Így – és ezért – vált az identitás témája az 1970-es évektől szinte „uralkodó eszmévé”: lehetővé tette (az éppen aktuális politikai-társadalmi feszültségektől sem mentesen) a történeti-nemzeti és politikai kérdések pszichológiai artikulálását. De mivel a pszichoanalitikus eredetű (és persze idővel sokféle más irányba is elágazó) identi-

tás fogalmának inkább idiografikus és élettörténeti kontextusa van – ellentétben a szigorúan csak kognitív beágyazottságú és nomotetikus sztereotípiá fogalmával –, nem annyira a „közgondolkodás” (Hunyady 1996), hanem inkább a társadalmi identitás témája köré szerveződő társadalomlélektani kutatások terén – elsősorban Pataki Ferenc szintén iskolateremtő munkásságában – mutatkozott meg a legmarkánsabban (Pataki, 1982b; 1987; 1988:203–247. – Lásd még: Pataki 1995–1996). Hasonlóképpen említésre méltó, hogy az identitás fogalmának már-már alkalmazott politikai pszichológiai „kiterjesztése” is megtörtént: például a nagy történeti politikai személyek (Martinovics Ignác, Bethlen Gábor) élettörténeti-pszichológiai rekonstrukciója (Hankiss Á. [1978], 1987; [1983] 1987) – általában a pszichohistóriai és történelmi szociálpszichológiai elemzések hazai alkalmazásának gondolata (Lányi 1988) –, egyáltalán a (traumatikus) „múlt”, a „nem autentikus lét”, a „rejtőzködő identitás”, a nosztalgia, a kollektív életérzés stb. sokféle, a politika szférájában is kicsapódó árnyalatainak diagnosztizálása ezt a törekvést jelezte (Hankiss Á. [1980], 1987; [1981] 1987).

A probléma azonban mégis az volt – most csak a diszciplináris feltételekre szűkítve a megállapítást –, hogy a hazai politológia ekkor még a „tudományos szocializmus” burkában volt elzárva, miközben szinte az adott kvázi-politológiai fogalmi hálót, amely például a „társadalmi tudat” köré szerveződött, az empirikus szociológiai, pszichológiai, néprajzi, nyelvészeti stb. kutatások szinte már szétfeszítették (lásd erre az egyik legimponálóbb példát: Frank–Hoppál 1980). Az esszéisztikusan oldott, diszciplinárisan is sokfelé nyitott (leginkább persze a szociológiai kereteket elfogadó), éppen ezért (is) népszerű, de nagyszabású és nagy hatású Hankiss-féle szociológiai-társadalomlélektani elemzések (Hankiss 1983, 1986, 1989) hasonlóképpen hozzájárultak a hazai politikai viszonyok már-már politológiai(nak is tekinthető) „diagnosztizálásához” – de ebből sem lett politikai pszichológia.

A POLITOLÓGIA ÉS A PSZICHOLÓGIA HAZAI ASZINKRONITÁSA

Mindezen összefüggések jelzése után és a probléma további árnyalása miatt talán nem árt emlékeztetni az 1980-as évek elejére, amikor a politológia mint önálló szaktudomány legalitása is még bizonytalan volt nálunk, mert „a politológia még csak az elfogadtatásért folytatott küzdelem sűrűjében” vívta mindennapos harcát „a tudományos skatulyák, az irányítási funkcionális bürokratizmus és konzervativizmus intézményi és személyi megtestesítőivel” (Boros 1983:74). Ezt a „legalizálást” végezte el, többek között, a Bihari Mihály (1982) által szerkesztett *Politika és politikatudomány* és a Polgár Tibor (1982) szerkesztette – a Bihari-kötetnél „vonalasabb” – *Politikatudományi tanulmányok*. Ezek a szaktudományos próbálkozások ugyanakkor még igényelték – mondjuk így – a „metafizika” (= a marxista politikai

filozófia) támogató szómágiáját: ilyen volt például Ágh Attila (1984) *A politika világa* című munkája. A magas (ám száraz és visszeres) filozófiai gólyalábakon egyensúlyozó (marxista) politikai „metafizika” mellett helyet kaphatott az „emberi” jelenségekre figyelő politikatudományi – vagy inkább a politikáról töprengve elmélkedő – orientáció is: ezt az irányt Gombár Csaba (1984, 1986, 1989) írásai reprezentálták.

Megindult természetesen az iskolás – tehát inkább az oktatást szolgáló – tájékozódási-tanulási folyamat is: a politológia tudománytörténeti áramlatainak áttekintését adta Paczolay Péter és Szabó Máté (1984) *A politikaelmélet rövid története* című könyve, Bayer József és Hardi Péter (1985) *Pluralizmus* című munkája pedig bőséges szemelvényekkel a politikai pluralizmus-vitákról adott áttekintést.

Azt is érdemes észrevennünk – és utólag is rögzítenünk –, hogy ekkor, tehát a politológia hazai megjelenése és intézményesülése folyamatában a szociológia volt az a modern empirikus társadalomtudomány, amely fogalmi és módszertani apparátusával kapcsolódni tudott a politológiához: azaz a politikai szociológia a színre tudott lépni. Ennek, mondhatni, reprezentatív megmutatkozása Kulcsár Kálmán (1987) *Politikai és jogszociológia* című munkája. De mivel ez a politológia az állam- és jogtudományokból „ereszkedett alá” a szociológiához, viszont ennél tovább nem „süllyedt” (a pszichológiához), ez a fajta szociologizáló politológia nem igazán volt képes ráatalálni (noha, el kell ismerni, voltak ilyen kísérletei) az egyébként „készen álló” pszichológiára. Helyette a „fejéről a (lúd)talpára” állított (szocialista) nemzetnevelést űzte „politikai szocializáció” címen (Boros-Kéri 1984; Gázsó 1987; Kéri 1984, 1988; Stumpf 1985; Szabó-Csepeli 1984a; 1984b; Tamás 1981).

Az a látszat alakult tehát ki, hogy már volt politológia, sőt a politikai szociológia mintegy „virulni” kezdett, s hozzá képest a (politikai) pszichológia lemaradt – miközben, láttuk, valójában „készen állt”. Azt is mondhatjuk, hogy sajátos aszinkronitás volt ekkor a politológia és a pszichológia között: hiába történt meg újból, Dékány István (1932) után mintegy másodszor, a „politikai pszichológia” néven nevezése (Lányi 1982a) – ettől még a politikai pszichológia nem kelt életre. A bibliai világteremtő akaratot profanizálva azt is mondhatnám, hogy a nominalista „világteremtő” szándék („Legyen világosság: és lőn világosság.” [1 Mózes 1:3]) nem mindig fejeződik be: mert (akkor még) nem „lőn világosság”.

POLITIKAI PSZICHOLÓGIA HELYETT KÖZÉLETI PSZICHOLÓGIA ÉS PROPAGANDA-MÓDSZERTAN

Talán jellemző adalék, hogy a Lénárd Ferenc szerkesztette, 1984-ben már negyedik bővített kiadásban megjelent *Alkalmazott pszichológia* című kötetben hiába keressük a „politikai pszichológiát”. Ennek azonban nagyon is megalapozott oka volt, mert volt helyette (ter-

mésztesen nem a Lénárd-féle kötetben) „közéleti pszichológia” és „propaganda-módszertan” (Zrinszky 1985; 1986).

Ez a kvázi „politikai pszichológia” igyekezett ugyan szakmailag igényes lenni, de az eufemisztikus öndefiníció oka az elfogadott vagy csak tiszteletben tartott ideológiai korlátokból adódott: abból, hogy – szólt az ebből a helyzetből akkor szokványos panasz – „Sokan vonatkoznak a politikai pszichológia viszonylag önálló tudományágazatként való elismerésétől. Ebben szerepet játszik a marxizmus-leninizmus leegyszerűsítése is. Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja vagy alábecsüli az emberi személyiség belső, pszichikus sajátosságainak jelentőségét a társadalmi, politikai eseményekben, folyamatokban” (Zrinszky 1987).

Valójában persze nem „leegyszerűsítésről” vagy „figyelmen kívül hagyásról”, hanem a lényegről volt szó, s ezért helyesen tette a Lénárd-féle válogatás, hogy ezt a fajta eufemizmust nem vállalta (magam persze nem tudom, hogy ez tudatos szerkesztői magatartás volt-e). Ugyanakkor nem kétséges, hogy az adott keretek között is lehetett vagy a pártállami imamalmok liturgikus szövegeibe beledarálni a pszichológiát, s ebből valami emészthetetlen szömassza keveredett (lásd erre elrémisztő példaként Szurnyicsenko-Grigorjev-Levükin 1981), vagy lehetett a valódi politikai pszichológiát szakmailag igényesen is „adaptálni” (lásd erre példaként Wiatr 1980:254–290) – de persze ez így is, úgy is csak kényszerzubbony volt, csak az egyik durva szövésű, a másik finomabb (nyugati importból származó) szálakat is felhasználó.

A politológia és a pszichológia interdiszciplináris aszinkronitása valójában tehát nem immanens, hanem külső tényezők – az adott politikai rendszer ideológiai-politikai kondíciói – miatt jött létre. Ezért a rendszervált(oz)ás az a valóságos – nem pusztán a nominalista szómágián nyugvó – erő, amely a politikai pszichológiát a néven nevezésén túl Magyarországon is életre hívhatja.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz Róbert 1976. A lakosság ismeretei a történelemről.
Rádió és Televízió Szemle, 1.
- 1983. *A kommunikáló társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1989. *Félig-meddig. Reformgondolkodás és reformellenesség*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ágh Atila 1984. *A politika világa*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Barczy Magdolna 1980. *A gondolkodás zártsága és nyitottsága*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bayer József-Hardi Péter 1985. *Pluralizmus*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Berkowitz, L. (ed.) 1983. *Advances in Experimental Social Psychology*. New York: Academic Press

- Bihari Mihály (szerk.) 1982. *Politika és politikatudomány*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Boros László 1983. A politológia és a szociológia viszonya. *Társadalomkutatás*, 4.
- Boros László-Kéri László 1984. Az ifjúságpolitika szocializációja. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Bryder, T. 1996. Politikai pszichológia Nyugat-Európában. In: Lányi Gusztáv (szerk.) 1996, 33-68.
- Buda Béla 1978. *Az empátia - a beleélés lélektana*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1981a. Recenzió Pataki Ferenc: Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában c. könyvről. *Pszichológia*, 2, 281-284.
- (szerk.) 1981b. *Pszichoterápia*. Budapest: Gondolat Kiadó
- 1983. A kísérlet „szimbolikája”. *Pszichológia*, 2, 307-311
- Csepeli György 1979. A társadalom-lélektan lelkiismeret-furdalása és lelkiismerete. *Világosság*, 2, 94-99 (Megjelent még in: Csepeli 1987: 9-25.)
- é. n. (1985) *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák Közművelődési Kiadó
- 1987. *Csoporttudat - Nemzettudat*. Budapest: Magvető Kiadó
- 1991. Interjú Csepeli Györggyel. *Replika*, 2-3; 92-105. (Az interjút Péli Gábor készítette.)
- 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó
- Csepeli György-Lányi Gusztáv 1981. Önmeghatározás és magyarság. *Világosság*, 1, 18-24. (Megjelent még in: Csepeli György 1987: 247-267.)
- Diósi Pál 1975. Az iparban dolgozó városi fiatalok politikai ismeretei és tájékozódásuk. *ILV Közlemények*, 2.
- Erdős Ferenc 1978 és 1979. *Pszichológia és ideológiakritika*. *Világosság*, 12, 782-787. és 1, 33-38.
- 1981. A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. *Pszichológia*, 2, 291-301
- 1986. *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Erdős Ferenc-Vajda Zsuzsa 1981. *Pszichológia és társadalmi tervezés*. *Kritika*, 9, 16-17.
- Farkas András 1992-1993. A politikai fogalmak vonatkoztatási pont váltásai a politikai rendszerváltás során. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1-2, 107-132.
- Farkas András 1996. *Politikai fogalmak factorszerkezetének idősoros elemzése*. A Magyar Pszichológiai Társaság XII. Országos Tudományos Nagygyűlése. 1996. május 22-25. Előadáskivonatok, 190.
- Farkas Vladimir 1990. *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest: Interart Stúdió
- Frank Tibor-Hoppál Mihály (szerk.) 1980. *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. I.-II. köt., Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Füstös László-Szakolczai Árpád 1994. *Értékek változásai Magyarországon, 1978-1993*. *Szociológiai Szemle*, 1, 57-90.
- Garai László 1961. A tudat és a tudattalan dialektikus materialista fogalmához. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 208-217.
- Garai László 1981. *Patthelyzetben - Jegyzetek a magyar pszichológia helyzetéről*. *Kritika*, 3, 19-20.
- Gazsó Ferenc (szerk.) 1987. *Társadalmi folyamatok az ifjúság körében*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- Gegesi Kiss Pál 1960. Bevezető. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 108.
- Gergen, K. J. 1973. Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26, 309-320.

- 1978. Experimentation in Social Psychology: A Rappraisal. *European Journal of Social Psychology*, 4, 507–527.
- Social Psychology and the Phoenix of Unreality. In: S. Koch (ed.) *Draft for Psychology: A Century of Developing Science*. McGraw Hill, New York
- Gergen, K. J.–M. M. Gergen (eds.) 1984. *Historical Social Psychology*. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates
- Gombár Csaba 1984. *Egy állampolgár gondolatai*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1986. *A politika parttalan világa*. Kozmosz Könyvek
- 1989. *Vigyázó szemetek merre is vessétek? Amerikai levelek*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Hadas Miklós 1995. Beszélgetés Dr. Székács Istvánnal. *Replika*, 19–20, 11–41.
- Halász László–Hunyady György–Marton L. Magda (szerk.) 1979. *Az attitűd pszichológiai kutatásainak kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hankiss Ágnes (1978), 1987. *Martinovics Ignác*. In: Hankiss Á. 1987: 253–285.
- (1980), 1987. A nem autentikus lét. In: Hankiss Á.: 1987: 241–252.
- (1981), 1987. Karády Karalin – 1979/80. In: Hankiss Á.: 1987: 286–316.
- (1983), 1987. Bethlen Gábor. In: Hankiss Á.: 1987: 327–365.
- 1987. *Kötéltánc*. Budapest
- Hankiss Elemér 1983. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
- 1986. *Diagnózisok 2*. Budapest: Magvető Kiadó
- 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hankiss Elemér–Füstös László–Mancini Róbert–Szokolczai Árpád 1982. *Continuity and Break: the Analysis of the Value System of Hungarian Society 1930–1978*. MTA Szociológiai Intézet
- 1983. *Kényszerpályán? (On a Forced Track? An Analysis of the Value System of Hungarian Society. 1930–1978.)* MTA Szociológiai Intézet
- Harmat Pál 1994. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó
- Hibsch, H. 1960. Közösségi lélektan és a közösségi lélektani kutatás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4, 385–394.
- Hidas György 1997. Önéletrajz. *Pszichológia*, 1, 90–111.
- Hódi Sándor 1981. *Pszichológia és ideológia*. Újvidék: Fórum Könyvkiadó
- Hunyady György 1968. *Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata*. Budapest: Tankönyvkiadó
- 1976. A XX. század különböző időszakainak értékelése a közgondolkodásban. In: Vass H. (szerk.) *Történelem és tömegkommunikáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1979. *Az értékelés konzisztenciája a társas kapcsolatok percepciójában: az ún. kognitív egyensúly kutatásáról*. Pszichológiai Tanulmányok. XV. köt. Budapest: Akadémiai kiadó, 311–346.
- 1981. Kognitív komplexitás személyek és ideológikus tárgykörök megítélésében. *Pszichológia*, 1, 105–130.
- 1982. Történelmi ismeretek és attitűdök a közgondolkodásban és az oktatásban. In: Vass H. (szerk.) *Történelem és közgondolkodás*. Budapest: Kossuth Kiadó
- 1985. Kardos Lajos (1989–1985). *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42, 373–375.
- 1989. Komplex történelmi-nemzeti-társadalmi kategóriák jellemzéséről. In: Váriné Szilágyi I., Niedermüller P. (szerk.): *Identitás kettős tükörben*. Budapest: TIT
- 1990. From the National Character to the Mechanism of Stereotyping. The Withdrawal of Social Psychology in the History of Sciences. In: Nyíri J. C. (ed.) *Perspectives on Ideas and Reality*. Budapest: FPIK
- 1996. *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó

- Hunyady Gy.–Hann E.–Lázár G.–Pörzse K. 1974. *Nézetek a hazafiságról, magyarságról és az internacionalizmusról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Hunyady Gy.–Hann E.–Pörzse K. 1975. *Nézetek a szocialista hazafiság időszakáról*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Huszár Tibor 1995. *A hatalom rejtett dimenziói*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Israel, I.–H. Tajfel (eds.) 1972. *The context of social psychology. A critical assesment*. New York, London: Academic Press
- Kardos Lajos 1957. *A lélektan alapproblémái és a pavlovi kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kéri László 1984. Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4:
- (szerk.) 1988. *Hazai politikai szocializációs folyamatok*. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- Kulcsár Kálmán 1987. *Politikai és jogszociológia*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Lányi Gusztáv 1982a A politikai vezetők pszichológiai vizsgálata. Tájékoztató a politikai pszichológiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 196–209.
- 1982b, A pszichológia „identitás-zavara”. Hódi Sándor: Pszichológia és ideológia c. könyvéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5, 540–544.
  - 1984. Probléma- vagy tudományközpontú „kísérletezés”? *Pszichológia*, 2, 269–297.
  - 1985. Élettörténet és történelmi szociálpszichológia. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 60–70.
  - 1988. Mi a történelmi szociálpszichológia? *Pszichológia*, 1, 123–137.
  - (szerk.) 1996. *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Balassi Kiadó, ELTE Szociológiai Intézet
- Lázár Guy 1983. A magyar lakosság politikai-történelmi tudata – a közvélemény-kutatások tükrében 1969–1980. *Tanulmányok, beszámolók, jelentések*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, XV, 5, 65–90.
- Lénárd Ferenc (szerk.) 1984. *Alkalmazott pszichológia*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Márkus György 1960. A materialista pszichológia világnézeti-módszertani problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2, 195–201.
- Mátrai László 1960. A filozófiai-pszichológiai albizottság feladatai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3, 269–271.
- Mérei Ferenc–Szakács Ferenc 1974a. *A klinikai pszichológia gyakorlata*. Budapest: Medicina Könyvkiadó
- 1974b, *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*. Budapest: Medicina Könyvkiadó
- Moussong-Kovács Erzsébet 1979. Beszélgetés Moussong-Kovács Erzsébettel, a [Magyar Pszichológiai] Társaság elnökével. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1.
- N. M. 1996. A színe visszája. Kiegészítés egy nekrológhoz. *Új Magyarország*, április 4, 4. (Szinetár-nekrológ 1996. Szinetár Ernő halálhíre és rövid életrajza az MTI-közlemény alapján. *Új Magyarország*, április 3, 16.) (Egy sajtóhiba kiigazítása ürügyén újabb részletek, illetve Szinetár Ernő tevékenységének értékelése „Az ÁVH ördöge?” címmel: *Új Magyarország*, 1996. április 5, 4.)
- Paczolay Péter–Szabó Máté 1984. *A politikaelmélet rövid története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Paneth Gábor 1983. Hozzászólás. *Pszichológia*, 2, 314–315.
- 1985 *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum*. Budapest: Magvető Kiadó
- Pataki Ferenc 1966. *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Tankönyvkiadó (Második, átdolgozott kiadás: 1988.)

- 1967. A marxista szociálpszichológia tájékoztatói irányai. *Társadalmi Szemle*, 3. – (Megjelent még in: Pataki F.: *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977: 7–39.)
- 1976. *Utak és választak a mai szociálpszichológiában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1982a. Vannak-e paradigmák a jelenkori szociálpszichológiában? *Pszichológia*, 4, 569–580.
- 1982b. *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1987. *Identitás, személyiség, azonosságtudat*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- 1988. *Közösségi társadalom – eszmény és valóság*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1995–1996. Élettörténet és identitás. *Pszichológia*, 4, 405–434. és 1, 3–47.
- Pléh Csaba 1987–88. Megjegyzések a pszichológia helyzetéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5, 407–419.
- Pléh Csaba–Czigler István 1979. *Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciálkálák kialakítására és alkalmazására*. *Pszichológiai Tanulmányok*. XV. köt., Budapest: Akadémiai Kiadó, 479–533.
- Pléh Csaba–Lányi Gusztáv, 1984. A „kognitív forradalom” és a magyar pszichológia. *Valóság*, 7, 13–28.
- Polgár Tibor (szerk.) 1982. *Politikatudományi tanulmányok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Salamon Jenő 1960. A pszichológiai kutatások mai problémái az OSZSZSZK Pszichológiai Társaságának I. Kongresszusán. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 63–72.
- Stumpf István 1985. Az úttörőszervezet szerepe a politikai szocializáció folyamatában I–II. *Úttörővezető*, 11–12. sz.
- Szabó Ildikó 1977. *Ismeretek a Hazafias Népfontról*. A KISZ KB Kutatási Tájékoztatója
- 1991. *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Tekintet Könyvek
- Szabó Ildikó–Csepeli György 1984a. *Nemzet és politika a 10–14 éves gyermekek gondolkodásában. Tanulmányok, beszámolók, jelentések*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 4.
- 1984b. *Politikai érzelmek iskolája. Jel-Kép*, 2.
- Szurmyicsenko, Sz. I.–V. K. Grigorjev–I. T. Levükín (szerk.) 1981. *A pszichológia és a pedagógia alapjai a pártmunkában*. MSZMP Politikai Főiskola, Pedagógiai Tanszék
- Tamás Pál 1981. *A KISZ eszmei-politikai nevelőmunkája*. MSZMP Politikai Főiskola. Kutatási jelentés.
- Váriné Szilágyi Ibolya 1982. A szociálpszichológia megújulásának etogenikus programja. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1, 65–81.
- Weastland, G. 1978. *Current Crises of Psychology*. London: Heinemann
- Wiatr, J. J., 1980. *A politikai viszonyok szociológiája*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Zrinszky László 1985. *Íratlan szabályok. Fejezetek a közéleti tevékenység pszichológiájából*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1986. *A politika tanítása – tanulása*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- 1987. *Hogyan tovább? A propaganda-módszertan választójairól*. *Propagandista*, 9, 54.

KÖNYVEKRŐL

SZILÁGYI IMRE

Az átalakulás kelet-európai forgatókönyvei

Dieter Segert–Csilla Machos:
Partien in Osteuropa. Kontexte und Akteure.
Westdeutscher Verlag 1995.

(Unter Mitarbeit von Lubomír Brokl, Holger Burmeister,
Wladislaw Hedeler, Görgyi Hunics, Zdenka Mansfeldová)

A szerzők, a berlini Humboldt Egyetem politológus kutatói, Kelet-Európa pártjairól, a pártfejlődés kontextusairól és a pártpolitika aktorairól értekeznek. Szükségét érezték ugyan annak, hogy „a Kelet-Európaként megjelölt politikai-geográfiai térség körvonalait közelebből is megrajzolják” (53. old.), de egy bekezdésnyi kísérlettől eltekintve ezt végül is nem tették meg. Megemlítik, hogy a korábbi Szovjetunió kívüli posztoszocialista térség értelmiségi köreiben inkább a Közép-Európa kifejezést alkalmazzák annak érdekében, hogy a régiót Európa nyugati fele lehetséges partnereként mutassák be. Számukra azonban – bár elismerik, hogy a régióon belül kitapintható egy törésvonal – fontosabb volt az a (különösebben nem argumentált) szempont, hogy kutatásuk középpontjába az egész térségre érvényes posztoszocialista állapotot helyezték. Bár nem vitatható, hogy ezen megközelítés mellett is lehet érvelni, akár maga a kötet empirikus anyaga is lehetőséget adhatott volna arra, hogy az említett törésvonal létét és mibenlétét kissé tüzetesebben is elemezzék.

Az öt tematikus egységre osztott kötet első fejezetében a kelet-európai transzformáció általános problematikáját és interpretációs lehetőségeit vázolják fel, a pártfejlődésről elmondottak háttereként.

Az újonnan kialakult pártstruktúra problémáinak felvázolásakor hivatkoznak Ágh Attilának arra a megállapítására, hogy a régióban elitdemokráciák alakultak ki, ahol a gyenge tagsággal rendelkező pártok elszigetelődtek a társadalomtól. Emlékeztetnek továbbá K. v. Beyme érvelésére, miszerint a pártok, sőt a protopártok elnevezés is csupán eufémizmusnak tekinthető, és a térségben csupán pszeudopártokról beszélhetünk. A pártok helyzetének elemzésében szerintük két fő irányzat alakult ki. Az első elméleti alapon áll, és analitikus jellegű. Alkalmaz ugyan módszertanilag megalapozott eset- és változókutatásokat, a kelet-európai pártfejlődés azonban mindenekelőtt példatár a számára, amelynek segítségével, a nagyszámú eset és változó birtokában, bizonyíthatja saját elméletének általános alkalmazhatóságát. A másik irányzat a folyamatot kor- és kultúrtörténetileg akarja megérteni. A mindenkori speciális esetek feldolgozását tartja feladatának, nagy szerepet tulajdonít a történelemnek, s a kutató empatikus képességét a sikeres kutatás előfeltételének tekinti. Az irányzat képviselői nem is akarják meghaladni az egyedi esettanulmányok kereteit, s legfeljebb Kelet-Európa területére hajlandók kitekinteni. Bár a siker érdekében mindkét irányzat kénytelen a másik eredményeit és módszereit bizonyos mértékig alkalmazni, a szerzőpáros úgy próbált meg a fenti dichotómiából kilépni, hogy a speciális kelet-európai pártfejlődést, a pártokkal is összefüggő transzformációs problémát olyan átfogó társadalmelemzés keretébe igyekezett elhelyezni, melynek kiindulópontja az államszocializmus elméleti modellje.

Megközelítésük elméleti keretét a pártok és az átmenet magyarázatában kialakult alábbi két domináns felfogás adja. A *Transition to Democracy* iskola hívei leíró módszereket alkalmaznak. A szociálökonomiai, belpolitikai folyamatokra helyezik a hangsúlyt, a pártok az autoriter rezsimnek bukásának és a társadalom demokratizálódásának központi szereplői. Az iskola képviselői erőteljesen hangsúlyozzák az átmenet bizonytalanságát, a konszolidáció nehézségeit. A demokrácia lehetséges alternatívái: a visszarendeződés, az instabilitás. A kelet-európai átalakulás – Bihari Mihály elemzése szerint is – igazolta ezt a feltevést, azzal a kiegészítéssel, hogy a politikai aktorok itt még meglehetősen gyengék. Ezzel szemben a *megkésett modernizáció* elméletének híveit – akik szerint a pártok mindenekelőtt a modernizációs folyamat képviselői – elsősorban az érdekli, hogy miképpen értékelhető az egykori államszocializmus szerepe. Vajon modernizációellenes folyamatokat képviselt-e, vagy inkább olyan modernizáció volt, amelynek kísérő folyamatai részben a modernizáció előtti struktúrákat konzerválták. Az államszocializmus ennyiben a modernizáció különleges esetét jelentette volna, amely egyes területeken akár meg is haladhatta a nyugati fejlődés eredményeit, s amelynek bukása a modern társadalom általános problémájára mutat rá.

A szerzők emellett foglalnak állást, hogy az államszocializmus a modernizáció speciális keleti esete volt, amely alulmaradt a nyugati modernizációs modellel szemben. Az átmenet konfliktusai közül kiemelik, hogy a pártoknak ma olyan helyzetben kell működniük, mely-

nek jellemző vonásai: a társadalom elvárásai és a gazdaság valóságos teljesítőképessége közötti ellentmondás, a különböző szociális csoportok eltérő esélyei, a politikai kultúra változó szerepe, az általános legitimitási és identitásválság. A lakosság csalódottságát érzékelve felteszik a kérdést, hogy vajon az ennek következtében megjelenő nosztalgia az autoriter megoldásoknak kedvez-e majd. A szerzők a helyzetet értékelve hasonló következtetésekre jutottak, mint nálunk Bihari Mihály (1993).

Ezt a meglehetősen jó összefoglalást követi az a bevezető gondolatok is tartalmazó alfejezet, amelyben az esetkiválasztást indokolják. Az indoklás központi gondolata, hogy *a gazdasági versenyképesség és a demokrácia esélyei* alapján osztályozzák a térség – egykor szovjet fennhatóság alatt álló – államait. Eközben – magyarázat nélkül – már eltűnik a posztoszocializmus kelet-európai közös nevezője, hiszen Jugoszlávia és Albánia teljesen kívül marad a szerzők látókörén. Az említett két szempont alapján az 1989-ben mindkét területen jó eséllyel induló Magyarországtól a mindkét területen rossz kilátásokkal bíró Szovjetunióig húzódik a skála.

Véleményem szerint a szerzőknek nem sikerült meggyőzően indokolniuk, hogy az esettanulmányokat tartalmazó második fejezetben miért éppen Magyarországot (Machos Csilla írása), Lengyelországot (Holger Burmeister elemzése), Csehszlovákiát (Lubomír Brokl és Zdenka Mansfeldová munkája), Oroszországot (Wladislaw Hedeler és D. Segert tanulmánya) és a volt-NDK-t (D. Segert kitékintése) választották ki. Ennél is szomorúbb azonban, hogy az egyébként nagy szakirodalmi tájékozottságról és tudatosságról tanúbizonyságot tévő szerzők nem dolgoztak ki egységes szempontokat az esettanulmányok szerzői számára. Ennek nem csupán terjedelmi aránytalanság lett a következménye: a Csehszlovákiát elemző tanulmány az Oroszországot bemutató írás terjedelmének egyharmadát, a Magyarországot ismertető résznek pedig kevesebb mint felét teszi ki. A fő baj az, hogy mind a négy írás más szempontok alapján dolgozta fel „ugyanazt” (?). Nem arról van szó, hogy az egyes tanulmányok önmagukban nem jók, hanem arról, hogy az esettanulmányok egyáltalán nem könnyítették meg az összehasonlító szempontokat érvényesíteni akaró szerzők dolgát.

Machos Csilla remek összefoglalót ad a magyar pártokról és velük összefüggő leglényegesebb problémáiról az első és a második szabad választás közötti időszakban. Eppen így dicsérendő a Csehszlovákiát bemutató rész szerzőinél az, hogy a rövidegéből fakadó problémát úgy oldották meg, hogy – bár alig írtak az egyes pártok jellemzőiről – bemutatták a cseh és a szlovák társadalom és a pártok eltérő értékrendszerét. Ennek fényében érthetőbbé válik Csehszlovákia felbomlása a nyugatiasabb értékorientációjú Csehországra és a keleties struktúrákat jobban őrző Szlovákiára. A tanulmány szerzőinek értékelése nem támasztja alá Tamás Gáspár Miklós (1995) pamfletjének – Csehországban nagy visszhangot és megdöbbenést keltő – vélekedését, mely szerint Csehország olyan szocialista tervgazdálkodást foly-

tató ország, amely valójában Románia szintjén áll. A szerzők álláspontja lényegében azonos a magyar szakirodalomban Hamberger Judit által kifejtett (1995) értékeléssel.

Az elmondottak miatt talán nem is csoda, hogy a *Kelet-Európai pártügyek – komparatív szempontok* címet viselő, nagyon ügyesen összeállított, sok információt és fontos szempontot tartalmazó harmadik fejezet elsősorban nem a résztanulmányok tanulságainak összefoglalása – amire szerintem szükség lett volna –, hanem bizonyos szempontból független, önálló fejezet. A szerzőpáros először azt vizsgálja, hogyan függenek a pártok politikai környezetüktől. Rámutatnak arra, hogy miért olyan nehéz a térségben nyugat-európai jellegű pártokat létrehozni, hangsúlyozva, hogy ebben nagy szerepe van a lakosság szociális helyzetének, az ebből fakadó frusztráltságnak, az állam eltérő szerepének, az állami autoritás posztzocialista válságának, a politikai rendszer intermediális intézményeiben meglévő eltéréseknek, a média eltérő szerepének stb. A pártok kevés taggal rendelkeznek, gyenge a szervezeti felépítésük és a mobilizáló képességük. Mivel a nyugat-európaítól eltérő, „speciális politikai kontextusban” működnek, szuperaktorként tevékenykednek, és arra töreksenek, hogy az állam különböző szerveinek egyes funkcióit magukra vegyék, igen gyakran „túlkövetelnek”.

A szerzők ezután a politikai elit rekrutációját vizsgálják, az utódpártok, az ellenzéki mozgalmak és az újjáéledő történelmi pártok kialakulását elemzik. Bemutatják, hogy a reformkommunista értelmiségiek értékrendjének kialakításában milyen szerepe volt a korai Marx és a késői Lenin felfedezésének, illetve a revizionizmushoz, a szociáldemokráciához kapcsolódó áramlatoknak. A kritikai szemléletű rendszerhű értelmiségiek tevékenységén túllépett a rendszerrel szemben kritikus értelmiségiek csoportja, akik számára a Közép-Európáról folytatott vita a rendszerváltás fontos szellemi előkészítője volt: a helyzetmeghatározás, az önfelszabadítás eszközeül szolgált. A glasznoszty jelentőségét bemutató rész találó megállapítása szerint Gorbacsov előre törekedett és hátrafelé tekintgetett. A szerzők úgy vélik, hogy ez nem tudatos megfontolás eredménye volt, inkább arról van szó, hogy Gorbacsov önmagában hordta az ellentmondást és a meghasonlást.

Az alakulóban lévő kelet-európai többpártrendszer kontextusai címet viselő – az összehasonlító módszert leginkább alkalmazó – fejezetben egyebek között az egyes országok eltérő fejlődésének okait és lehetőségeit mutatják be a szerzők. Úgy ítélik meg, hogy Magyarországon és Lengyelországban világos intézményi váltoállítás történt. Ezt a zárófejezetben azzal egészítik ki, hogy ebben a két országban az utódpártok visszatérése nem gyengíti a reformfolyamatot, és itt a legvalószínűbb a helyzet normalizálódása.

A kötet egészében az átmenet nehézségeivel küzdő posztzocialista régió jellemzőinek jó elemzését, problémáinak gazdag tárházát nyújtja, s így az említett kifogások ellenére a tárgy iránt érdeklődők kézikönyvként használhatják.

HIVATKOZÁSOK

- Bihari Mihály 1993. Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerekig.
In: Bihari Mihály (szerk.) *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában*. Kossuth
- Hamberger Judit 1995. Csehország sikereinek okai és háttere.
(NETI) *Politica*, május 25.
- Tamás Gáspár Miklós 1995. Dr. Klaus csehója. *Népszava*, június 6.

BOZÓKI ANDRÁS

A kialakult szabadság

Tőkés L. Rudolf: Hungary's Negotiated Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Tőkés Rudolf, a University of Connecticut professzora nem akármilyen könyvet tett közzé az elmúlt évben. Ez a vaskos mű az első olyan monográfia, amely az 1956-os forradalomtól a rendszerváltásig, sőt a kilencvenes évek elejéig terjedő magyar politikátörténetet átfogóan, összefoglaló és értelmező jelleggel mutatja be. A könyv a politikatudomány két témaköre, a „szovjetológia” és a „tranzitológia” új ötvözetét nyújtja, mindeddig a legteljesebb áttekintését adva a „tárgyalásos forradalomhoz” vezető kommunista, posztkommunista, majd rendszerváltó politikának. Talán Nigel Swain (1992) munkáját leszámítva, a korábban megjelent könyvek – nem említve itt az 1989–90 eseményeit elemző köteteket – a magyar politikát jóval szélesebb történeti aspektusból tárgyalták (Janos 1982; Sugar 1990; Hanák-Held 1992), vagy pedig megmaradtak a kommunizmustörténeti feldolgozások keretei között (Kovrig 1979; Molnár 1990).

Első olvasásra a könyv címe félrevezetőnek tűnik, hiszen a Bruszt Lászlótól kölcsönzött megfogalmazás (*negotiated revolution*) eredetileg csupán az 1989-es kerekasztal-tárgyalások és a demokráciába való békés átmenet leírására (Bruszt 1990a; 1990b) szolgált, míg Tőkés negyven év magyar politikáját ábrázolja e cím alatt. Tőkés tehát újraértelmezi és tágabban fogja fel a kifejezést és nem „tárgyalásos”, hanem „kialkudott” forradalomról beszél. A tárgyalás fogalma formális szabályokat, körülhatárolt témaköröket, jegyzőkönyvekben visszakereshető álláspontokat, formailag egyenlő feleket tételez fel, míg az alkudozás fogalmához a szövevényes, informális és a kívülálló számára sokszor átláthatatlan és rekonstruálhatatlan manőverek együttese társul. A „kialkudott” politikai engedmények és változtatások, reformok és forradalmak Tőkés értelmezésében a magyar

politikai kultúra szerves részét képezik, és jóval túlmutatnak 1989 rövid, tárgyalásos forradalmán. Ebben a megvilágításban a sikeres magyar politikusok – Bethlen Gábortól Deák Ferencen át akár Kádár Jánosig – a szívós alkudozás művészeiként (vagy, ahogy Aczél György mondta, a „kompromisszumok robotosaiként”) jelennek meg, sokszor több eredményt kicsikarva, mint a radikális, forradalmi vezetők.

Ebben az ábrázolásban úgy tűnhet, hogy az 1989-es fordulat nem egyszerűen szakítást jelentett a kádárizmussal és visszatérést 1956 örökségéhez, hanem az ötvenhatal kezdett folyamat – a hosszú alkudozás – korszakának lezárását és betetőzését. Ha pedig evolutív folyamat záróakkordjáról van szó, akkor a szereplők köre is kibővül mindazokkal, akik a régi rendszert akarták – reformok révén vagy anélkül – fenntartani. A szerző azonban jó érzékkel elkerüli a relativizálás csapdáját, s miközben az „alkufolyamatokat” a magyar politikai kultúra alapjellemezőjeként látatja, különbséget tesz az alkukban szereplő, teljesen különféle indíttatású aktorok szerepei között. Az 1989-es tárgyalások kiemelkedő jelentőségét abban látja, hogy a magyar politikai elit tagjai – hosszú évszázadok után először – egy ritka „kegyelmi” pillanatban maguk határozhattak az ország jövőjéről anélkül, hogy tekintettel kellett volna lenniük az országot közvetlenül fenyegető külső hatalom érdekeire.

Ahhoz pedig, hogy az ország ilyen, fennállása során kivételes helyzetbe juthatott, szükség volt 1956 forradalmi eufóriájára és traumájára, amelynek emléke a rendszerváltó elitben is kitörölhetetlen nyomot hagyott. Tökésnek igaza van abban, hogy az 1956-os felkelés nélkül nem érhető meg az utána következő „hosszú thermidor” (Vajda 1992) és 1989 önkorlátozó forradalmának motívumai sem. A történetet tehát ott kezdi, ahol kezdenie kell, s ettől még könyve nem válik – „visszamenőleg” sem – teleologikussá. Miként az 1688–89-es angol „dicsőséges forradalom” sem érhető meg Cromwell évtizedekkel korábbi véres forradalma nélkül, a magyar reformértelmiség kádárizmus alatti stratégiája sem magyarázható meg az 1953–56 közötti reformkommunisták önkritikus kriticismusa és különösen Nagy Imre példaadása nélkül (Aczél–Méryay 1974). A történelem 1989-es „újratárgyalására” azért kerülhetett sor a „jogszerűség” keretei között, mert a diktatúra eszmei tarthatatlansága már 1956-ban nyilvánvalóvá vált (Fehér–Heller 1992; Király–Bozóki 1996).

A politikai és gazdasági elitben zajló alkufolyamatokat persze kívülállók nehezen ismerhetik meg. Az országból 1956-ban még egyetemi hallgatóként távozó Tökés Rudolf sokat tett azért, hogy amerikai magyar politológusként, egy másik kontinensen élve se legyen kívülálló, vagy ha az volt is, olyan kutató legyen, aki belülről átlátja a magyarországi változásokat. A hatvanas években a magyar Tanácsköztársaságról írott könyve (Tökés 1967) után a hetvenes években tanulmányokat publikált és könyvet szerkesztett a szovjet politikáról (Tökés–Morton 1974), valamint a kelet-európai ellenzéki csoportokról (Tökés 1979). Képzett szovjetológusként több évtized után a nyolc-

vanás évek elejétől tette rendszeressé magyarországi látogatásait, interjúkat készített a politikai elit szinte valamennyi jelentékeny képviselőjével, számos előadást tartott és folyamatosan konzultált hazai elemzőkkel. Azon kevesek közé tartozott, akik Kádár, Grósz, Komócsin, Biszku, Aczél, Nyers és Berecz egykori véleményét, helyzetértékelését, nézeteit első- vagy másodkézből ismerhették meg. Könyvének a Kádár-rendszerről szóló fejezeteit épp az teszi plasztikussá, hogy a szerző nemcsak az MSZMP dokumentumaiból tájékozódott, hanem számtalan tényfeltáró háttérbeszélgetést is folytatott.

1989 után a szovjetológia válságba jutott, mert nem volt képes jelezni a szovjet típusú rendszerek mély válságát. Önkritikus tanulmányok jelezték a témával foglalkozó politológusok helyzetértékelésében bekövetkezett változásokat (vö. Taras 1992). A szovjet rendszerek bukásával a szovjetológia mint tudományos kutatási irány megszűnt, de a kommunista rendszerekkel foglalkozó politológusok közül csak kevés volt képes kilépni rögzült előfeltevéseinek keretei közül, s megszabadulni gondolkodásának „intellektuális homokszájkaitól” (Dessewffy 1996).

Tőkés Rudolfot nem érte váratlanul a magyar politikában bekövetkezett földcsuszamlás és – ellentétben sokakkal – képes volt arra, hogy a rendszer- és elitváltást közelről szemügyre véve, főbb jellemzőit szinte azonnal feldolgozza (Tőkés–Schöpflin–Völgyes 1988; Tőkés 1990; 1991). Sőt, afféle politológiai terepmunkaként, 1991-ben fél évet tanácsadóként a magyar külügyminisztériumban töltött, s így belülről gyűjthetett tapasztalatokat az új, demokratikus kormányzat működéséről – éppen egy olyan izgalmas időszakban, amikor a közép-európai országok „visegrádi” együttműködésének gondolata megfogalmazódott. Hatalmas anyagot gyűjtött össze, amiből több mint 1200 oldalas kéziratot írt. A kérdés ekkor már az volt, hogy miként szűkíti le – kiadója kívánsága szerint – kötetének terjedelmét feleakkorára(!), és így mely megközelítés válik módszertanilag hangsúlyossá.

Mi köti össze a zártabb, statikusabb szemléletű, régióspecifikus szovjetológiát a politikai dinamikára és a politikai változás jellemző interakcióira összpontosító, régiókhoz nem kötött tranzitológiával? Mi az a közös nevező, amely ezt a két eltérő témakört és vizsgálódási módszert összekapcsolja? Az elitcentrikus megközelítés. Tőkés Rudolf könyvének legnagyobb értékét a régi és új politikai elitek mind eddig legalaposabb feldolgozásában látom. E vezérfonal pontos követése tette a könyvet koherenssé, logikussá, élvezetessé. Mindebből az a kritikai megjegyzés is következik, hogy – ha már a *magnum opus* a kiadó kérésére rövidíteni kellett – talán a könyvnek a gazdasági és társadalmi változásokat elemző részeit lett volna érdemes szűkíteni, s ezáltal még több teret szentelni a politikai szféra elemzésének.

Az olvasó számára világos, hogy a könyv hat pontba sűrített bevezető része („The mainsprings of political change in Hungary”) csupán esszenciáját tartalmazza a szerző gondolatának. A gazdasági és

társadalmi struktúraváltás komplex témaköreit nyilván nem volt lehetséges ehhez hasonlóan címszavakba foglalni. Mindezek együttes tárgyalása azonban már túl átfogóvá, enciklopédikus jellegűvé tették a könyvet. Ez nem rontotta a könyv minőségét, hiszen a szerző e témákat is lényegre törően, alaposan dolgozta fel. De a könyv fő merituma véleményem szerint a kommunista és posztkommunista elitek összetételének és politikai szerepének elemzése. Ennek révén válik Tőkés Rudolf könyve fontosabbá, mint általában a régió- vagy országspecifikus elemzések, s ennek alapján tekinthető értékes empirikus hozzájárulásnak az utóbbi időben egyre jelentősebb – az elitképződéssel, elitváltással és az elitek fennmaradásával kapcsolatos – elitelméleti irodalomhoz is.

HIVATKOZÁSOK

- Aczél Tamás–Méray Tibor 1974. *The Revolt of the Mind: A Case History of Intellectual Resistance Behind the Iron Curtain*. Westport: Greenwood.
- Bruszt László 1990a 1989: Magyarország tárgyalásos forradalma. In: Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Aula-Omikk, 160–166.
- 1990b 1989: The Negotiated Revolution of Hungary. *Social Research*, (Vol.57.) 2, 365–388.
- Dessewffy Tibor 1996. Út a szolgaságtól – a Nagy Bukáshoz. *Politikatudományi Szemle*, (Vol. 5.) 1, 105–143.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. Budapest: T-Twins
- Janos, Andrew C. 1982. *The Politics of Backwardness*. Princeton: Princeton University Press
- Hanák Péter–Joseph Held 1992. „Hungary on a Fixed Course: An Outline of Hungarian History” In: J. Held (ed.): *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press, 164–228.
- Király Béla–Bozóki András (eds.) 1996. *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder: Social Science Monographs
- Kovrig, Bennett 1979. *Communism in Hungary: From Kun to Kádár*. Stanford: Hoover Institution
- Molnár Miklós 1990. *From Béla Kun to János Kádár: Seventy Years of Hungarian Communism*. New York–Oxford: Berg Publishers
- Sugar, Peter F. (ed.) 1990. *A History of Hungary*. London–New York: Tauris-Co.
- Swain, Nigel 1992. *Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London: Verso
- Taras, Raymond C. 1992. Sovietology and Its Discontents. In: R. C. Taras (ed.): *Handbook of Political Science Research on the USSR and Eastern Europe*. Westport–London: Greenwood Press, 1–25.
- Tőkés L. Rudolf 1967. *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic*. Stanford: Hoover Institution
- (ed.) 1979. *Opposition in Eastern Europe*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press
- 1990 *From Post-Communism to Democracy*. Bonn: Konrad Adenauer Stiftung

- 1991. Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989–90. In: Szoboszlai György (ed.): *Democracy and Political Transformation*. Budapest: HPSA, 226–286.
- Tőkés L. Rudolf–H. W. Morton (eds.) 1974. *Soviet Politics and Society in the 1970s*. New York: Free Press
- Tőkés L. Rudolf–George Schöpflin–Iván Völgyes 1988. Leadership Change and Crisis in Hungary. *Problems of Communism*, (Vol. 37.) 5, 23–47.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég

---

KÖNYVEKRŐL

SZILÁGYI IMRE

Az átalakulás kelet-európai forgatókönyvei

Dieter Segert–Csilla Machos:
Partien in Osteuropa. Kontexte und Akteure.
Westdeutscher Verlag 1995.

(Unter Mitarbeit von Lubomír Brokl, Holger Burmeister,
Wladislaw Hedeler, Görgyi Hunics, Zdenka Mansfeldová)

A szerzők, a berlini Humboldt Egyetem politológus kutatói, Kelet-Európa pártjairól, a pártfejlődés kontextusairól és a pártpolitika aktorairól értekeznek. Szükségét érezték ugyan annak, hogy „a Kelet-Európaként megjelölt politikai-geográfiai térség körvonalait közelebből is megrajzolják” (53. old.), de egy bekezdésnyi kísérlettől eltekintve ezt végül is nem tették meg. Megemlítik, hogy a korábbi Szovjetunió kívüli posztszocialista térség értelmiségi köreiben inkább a Közép-Európa kifejezést alkalmazzák annak érdekében, hogy a régiót Európa nyugati fele lehetséges partnereként mutassák be. Számukra azonban – bár elismerik, hogy a régióon belül kitapintható egy törésvonal – fontosabb volt az a (különösebben nem argumentált) szempont, hogy kutatásuk középpontjába az egész térségre érvényes posztszocialista állapotot helyezték. Bár nem vitatható, hogy ezen megközelítés mellett is lehet érvelni, akár maga a kötet empirikus anyaga is lehetőséget adhatott volna arra, hogy az említett törésvonal létét és mibenlétét kissé tüzetesebben is elemezzék.

Az öt tematikus egységre osztott kötet első fejezetében a kelet-európai transzformáció általános problematikáját és interpretációs lehetőségeit vázolják fel, a pártfejlődésről elmondottak háttereként.

Az újonnan kialakult pártstruktúra problémáinak felvázolásakor hivatkoznak Ágh Attilának arra a megállapítására, hogy a régióban elitdemokráciák alakultak ki, ahol a gyenge tagsággal rendelkező pártok elszigetelődtek a társadalomtól. Emlékeztetnek továbbá K. v. Beyme érvelésére, miszerint a pártok, sőt a protopártok elnevezés is csupán eufémizmusnak tekinthető, és a térségben csupán pszeudopártokról beszélhetünk. A pártok helyzetének elemzésében szerintük két fő irányzat alakult ki. Az első elméleti alapon áll, és analitikus jellegű. Alkalmaz ugyan módszertanilag megalapozott eset- és változókutatásokat, a kelet-európai pártfejlődés azonban mindenekelőtt példatár a számára, amelynek segítségével, a nagyszámú eset és változó birtokában, bizonyíthatja saját elméletének általános alkalmazhatóságát. A másik irányzat a folyamatot kor- és kultúrtörténetileg akarja megérteni. A mindenkori speciális esetek feldolgozását tartja feladatának, nagy szerepet tulajdonít a történelemnek, s a kutató empátiás képességét a sikeres kutatás előfeltételének tekinti. Az irányzat képviselői nem is akarják meghaladni az egyedi esettanulmányok kereteit, s legfeljebb Kelet-Európa területére hajlandók kitékinteni. Bár a siker érdekében mindkét irányzat kénytelen a másik eredményeit és módszereit bizonyos mértékig alkalmazni, a szerzőpáros úgy próbált meg a fenti dichotómiából kilépni, hogy a speciális kelet-európai pártfejlődést, a pártokkal is összefüggő transzformációs problémát olyan átfogó társadalmi elemzés keretébe igyekezett elhelyezni, melynek kiindulópontja az államszocializmus elméleti modellje.

Megközelítésük elméleti keretét a pártok és az átmenet magyarázatában kialakult alábbi két domináns felfogás adja. A *Transition to Democracy* iskola hívei leíró módszereket alkalmaznak. A szociálökonomiai, belpolitikai folyamatokra helyezik a hangsúlyt, a pártok az autoriter rezsimnek bukásának és a társadalom demokratizálódásának központi szereplői. Az iskola képviselői erőteljesen hangsúlyozzák az átmenet bizonytalanságát, a konszolidáció nehézségeit. A demokrácia lehetséges alternatívái: a visszarendeződés, az instabilitás. A kelet-európai átalakulás – Bihari Mihály elemzése szerint is – igazolta ezt a feltevést, azzal a kiegészítéssel, hogy a politikai aktorok itt még meglehetősen gyengék. Ezzel szemben a megkésett modernizáció elméletének híveit – akik szerint a pártok mindenekelőtt a modernizációs folyamat képviselői – elsősorban az érdekli, hogy miképpen értékelhető az egykori államszocializmus szerepe. Vajon modernizációellenes folyamatokat képviselt-e, vagy inkább olyan modernizáció volt, amelynek kísérő folyamatai részben a modernizáció előtti struktúrákat konzerválták. Az államszocializmus ennyiben a modernizáció különleges esetét jelentette volna, amely egyes területeken akár meg is haladhatta a nyugati fejlődés eredményeit, s amelynek bukása a modern társadalom általános problémájára mutat rá.

A szerzők emellett foglalnak állást, hogy az államszocializmus a modernizáció speciális keleti esete volt, amely alulmaradt a nyugati modernizációs modellel szemben. Az átmenet konfliktusai közül kiemelik, hogy a pártoknak ma olyan helyzetben kell működniük, mely-

nek jellemző vonásai: a társadalom elvárásai és a gazdaság valóságos teljesítőképessége közötti ellentmondás, a különböző szociális csoportok eltérő esélyei, a politikai kultúra változó szerepe, az általános legitimitási és identitásválság. A lakosság csalódottságát érzékelve felteszik a kérdést, hogy vajon az ennek következtében megjelenő nosztalgia az autoriter megoldásoknak kedvez-e majd. A szerzők a helyzetet értékelve hasonló következtetésekre jutottak, mint nálunk Bihari Mihály (1993).

Ezt a meglehetősen jó összefoglalást követi az a bevezető gondolatok is tartalmazó alfejezet, amelyben az esetkiválasztást indokolják. Az indoklás központi gondolata, hogy *a gazdasági versenyképesség és a demokrácia esélyei* alapján osztályozzák a térség – egykor szovjet fennhatóság alatt álló – államait. Eközben – magyarázat nélkül – már eltűnik a posztoszocializmus kelet-európai közös nevezője, hiszen Jugoszlávia és Albánia teljesen kívül marad a szerzők látókörén. Az említett két szempont alapján az 1989-ben mindkét területen jó eséllyel induló Magyarországtól a mindkét területen rossz kilátásokkal bíró Szovjetunióig húzódik a skála.

Véleményem szerint a szerzőknek nem sikerült meggyőzően indokolniuk, hogy az esettanulmányokat tartalmazó második fejezetben miért éppen Magyarországot (Machos Csilla írása), Lengyelországot (Holger Burmeister elemzése), Csehszlovákiát (Lubomír Brokl és Zdenka Mansfeldová munkája), Oroszországot (Wladislaw Hedeler és D. Segert tanulmánya) és a volt-NDK-t (D. Segert kitékintése) választották ki. Ennél is szomorúbb azonban, hogy az egyébként nagy szakirodalmi tájékozottságról és tudatosságról tanúbizonyságot tévő szerzők nem dolgoztak ki egységes szempontokat az esettanulmányok szerzői számára. Ennek nem csupán terjedelmi aránytalanság lett a következménye: a Csehszlovákiát elemző tanulmány az Oroszországot bemutató írás terjedelmének egyharmadát, a Magyarországot ismertető résznek pedig kevesebb mint felét teszi ki. A fő baj az, hogy mind a négy írás más szempontok alapján dolgozta fel „ugyanazt” (?). Nem arról van szó, hogy az egyes tanulmányok önmagukban nem jók, hanem arról, hogy az esettanulmányok egyáltalán nem könnyítették meg az összehasonlító szempontokat érvényesíteni akaró szerzők dolgát.

Machos Csilla remek összefoglalót ad a magyar pártokról és velük összefüggő leglényegesebb problémáiról az első és a második szabad választás közötti időszakban. Eppen így dicsérendő a Csehszlovákiát bemutató rész szerzőinél az, hogy a rövidegéből fakadó problémát úgy oldották meg, hogy – bár alig írtak az egyes pártok jellemzőiről – bemutatták a cseh és a szlovák társadalom és a pártok eltérő értékrendszerét. Ennek fényében érthetőbbé válik Csehszlovákia felbomlása a nyugatiasabb értékorientációjú Csehországra és a keleties struktúrákat jobban őrző Szlovákiára. A tanulmány szerzőinek értékelése nem támasztja alá Tamás Gáspár Miklós (1995) pamfletjének – Csehországban nagy visszhangot és megdöbbenést keltő – vélekedését, mely szerint Csehország olyan szocialista tervgazdálkodást foly-

tató ország, amely valójában Románia szintjén áll. A szerzők álláspontja lényegében azonos a magyar szakirodalomban Hamberger Judit által kifejtett (1995) értékeléssel.

Az elmondottak miatt talán nem is csoda, hogy a *Kelet-Európai pártügyek – komparatív szempontok* címet viselő, nagyon ügyesen összeállított, sok információt és fontos szempontot tartalmazó harmadik fejezet elsősorban nem a résztanulmányok tanulságainak összefoglalása – amire szerintem szükség lett volna –, hanem bizonyos szempontból független, önálló fejezet. A szerzőpáros először azt vizsgálja, hogyan függenek a pártok politikai környezetüktől. Rámutatnak arra, hogy miért olyan nehéz a térségben nyugat-európai jellegű pártokat létrehozni, hangsúlyozva, hogy ebben nagy szerepe van a lakosság szociális helyzetének, az ebből fakadó frusztráltságnak, az állam eltérő szerepének, az állami autoritás posztzocialista válságának, a politikai rendszer intermedialis intézményeiben meglévő eltéréseknek, a média eltérő szerepének stb. A pártok kevés taggal rendelkeznek, gyenge a szervezeti felépítésük és a mobilizáló képességük. Mivel a nyugat-európaiktól eltérő, „speciális politikai kontextusban” működnek, szuperaktorként tevékenykednek, és arra töreksenek, hogy az állam különböző szerveinek egyes funkcióit magukra vegyék, igen gyakran „túlkövetelnek”.

A szerzők ezután a politikai elit rekrutációját vizsgálják, az utódpártok, az ellenzéki mozgalmak és az újjáéledő történelmi pártok kialakulását elemzik. Bemutatják, hogy a reformkommunista értelmiségiek értékrendjének kialakításában milyen szerepe volt a korai Marx és a késői Lenin felfedezésének, illetve a revizionizmushoz, a szociáldemokráciához kapcsolódó áramlatoknak. A kritikai szemléletű rendszerhű értelmiségiek tevékenységén túllépett a rendszerrel szemben kritikus értelmiségiek csoportja, akik számára a Közép-Európáról folytatott vita a rendszerváltás fontos szellemi előkészítője volt: a helyzetmeghatározás, az önfelszabadítás eszközeül szolgált. A glasznoszty jelentőségét bemutató rész találó megállapítása szerint Gorbacsov előre törekedett és hátrafelé tekintgetett. A szerzők úgy vélik, hogy ez nem tudatos megfontolás eredménye volt, inkább arról van szó, hogy Gorbacsov önmagában hordta az ellentmondást és a meghasonlást.

Az alakulóban lévő kelet-európai többpártrendszer kontextusai címet viselő – az összehasonlító módszert leginkább alkalmazó – fejezetben egyebek között az egyes országok eltérő fejlődésének okait és lehetőségeit mutatják be a szerzők. Úgy ítélik meg, hogy Magyarországon és Lengyelországban világos intézményi váltoállítás történt. Ezt a zárófejezetben azzal egészítik ki, hogy ebben a két országban az utódpártok visszatérése nem gyengíti a reformfolyamatot, és itt a legvalószínűbb a helyzet normalizálódása.

A kötet egészében az átmenet nehézségeivel küzdő posztzocialista régió jellemzőinek jó elemzését, problémáinak gazdag tárházát nyújtja, s így az említett kifogások ellenére a tárgy iránt érdeklődők kézikönyvként használhatják.

HIVATKOZÁSOK

- Bihari Mihály 1993. Az állampárti diktatúráktól a versengő többpártrendszerreig.
In: Bihari Mihály (szerk.) *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában*. Kossuth
- Hamberger Judit 1995. Csehország sikereinek okai és háttere.
(NETI) *Politica*, május 25.
- Tamás Gáspár Miklós 1995. Dr. Klaus csehója. *Népszava*, június 6.

BOZÓKI ANDRÁS

A kialakult szabadság

Tőkés L. Rudolf: Hungary's Negotiated Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Tőkés Rudolf, a University of Connecticut professzora nem akármilyen könyvet tett közzé az elmúlt évben. Ez a vaskos mű az első olyan monográfia, amely az 1956-os forradalomtól a rendszerváltásig, sőt a kilencvenes évek elejéig terjedő magyar politikatörténetet átfogóan, összefoglaló és értelmező jelleggel mutatja be. A könyv a politikatudomány két témaköre, a „szovjetológia” és a „tranzitológia” új ötvözetét nyújtja, mindeddig a legteljesebb áttekintését adva a „tárgyalásos forradalomhoz” vezető kommunista, posztkommunista, majd rendszerváltó politikának. Talán Nigel Swain (1992) munkáját leszámítva, a korábban megjelent könyvek – nem említve itt az 1989–90 eseményeit elemző köteteket – a magyar politikát jóval szélesebb történeti aspektusból tárgyalták (Janos 1982; Sugar 1990; Hanák-Held 1992), vagy pedig megmaradtak a kommunizmustörténeti feldolgozások keretei között (Kovrig 1979; Molnár 1990).

Első olvasásra a könyv címe félrevezetőnek tűnik, hiszen a Bruszt Lászlótól kölcsönzött megfogalmazás (*negotiated revolution*) eredetileg csupán az 1989-es kerekasztal-tárgyalások és a demokráciába való békés átmenet leírására (Bruszt 1990a; 1990b) szolgált, míg Tőkés negyven év magyar politikáját ábrázolja e cím alatt. Tőkés tehát újraértelmezi és tágabban fogja fel a kifejezést és nem „tárgyalásos”, hanem „kialkudott” forradalomról beszél. A tárgyalás fogalma formális szabályokat, körülhatárolt témaköröket, jegyzőkönyvekben visszakereshető álláspontokat, formailag egyenlő feleket tételez fel, míg az alkudozás fogalmához a szövevényes, informális és a kívülálló számára sokszor átláthatatlan és rekonstruálhatatlan manőverek együttese társul. A „kialkudott” politikai engedmények és változtatások, reformok és forradalmak Tőkés értelmezésében a magyar

politikai kultúra szerves részét képezik, és jóval túlmutatnak 1989 rövid, tárgyalásos forradalmán. Ebben a megvilágításban a sikeres magyar politikusok – Bethlen Gábortól Deák Ferencen át akár Kádár Jánosig – a szívós alkudozás művészeiként (vagy, ahogy Aczél György mondta, a „kompromisszumok robotosaiként”) jelennek meg, sokszor több eredményt kicsikarva, mint a radikális, forradalmi vezetők.

Ebben az ábrázolásban úgy tűnhet, hogy az 1989-es fordulat nem egyszerűen szakítást jelentett a kádárizmussal és visszatérést 1956 örökségéhez, hanem az ötvenhatal kezdett folyamat – a hosszú alkudozás – korszakának lezárását és betetőzését. Ha pedig evolutív folyamat záróakkordjáról van szó, akkor a szereplők köre is kibővül mindazokkal, akik a régi rendszert akarták – reformok révén vagy anélkül – fenntartani. A szerző azonban jó érzékkel elkerüli a relativizálás csapdáját, s miközben az „alkufolyamatokat” a magyar politikai kultúra alapjellemezőjeként látatja, különbséget tesz az alkukban szereplő, teljesen különféle indíttatású aktorok szerepei között. Az 1989-es tárgyalások kiemelkedő jelentőségét abban látja, hogy a magyar politikai elit tagjai – hosszú évszázadok után először – egy ritka „kegyelmi” pillanatban maguk határozhattak az ország jövőjéről anélkül, hogy tekintettel kellett volna lenniük az országot közvetlenül fenyegető külső hatalom érdekeire.

Ahhoz pedig, hogy az ország ilyen, fennállása során kivételes helyzetbe juthatott, szükség volt 1956 forradalmi eufóriájára és traumájára, amelynek emléke a rendszerváltó elitben is kitörölhetetlen nyomot hagyott. Tökésnek igaza van abban, hogy az 1956-os felkelés nélkül nem érhető meg az utána következő „hosszú thermidor” (Vajda 1992) és 1989 önkorlátozó forradalmának motívumai sem. A történetet tehát ott kezdi, ahol kezdenie kell, s ettől még könyve nem válik – „visszamenőleg” sem – teleologikussá. Miként az 1688–89-es angol „dicsőséges forradalom” sem érhető meg Cromwell évtizedekkel korábbi véres forradalma nélkül, a magyar reformértelmiség kádárizmus alatti stratégiája sem magyarázható meg az 1953–56 közötti reformkommunisták önkritikus kriticismusa és különösen Nagy Imre példaadása nélkül (Aczél–Méryay 1974). A történelem 1989-es „újratárgyalására” azért kerülhetett sor a „jogszerűség” keretei között, mert a diktatúra eszmei tarthatatlansága már 1956-ban nyilvánvalóvá vált (Fehér–Heller 1992; Király–Bozóki 1996).

A politikai és gazdasági elitben zajló alkufolyamatokat persze kívülállók nehezen ismerhetik meg. Az országból 1956-ban még egyetemi hallgatóként távozó Tökés Rudolf sokat tett azért, hogy amerikai magyar politológusként, egy másik kontinensen élve se legyen kívülálló, vagy ha az volt is, olyan kutató legyen, aki belülről átlátja a magyarországi változásokat. A hatvanas években a magyar Tanácsköztársaságról írott könyve (Tökés 1967) után a hetvenes években tanulmányokat publikált és könyvet szerkesztett a szovjet politikáról (Tökés–Morton 1974), valamint a kelet-európai ellenzéki csoportokról (Tökés 1979). Képzett szovjetológusként több évtized után a nyolc-

vanás évek elejétől tette rendszeressé magyarországi látogatásait, interjúkat készített a politikai elit szinte valamennyi jelentékeny képviselőjével, számos előadást tartott és folyamatosan konzultált hazai elemzőkkel. Azon kevesek közé tartozott, akik Kádár, Grósz, Komócsin, Biszku, Aczél, Nyers és Berecz egykori véleményét, helyzetértékelését, nézeteit első- vagy másodkézből ismerhették meg. Könyvének a Kádár-rendszerrel szóló fejezeteit épp az teszi plasztikussá, hogy a szerző nemcsak az MSZMP dokumentumaiból tájékozódott, hanem számtalan tényfeltáró háttérbeszélgetést is folytatott.

1989 után a szovjetológia válságba jutott, mert nem volt képes jelezni a szovjet típusú rendszerek mély válságát. Önkritikus tanulmányok jelezték a témával foglalkozó politológusok helyzetértékelésében bekövetkezett változásokat (vö. Taras 1992). A szovjet rendszerek bukásával a szovjetológia mint tudományos kutatási irány megszűnt, de a kommunista rendszerekkel foglalkozó politológusok közül csak kevés volt képes kilépni rögzült előfeltevéseinek keretei közül, s megszabadulni gondolkodásának „intellektuális homokszájkaitól” (Dessewffy 1996).

Tőkés Rudolfot nem érte váratlanul a magyar politikában bekövetkezett földcsuszamlás és – ellentétben sokakkal – képes volt arra, hogy a rendszer- és elitváltást közelről szemügyre véve, főbb jellemzőit szinte azonnal feldolgozza (Tőkés–Schöpflin–Völgyes 1988; Tőkés 1990; 1991). Sőt, afféle politológiai terepmunkaként, 1991-ben fél évet tanácsadóként a magyar külügyminisztériumban töltött, s így belülről gyűjthetett tapasztalatokat az új, demokratikus kormányzat működéséről – éppen egy olyan izgalmas időszakban, amikor a közép-európai országok „visegrádi” együttműködésének gondolata megfogalmazódott. Hatalmas anyagot gyűjtött össze, amiből több mint 1200 oldalas kéziratot írt. A kérdés ekkor már az volt, hogy miként szűkíti le – kiadója kívánsága szerint – kötetének terjedelmét feleakkorára(!), és így mely megközelítés válik módszertanilag hangsúlyossá.

Mi köti össze a zártabb, statikusabb szemléletű, régióspecifikus szovjetológiát a politikai dinamikára és a politikai változás jellemző interakcióira összpontosító, régiókhöz nem kötött tranzitológiával? Mi az a közös nevező, amely ezt a két eltérő témakört és vizsgálódási módszert összekapcsolja? Az elitcentrikus megközelítés. Tőkés Rudolf könyvének legnagyobb értékét a régi és új politikai elitek mind eddig legalaposabb feldolgozásában látom. E vezérfonal pontos követése tette a könyvet koherenssé, logikussá, élvezetessé. Mindebből az a kritikai megjegyzés is következik, hogy – ha már a *magnum opus* a kiadó kérésére rövidíteni kellett – talán a könyvnek a gazdasági és társadalmi változásokat elemző részeit lett volna érdemes szűkíteni, s ezáltal még több teret szentelni a politikai szféra elemzésének.

Az olvasó számára világos, hogy a könyv hat pontba sűrített bevezető része („The mainsprings of political change in Hungary”) csupán esszenciáját tartalmazza a szerző gondolatának. A gazdasági és

társadalmi struktúraváltás komplex témaköreit nyilván nem volt lehetséges ehhez hasonlóan címszavakba foglalni. Mindezek együttes tárgyalása azonban már túl átfogóvá, enciklopédikus jellegűvé tették a könyvet. Ez nem rontotta a könyv minőségét, hiszen a szerző e témákat is lényegre törően, alaposan dolgozta fel. De a könyv fő merituma véleményem szerint a kommunista és posztkommunista elitek összetételének és politikai szerepének elemzése. Ennek révén válik Tőkés Rudolf könyve fontosabbá, mint általában a régió- vagy országspecifikus elemzések, s ennek alapján tekinthető értékes empirikus hozzájárulásnak az utóbbi időben egyre jelentősebb – az elitképződéssel, elitváltással és az elitek fennmaradásával kapcsolatos – elitelméleti irodalomhoz is.

HIVATKOZÁSOK

- Aczél Tamás–Méray Tibor 1974. *The Revolt of the Mind: A Case History of Intellectual Resistance Behind the Iron Curtain*. Westport: Greenwood.
- Bruszt László 1990a 1989: Magyarország tárgyalásos forradalma. In: Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Aula-Omikk, 160–166.
- 1990b 1989: The Negotiated Revolution of Hungary. *Social Research*, (Vol.57.) 2, 365–388.
- Dessewffy Tibor 1996. Út a szolgaságtól – a Nagy Bukáshoz. *Politikatudományi Szemle*, (Vol. 5.) 1, 105–143.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. Budapest: T-Twins
- Janos, Andrew C. 1982. *The Politics of Backwardness*. Princeton: Princeton University Press
- Hanák Péter–Joseph Held 1992. „Hungary on a Fixed Course: An Outline of Hungarian History” In: J. Held (ed.): *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press, 164–228.
- Király Béla–Bozóki András (eds.) 1996. *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder: Social Science Monographs
- Kovrig, Bennett 1979. *Communism in Hungary: From Kun to Kádár*. Stanford: Hoover Institution
- Molnár Miklós 1990. *From Béla Kun to János Kádár: Seventy Years of Hungarian Communism*. New York–Oxford: Berg Publishers
- Sugar, Peter F. (ed.) 1990. *A History of Hungary*. London–New York: Tauris–Co.
- Swain, Nigel 1992. *Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London: Verso
- Taras, Raymond C. 1992. Sovietology and Its Discontents. In: R. C. Taras (ed.): *Handbook of Political Science Research on the USSR and Eastern Europe*. Westport–London: Greenwood Press, 1–25.
- Tőkés L. Rudolf 1967. *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic*. Stanford: Hoover Institution
- (ed.) 1979. *Opposition in Eastern Europe*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press
- 1990 *From Post-Communism to Democracy*. Bonn: Konrad Adenauer Stiftung

- 1991. Hungary's New Political Elites: Adaptation and Change, 1989–90. In: Szoboszlai György (ed.): *Democracy and Political Transformation*. Budapest: HPSA, 226–286.
- Tőkés L. Rudolf–H. W. Morton (eds.) 1974. *Soviet Politics and Society in the 1970s*. New York: Free Press
- Tőkés L. Rudolf–George Schöpflin–Iván Völgyes 1988. Leadership Change and Crisis in Hungary. *Problems of Communism*, (Vol. 37.) 5, 23–47.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég

---

ABSTRACTS

BIHARI, MIHÁLY

THE INCOMPATIBILITY OF MPS AND THE DIVISION OF POWER

The rules of the incompatibility of MPs represent the personal guarantees of the division of power. The prohibition of the simultaneous holding of an MP's position and other positions that are deemed incompatible wishes to exclude the concentration of power through individuals and the possibility of undesirable influence of interests.

Thus checks and balances, further on incompatibility are supposed to hinder the concentration of power. Separated authorities and incompatibility are qualified positions, representing checks and balances to each other.

The creation of the rules of incompatibility compulsory for MPs is one of the most intricate legislative tasks of every parliament, requiring the most circumspect regulation. There has been no Act on incompatibility since 1946 in Hungary.

The existence and maturity of the rules of incompatibility are measures of democracy. It is a grave omission of Hungarian democracy that it has failed to elaborate a comprehensive bill, going beyond the rules of incompatibility spelt out by the Constitution and by the Act LV of 1990 on the legal status of MPs by the first freely elected parliament, elected after the systemic change, and so far by the second freely elected parliament either. Public opinion clearly and unambiguously demands such a regulation and each of the political parties have promised to pass rules of incompatibility in respect not only of MPs, but of members of local assemblies, civil servants, ministers and members of the government and other public employees within a relatively short time. Apparently passing the special laws and rules on incompatibility, belonging to the safeguards of democracy, would still take up a long period of time.

ÁGH, ATTILA

**BUSINESS INTEREST ASSOCIATIONS AS POLICY ACTORS:
THE CASE OF HUNGARY**

The democratic institution-building process, by and large, has come to an end in Hungary by now and currently there is a process of transition from democratization to political modernization, that is, from the creation of the democratic institutions to their effective workings. There is, however, a big delay in some parts of the democratic institutionalisation, namely that of the organized interests, the so called political meso-system, and within that, first of all in the belated emergence of the business interest associations (BIAs). This paper analyses the formation of the Hungarian BIAs from the late eighties until now in three major periods. First, it investigates the special circumstances of the emergence of the Hungarian BIAs during the democratic transition within the tripartite system of the National Interest Reconciliation Council. It was a policy-making body created by the government in December 1988, the very first body of such kind in the East Central European region. In the second period the tripartite system was reorganized into the Interest Reconciliation Council with extended rights and the BIAs were very active within it in the early nineties. But the real functional differentiation of the meso-system came only with the third period, beginning in March 1994, when the Chamber Law was passed by the Hungarian parliament and, of necessity, the functions of BIAs and Chambers were separated. In the second half of the nineties the BIAs are already rather well developed, still both the tripartite system and the individual interest organizations have a lot of problems, listed in the closing part of the paper with some policy recommendations.

GYÖRGY G. MÁRKUS

**THREE FAMILIES OF CLEAVAGES IN THE PARTY SYSTEMS
OF EAST CENTRAL EUROPE - THE CASE OF HUNGARY.**

Although a certain *freezing* of political cleavages and party systems in ECE has taken place, it has not happened in the "classical" Rokkanian way. There is a parallelism between stabilization tendencies on the one side, and constant change, *fluidity* on the other: cleavage-based polarisation on the inter-party and inter-bloc level versus fragmentation on the intra-party level; parties as principal actors of the transformation versus volatility and weak party identification not excluding a considerable role¹³ of sociological characteristics as explanatory factors of voting attitudes; the weight of history versus autonomous political actors not just reflecting, but shaping cleavages. The contradictions evidenced by empirical observations can be explained by the preponderance of cultural-ideological conflicts which alienates a citizenry preoccupied by socio-economic issues treated in

a subordinated way. The dominance of cultural politics conducive to friend-foe relations is an obstacle to democratic consolidation.

The classification and the typology of cleavages as major axes of party competition in ECE countries can pave the way to a meso-theory of political parties in the region. Three sets of cleavages are identified: the families of 1. structural-political, 2. cultural and 3. socio-economic cleavages.

The *structural-political* divide relates to the *recent past*. Although this is often 'dressed up' in the classical ideological form of the Communism versus anti-Communism conflict, its core is a dual society including two types of interests, values, attitudes and mechanisms of political and economic decision-making: a sector rooted in state socialism, especially in its reform communist variety, and a sector of emerging capitalist market economy and bourgeois democracy. This dualism is, however, more than just co-existence as described by M. Bernhard; we witness their interpenetration expressed, among others, in the frequent leading role of old elites - with their *old* methods - in shaping and taking the economic, the social and the political realms of the *new* sector.

The above described cleavage family is intertwined with the cultural type of cleavages confronting *Westernization* and *traditionalism* in a mutually reinforcing way. One pole of this major and - in a number of ECE countries - preponderant cleavage is the particularist defense of the historical continuity of national, cultural and territorial identities, the other is radical adjustment to the 'West' as the 'universalizing' Centre. (*Gemeinschaft* versus *Gesellschaft*.) Following the collapse of the Soviet empire - as the late successor of the East Roman Empire - we witness here, in a Rokkanian manner, *a cumulation of territorial and cultural cleavages*.

The deformed and underdeveloped *socio-economic* cleavage family reflecting the gap between the majority of losers and the minority of winners and the rivalries within both macro-groups is, on the one side, *subjugated* to the first two types of fault lines, and, on the other side, is *determined externally*: by the global centre-periphery conflict. The traditional left-right continuum seems to have lost its relevance. The organization of cleavages in ECE countries adequately reflects *the global dichotomy between 'the economism of the North and the culturalism of the South'*. (A. Touraine) It might anticipate similar developments in Western Europe.

The three families of cleavages identified are closely linked together and have a *common denominator*: *the structural heterogeneity of regional and global 'development' expressing itself in historically rooted dualisms*.

MÁTÉ SZABÓ

MOVEMENT AND COUNTERMOVEMENT MOBILIZATION:
RIGHT-WING RACIST, AND ANTI-RACIST PROTEST
MOVEMENTS IN HUNGARY

In the following I will present some material to be discussed on the mobilization processes of right wing racist groups and of anti-racist movements in Hungary. The study focuses on the violent subcultures against ethnic groups, skinheads, and on the other side the anti-racist Martin Luther King Association. There are differentiated networks of groups existing nowadays in Hungary on both sides, but I decided to focus the research on one more or less well identified group because of scarcity of time and space to present information and to be interpreted too. So we will have a look on selected case studies, and no comprehensive picture of both "families" of social movements, which are quite numerous in the present day Hungary. Characteristics of social movements have to be discussed shortly, because there are arguments and counterarguments about how far the racist violence in Europe in the beginning of the 1990s may be traced as a mobilization of social movements. Movements are forms of social mobilization, their dynamics is connected with the mobilization of human and material resources. Social movements are the expressions of social-political conflicts and protest. Their macrosocial and political function is social-political innovation, challenge for organized politics, characterized by a high degree of problem consciousness but low degree of problem solving capacity, disproportion between efficacy and democracy. We may differentiate between unorganized mass behaviour, social movements and political organizations, represented here by the political party, regarding their goals, organization patterns and actions.

Mass actions may be stabilized as social movements, and from social movements parties or other sociopolitical organizations may emerge. Not all mass actions conclude in establishing a social movement, and not all movements build up political parties. There are dynamic interactions inbetween the three categories. Racist violence may appear as unorganized mass action, without having a social movement character. But if the individual or small group violence is manifested in the framework of culturally and symbolically integrated social networks of subcultures, there is a social movement structure to be documented. Leaders, distributors of symbols, media specialist organizers are indicators, that certain role differentiation, division of labour is there. Goals may be overlapping between groups and organizations being part of the network and infrastructure of the extreme right building up a loosely coordinated social movement from the street corner societies up to the political parties. According to my view, racist violence in the beginning of the 1990s in Hungary is a context where on all the three levels, in mass action, in the emergence of social movements from subcultures, and in the

reactivated or newly established right-wing parties and other political organizations the same mobilizing social trend will be articulated. The study analyses how the mobilization of skinheads and of antiracist movements occurred in Hungary after 1989 in the new democracy, libertarian and right wing movements relate to each other and to the state and the public in a specific way.

ANDRÁS BOZÓKI

THE POLITICS OF MOVEMENT-INTELLECTUALS
AFTER THE REGIME CHANGE:
THE DEMOCRATIC CHARTER IN HUNGARY

This paper outlines the history of a political movement of intellectuals, the Democratic Charter. The movement which peaked from 1991 to 1994, served as different groups' umbrella organization to their various demands: a reawakening of a formerly politically active civil society that seemed to have been drained as a result of party pluralism (which came into being in 1989); an articulation of a democratic consensus that could surpass partial interests; an opposition to authoritarian tendencies; an emphasis on the idea of participatory democracy as opposed to the practice of an élitist democracy based on the idea of representation; and, finally, the creation of an experimental field for a possible socialist-liberal political alliance within a political movement. Social, cultural, and political goals were mixed in the movement, of which not only participants but also organizers were often unaware. This paper delineates and analyses these varied characteristics through an empirical analysis of the Democratic Charter.

CONTENTS

PAPERS

Bihari, Mihály: The Incompatibility of MPs and the Division of Power 5

CONFERENCE

MATERIALS OF THE CONFERENCE OF BLEĐ

Bibič, Adolf : Conflict and Consensus, Pluralism and Corporatism in the New Democracies	18
<i>Ágh, Attila</i> : Business Interest Associations as Policy Actors: The Case of Hungary	22
<i>G. Márkus</i> : Three Families of Cleavages in the Party Systems of East Central Europe - the Case of Hungary	42
<i>Szabó, Máté</i> : Movement and Counter-movement Mobilization: Right-Wing Racist, and Anti-Racist Protest Movements in Hungary	55
<i>Bozóki, András</i> : The Politics of Movement - Intellectuals after the Regime Change: The Democratic Charter in Hungary	98

DISPUTE

POLITICS AS DISCOURSE

<i>Kiss, Balázs</i> : Politics in the Age of Signs	137
<i>Karácsony, András</i> : On the Grammar of Politics	147

ORIENTATION

<i>Lányi, Gusztáv</i> : Psychology and Politics	153
---	-----

BOOKS

<i>Szilágyi, Imre</i> : The East European Scenarios of Transformation	169
<i>Bozóki, András</i> : Freedom Won by Bargain	174
Selected Bibliography of Hungarian Political Science	179

NEWS	185
------------	-----

INFORMATION	207
-------------------	-----

From the issues of Political Review so far published	223
--	-----

ABSTRACTS	233
-----------------	-----
